ئابدۇكېرىم باقى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلى

مىللەتلەر نەشرىياتى

书号 M 9049 (4) 4
定价 0.79元

URAN KİTAPLIĞI

ئابدۇكېرىم باقى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مەسئۇل مۇھەررىر: ئەخمەت راخمان

مىللەتلەر نەشرىياتى

ئابدۇكېرىم باقى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مەسئۇل مۇھەررىر: ئەخمەت راخمان

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتاپخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

1983 ـ يىل 2 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى

1983 ـ يىل 2 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى

باھاسى: 0.79 يۈەن

نەشرىياتتىن

قولىڭىزلاردىكى بۇ كىتاپنى قەشقەر سىفەن شۆبىيۈەن تىل ـ ئەدەبىيات پاكۇلتېتى ئوقۇتقۇچىسى يولداش ئابدۇكېرىم باقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى گىراماتىكىسى ئاساسىدا، 20 نەچچە يىللىق ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا تۈزگەن دەرسلىك ماتىرىيالى ئاساسىدا، مۇناسىۋەتلىك كىتاپ ـ ماتىرىياللاردىن پايدىلىنىپ يېزىپ چىققان، ئۇنىڭدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ 3 تەركىۋىي قىسمى ئايرىم ـ ئايرىم سۆزلىنىدۇ، بولۇپمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىراماتىكىسى تولۇقلۇق ھالدا سۆزلىنىدۇ.

بۇ كىتاپنى نەشرگە تەييارلاش داۋامىدا، ئۇنىڭدىكى بەزى مۇھىم تەبىرلەرگە ۋە بايانلارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى؛ بەزى مىساللار ئالماشتۇرۇلدى؛ بەزى مىساللار چىقىرىۋېتىلدى، بەزى مىساللار تۈزىتىپ ياكى ئىخچاملاپ ئېلىندى. كىتاپنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن، بەزى ماۋزۇلار رەتكە سېلىندى، بەزى ماۋزۇلارنىڭ مەزمۇنىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى. بۇ كىتاپ ئەسلىدە قويۇق دەرسلىك تۈسىنى ئالغاچقا، كىتاپنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قېلىش يۈزىسىدىن، ئەسلىدە بېرىلگەن كونۇكمىلەرنىڭ بەزىلىرى ساقلاپ قېلىندى، بەزىلىرى قىسقارتىپ ئېلىندى.

سەۋىيىمىز چەكلىك، يەنە كېلىپ بۇنداق كىتاپنى تەھرىرلەش جەھەتتە تەجرىبىمىز كەم بولغانلىقتىن، بۇ كىتاپتا كەمچىلىك، خاتالىقلار بولۇشى مۇمكىن، كىتاپخانلارنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمىز.

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە

فونېتىكا

بىرىنچى باپ فونېتىكا ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 1

§1 ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار 2

§2 تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى 6

ئىككىنچى باپ بوغۇم 7

§1 بوغۇمنىڭ تۈزۈلۈشى 8

§2 بوغۇم تۈرلىرى 10

§3 بوغۇم كوچۈرۈش قائىدىسى 11

ئۈچىنچى باپ تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى 13

§1 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىغى 14

§2 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نوۋەتلىشىشى 17

§3 ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى 19

§4 ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نوۋەتلىشىشى 19

§5 تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ۋە قوشۇلۇپ قېلىشى 21

لېكسىكولوگىيە

بىرىنچى باپ لېكسىكا ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 23

§1 لېكسىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى 23

§2 لۇغەت تەركىۋى ھەققىدە 24

ئىككىنچى باپ سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 28

§1 سوز 28

§2 سوز مەنىسى 30

§3 بىر مەنىلىك سوز ۋە كوپ مەنىلىك سوز 31

§4 مەنىداش سوزلەر، قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر ۋە
ئاھاڭداش سوزلەر 34

ئۈچىنچى باپ فرازىولوگىيە 41

§1 فرازىولوگىيە ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 41

§2 ماقال-تەمسىللەر ۋە ئىدىئوملار 43

گراماتىكا

گراماتىكا ھەققىدە ساۋات 49

مورفولوگىيە

بىرىنچى باپ مورفولوگىيە ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 52

§1 سوزنىڭ مەنىلىك بولەكلىرى 53

§2 سوزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى 56

§3 سوز تۈركۈمى 57

ئىككىنچى باپ ئىسىم 59

§1 ئىسىم ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 59

§2 ئىسىمنىڭ سان كاتىگورىيىسى 62

§3 كوپلۈك قوشۇمچىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە بىلدۈرىدىغان
مەنىلىرى 63

§4 ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتىگورىيىسى 66

§5 ئىسىمنىڭ كېلىش كاتىگورىيىسى 69

ئۈچىنچى باپ سۈپەت 77

§1 سۈپەت ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 77

§2 ئەسلى سۈپەت ۋە نىسبىي سۈپەت 79

§3 سۈپەتنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى 80

§4 سۈپەت دەرىجىلىرى 81

تۆتىنچى باپ سان 85

§1 سان ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 85

§2 ساننىڭ تۈرلىرى 85

بەشىنچى باپ ئالماش 90

§1 ئالماش ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 90

§2 ئالماشنىڭ تۈرلىرى 91

ئالتىنچى باپ پېئىل 99

§1 پېئىل ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 99

§2 پېئىلنىڭ گراماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى 105

§3 پېئىلنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى 128

§4 شەخسسىز پېئىلنىڭ تۈرلىرى 134

يەتتىنچى باپ رەۋىش 144

§1 رەۋىش ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 144

§2 رەۋىشنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى 145

§3 رەۋىشنىڭ تۈرلىرى 147

سەككىزىنچى باپ مىقدار سوز 154

§1 مىقدار سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 154

§2 ئەسلى مىقدار سوز ۋە نىسبى مىقدار سوز.............155

§3 مىقدار سوزنىڭ قوللىنىلىشى.............157

§4 مىقدار سوزنىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى.........160

توققۇزىنچى باپ ئىملىق سوز 164

§1 ئىملىق سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 164

§2 ئىملىق سوزنىڭ تۈرلىرى.............167

ئونىنچى باپ ياردەمچى سوز.............169

§1 ياردەمچى سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە 169

§2 ياردەمچى سوزنىڭ تۈرلىرى.............170

ئون بىرىنچى باپ ئۈندەش سوز.............182

§1 ئۈندەش سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە.............182

§2 ئۈندەش سوزنىڭ تۈرلىرى.............183

ئون ئىككىنچى باپ مودال سوزلەر توغرىسىدا.............187

§1 مودال سوزلەر ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە.............187

§2 مودال سوزلەرنىڭ تۈرى.............188

سىنتاكسىس

بىرىنچى باپ سىنتاكسىس ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە
.............192

§1 جۈملە 193

§2 جۈملىنىڭ مەنىسىگە قاراپ بولۇنۇشى.............194

§3 جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى.............205

ئىككىنچى باپ ئاددى جۈملە 208

§1 جۈملىدە سوزلەرنىڭ باغلىنىشى.............208

§2 سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىلىرى.............209

§3 سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىش يوللىرى.......210

ئۈچىنچى باپ جۈملە بولەكلىرى.............217

§1 جۈملىنىڭ باش بولەكلىرى 218

§2 جۈملىنىڭ ئەگەشمە بولەكلىرى 223

§3 جۈملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى ۋە كېڭەيگەن بولەكلىرى
.............239

§4 جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئورۇن-تەرتىۋى.............242

§5 جۈملە بىلەن گىراماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر.......247

توتىنچى باپ ئاددى جۈملىنىڭ تۈرلىرى.............253

§1 يىغىق جۈملە ۋە يېيىق جۈملە.............253

§2 ئىگىلىك جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملە.............254

§3 تولۇق جۈملە ۋە تولۇقسىز جۈملە 257

بەشىنچى باپ قوشما جۈملە.............259

§1 قوشما جۈملە ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە.............259

§2 تەڭداش باغلانغان قوشما جۈملە.............262

§3 بېقىندىلىق قوشما جۈملە.............271

ئالتىنچى باپ مۇرەككەپ قوشما جۈملە 304

§1 كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملە.............305

§2 كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە.............309

§3 ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملە.............311

يەتتىنچى باپ كوچۈرمە جۈملە ۋە ئوزلەشتۈرمە جۈملە
.............315

§1 كۆچۈرمە جۈملە........................ 315
§2 ئۆزلەشتۈرمە جۈملە........................ 316
§3 كۆچۈرمە جۈملىنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇش يوللىرى 317
سەككىزىنچى باب تىنىش بەلگىلىرى........................ 320
§1 تىنىش بەلگىلىرى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە........................ 320
§2 تىنىش بەلگىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى........................ 322
قوشۇمچە تىنىش بەلگىسى ۋە شېئىر........................ 330

TURAN KİTAPLIĞI

مۇقەددىمە

1

تىل — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى. ئىنسانلارنىڭ ھېچقانداق پائالىيىتى تىلدىن ئايرىلالمايدۇ. ئىنسانلار تىلنى ئەڭ مۇھىم ۋاستە ۋە قورال قىلىپ تۇرۇپ، ئۆزئارا ئالاقىلىشىدۇ، پىكىر ئالماشتۇرىدۇ ۋە بىر بىرىنى چۈشىنىدۇ.

تىل بىر تۈرلۈك ئىجتىمائى ھادىسە، شۇنداقلا ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش ۋە كۈرەش پائالىيەتلىرىدە جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق خىزمەت قىلىدىغان ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى بىلەن باشقا ئىجتىمائى ھادىسىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ كوللىكتىپ ئەمگەكلىرىدە تىلدىن — مۇشۇ ئەڭ مۇھىم ئالاقە ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، بىر بىرى بىلەن ماسلىشىپ ئىشلەيدۇ، تەبىئەت كۈچلىرىگە قارشى كۈرەشلىرىدىكى ئورتاق ھەرىكىتىنى تەرتىپكە سالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرى سۈرىدۇ.

تىل تەپەككۇر بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق بولىدۇ، ئۇ ئادەمنىڭ تەپەككۇر پائالىيەتلىرىنىڭ نەتىجىلىرىنى، بىلىش پائالىيەتلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى سۆزلەر بىلەن، سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەر بىلەن خاتىرىلەپ قويىدۇ ۋە مۇقىملاشتۇرۇپ بارىدۇ، شۇنىڭ بىلەن

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە پىكىر ئالماشتۇرۇش، تەجرىبە ئالماشتۇرۇش ئۆزئارا ئۆگىنىش ۋە قولغا كەلتۈرۈلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەرنى راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتى تۇغۇلىدۇ.

دېمەك، تىل بولمايدىكەن، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولغان تىل بولمايدىكەن، ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىي قىلالمايدۇ، ھەتتا جەمئىيەت بولۇپمۇ تۇرالمايدۇ. دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىلى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا ئەنە شۇنداق مۇھىم رول ئوينىغان ۋە ئوينىماقتا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىمۇ تارىختا مۇھىم رول ئوينىغان ۋە ھازىرمۇ ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىماقتا.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىگەن نىمە؟ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىگەندە، قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەمەس، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنى گۈللەندۈرۈش يولىدا كۈرەش قىلىپ كېلىۋاتقان ھەر مىللەت خەلقى قاتارىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھازىرقى دەۋردە ئورتاق قوللىنىۋاتقان مىللىي، ئومۇمى، ئەدەبىي تىلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بىر تىل. ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىش ياساپ ۋە راۋاج تېپىپ، ئۆزىنى ئۈزلۈكسىز بېيىتىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۈرلۈك ئىجتىمائى ئالاقە ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ كەلگەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش پائالىيەتلىرىدە مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن، ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگۈچى مۇھىم شەرتلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنە شۇ قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ بېرىۋاتقان، ئۇيغۇر

خەلقى ھازىرقى دەۋردە ئورتاق قوللىنىۋاتقان مىللىي تىل، يەنى ئۇيغۇر خەلقى ئەسىرلەر داۋامىدا قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ يۇقۇرى فورمىسى، مىللىي تىلىمىزنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن ۋە مۇكەممەللەشكەن شەكلىدۇر.

دۆلىتىمىز ئازات بولغاندىن كېيىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا كۈندىن-كۈنگە راۋاجلانماقتا ۋە بېيىماقتا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سوتسىيالىزم، كوممۇنىزم قۇرۇش يولىدا ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرەشلىرىدە، مەملىكىتىمىزنى 4تە زامانىۋىلاشقان دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش يولىدا ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرەشلىرىدە ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىماقتا.

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچى زور دەرىجىدە ئۆستى. ئۇ، ئەڭ ئىنچىكە-نازۇك، ئەڭ مۇرەككەپ ئۇقۇملارنىمۇ ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر تىلى بىلەن ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرى ۋە مەشھۇر سىياسىي-نەزەرىيىۋى ئەسەرلەر، ئەدەبىيات-سەنئەتكە دائىر ئەسەرلەر، پەن-تېخنىكىغا ئائىت ئەسەرلەر تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى ۋە نەشر قىلىنىۋاتىدۇ. ئازاتلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇر تىلىدا چىقىدىغان گېزىت-ژورناللار ناھايىتى ئاز ئىدى، ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا نۇرغۇن گېزىت-ژورناللار ۋە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ بىر يۈرۈش دەرسلىك قوللانمىلىرى نەشر قىلىندى ۋە قىلىنماقتا. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر تىلىنىڭ مىسلىسىز تەرەققىيات مەنزىرىسىنى كۆرسەتمەكتە.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قوللىنىلىش جەھەتتە ئەدەبىي

جانلىق تىل ۋە ئەدىبىي يېزىق تىل دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

ئەدىبىي جانلىق تىل دېگىنىمىز ئۇيغۇر تىلىنىڭ رادىيو، كىنو، تىياتىرلاردا، نۇتۇق ۋە سوھبەتلىرىمىزدە، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا قوللىنىلىۋاتقان شەكلىدۇر.

يېزىق تىل دېگىنىمىز ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىقتا بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن، مەدەنىيەت - مائارىپ، ئاخبارات - نەشرىيات ۋە باشقا ساھەلەردە قوللىنىلىۋاتقان شەكلىدۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدىبىي تىلىنىڭ جانلىق شەكلى بىلەن يېزىق شەكلى تارىختىكى ھەرقانداق دەۋرگە نىسبەتەن، بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ بىرلىككە كەلدى، ئۇ، توغرا تەلەپپۇز قىلىش، توغرا يېزىش جەھەتلەردە يەنىمۇ بىرلىككە كەلمەكتە ۋە قېلىپلاشماقتا. ئۇ ھازىر ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەممە دىالېكتلارغا نىسبەتەن ئاما ئارىسىدا يۇقۇرى ئىناۋەتكە ئىگە بولماقتا.

2

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تۆۋەندىكى ئۈچ مەزمۇننى، يەنى فونېتىكا، لىكسىكا ۋە گىراماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەرقانداق تىل فونېتىكا، لىكسىكا ۋە گىراماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ. تىلنىڭ بۇ ئۈچ تەركىۋىي قىسمى ئۆزئارا مۇستەھكەم باغلانغان بولۇپ، بىر بىرىدىن ھەرگىز ئايرىلالمايدۇ.

تىلنىڭ بۇ ئۈچ تەركىۋىي قىسمىنىڭ ئۆز ئالدىغا قويغان ۋەزىپىلىرى بار.

فونېتىكا بۇ، تىل تاۋۇشلىرى ھەققىدىكى پەن، ئۇ تىل تاۋۇشلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قىلىدۇ.

ھەرقانداق تىل تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. تىل تاۋۇشلىرى تىلنىڭ ماددى ئاساسىي ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى تىلدىكى سوزلەر تىل تاۋۇشلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا قىسمىدا، ئۇنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى ۋە فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە قىسقىچە ساۋات بېرىلىدۇ.

لىكسىكا بۇ مەلۇم تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. ئۇيغۇر تىلى لىكسىكىسى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ.

لىكسىكا تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتىرىيالى بولۇپ، ئۇ بىر تىلدىكى ھەممە سوزلەرنىڭ يىغىندىسىدىن ئىبارەت. بىزنىڭ تىلىمىزدا قوللىنىلىۋاتقان نەچچە مىڭلىغان سوزلەر يىغىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لىكسىكا قىسمىدا، ئۇيغۇر تىلى لىكسىكىسى ھەققىدە قىسقىچە ساۋات بېرىلىدۇ.

گىراماتىكا بۇ، تىلنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنىڭ توپلىمى، يەنى سوزلەرنىڭ ياسىلىشى، ئۆزگىرىشى ۋە جۈملىدە سوزلەرنىڭ باغلىنىشى قاتارلىقلار توغرىسىدىكى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنىڭ توپلىمى. گىراماتىكىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى كەڭرەك بولىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىگە قاراپ، مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دېگەن ئىككى چوڭ بولەككە بولۇنىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىرامماتىكا قىسمىدا، ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسىنىڭ ئەنە شۇ ئىككى چوڭ بۆلىكىنىڭ مەزمۇنى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى نۇقتىلىق هالدا تونۇشتۇرۇلىدۇ.

فونېتىكا

بىرىنچى باپ فونېتىكا ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

فونېتىكا گىرېكچە سوز بولۇپ، گىرېكلەرنىڭ "phonetikos" ("تاۋۇش") دېگەن سوزىدىن كېلىپ چىققان. بۇ سوز هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ھەم كونكرېت تىل تاۋۇشلىرى، ھەم تىل تاۋۇشلىرى ھەققىدىكى پەن دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. دېمەك، فونېتىكا تىل تاۋۇشلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدىغان پەندۇر.

ماركسىزىم بىزگە: "تاۋۇشسىز تىل بولغان ئەمەس"، "تارىختا ئۆزىنىڭ تاۋۇشلۇق تىلى بولمىغان ھېچقانداق بىر ئىنسانىيەت جەمئىيىتى — مەيلى ئۇ ئەڭ قالاق جەمئىيەت بولسۇن — بولغان ئەمەس"، "تاۋۇشلۇق تىل ئىنسانىيەت تارىخىدا كىشىلەرنىڭ هايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشىغا، جەمئىيەت تۈزۈشىگە، ئۆز تەپەككۇرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشىغا، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇشىغا، تەبىئەت كۈچلىرى بىلەن غەلىبىلىك تۈردە كۈرەش قىلىشىغا ھەمدە هازىرقى ۋاقىتتا بىز قولغا كەلتۈرگەن تەرەققىياتقا يېتىشىگە ياردەم بەرگەن كۈچلەرنىڭ بىرى" دەپ ئۈگىتىدۇ.

ماركسىزىمنىڭ تىل تاۋۇشلىرى ھەققىدىكى بۇ تەلىماتى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تىلدا قانچىلىك مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى،

ئۇنىڭ تىلدىكى رولىغا سەل قاراشقا بولمايدىغانلىغىنى كورسىتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسى بىزگە ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىنى ئۇگىتىدۇ، يەنى ئۇيغۇر تىلىدا فونېما بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان تىل تاۋۇشلىرى، ئۇلارنىڭ ۋارىيانتلىرى، بۇ تاۋۇشلارنى چىقىرىش ئورنى ۋە ئۇسۇللىرى، تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى، تۈرلۈك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر، بوغۇمنىڭ تۈزۈلۈشى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىلمىي ئاساستا بىلىۋېلىش ئىملانى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نورمال تەلەپپۇزىدا سۆزلەشكە ئادەتلىنىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

§1 ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن، تاۋۇش دېگەن زادى نېمە؟ دېگەن مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز لازىم.

بىز كۆزدە تۇتقان تاۋۇش تىل تاۋۇشلىرىدۇر. تىل تاۋۇشلىرى بولسا ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ بوغۇزدىكى تاۋۇش پەردىلىرىنى تىترىتىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان ھاۋا دولقۇنىدىن ھاسىل بولىدۇ. قىسقىسى، تىل تاۋۇشلىرى نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق چىقىرىلىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىپ ھەرىكەتلىنىشى نەتىجىسىدە بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان تاۋۇشلار پەيدا بولىدۇ.

دېمەك، تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق

ئاغزىمىزدىن چىققان ۋە قۇلاققا ئاڭلانغان ئاۋاز تىل تاۋۇشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنى بىز ئېيتىمىز ھەم ئاڭلايمىز. تىل تاۋۇشلىرى تىلدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسى ۋە شەكلىگە ھەمدە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىغا ماددىي ئاساس بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا فونېما بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان 32 تاۋۇش بار. بۇ 32 تاۋۇش ئۈچۈن يېزىقتا 30 بەلگە (ھەرپ) قوللىنىلىدۇ. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ئا، ب، پ، ت، ج، چ، خ، ھ، د، ر، ز، ژ، س، ش، غ، ق، ف، ك، گ، ڭ، ئې، ئى، ي، ل، م، ن، ۋ، ئو، ئۇ، ئە.

”ئو“ ھەرپى ”o“ تاۋۇشى بىلەن ”ɵ“ تاۋۇشىنىڭ ھەر ئىككىسى ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ؛ ”ئۇ“ ھەرپى ”u“ تاۋۇشى بىلەن ”ü“ تاۋۇشىنىڭ ھەر ئىككىسى ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئورا كولاش — ئوي سىلىش　　　تۇتماق — تۇزمەك

ئۇتلاق — كوۋرۇك　　　ئۇقماق — سۇزمەك

ئۇقەت — بورەك　　　سۇ — سۇت

....　　　..................

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان بۇ تاۋۇشلار ئېيتىلىشىغا ۋە تىلدىكى ۋەزىپىسىگە قاراپ، سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلار دەپ چوڭ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. سوزۇق تاۋۇشلار

ئۆپكىدىن چىققان تاۋۇشلۇق ھاۋانىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ جىددىي توسقۇنلۇغىغا ئۇچرىماي، ئەركىن سوزۇلۇپ ۋە ئۈنلۈك چىقىشى بىلەن ئېيتىلىدىغان تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا 8 سوزۇق تاۋۇش بار. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ئا، ئە، ئې، ئى، ئو، ئۇ، ئۆ (ө)، ئۈ (ü).

بۇ تاۋۇشلار تىل ئورنى ۋە ئاھاڭداشلىق مۇناسىۋىتىگە قاراپ ئۈچكە بولۇنىدۇ.

(1) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار: **ئە، ئۆ (ө)، ئۈ (ü)؛**

(2) تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار: **ئا، ئو، ئۇ؛**

(3) ئارا سوزۇقلار: **ئې، ئى.**

بۇنىڭدىن باشقا، سوزۇق تاۋۇشلار يەنە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىغا قاراپ، يەنى سوزۇق تاۋۇشلارنى چىقارغاندا لەۋ ھەركىتىنىڭ قاتناشقان ياكى قاتناشمىغانلىقىغا قاراپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

(1) لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار: **ئو، ئۇ، ئۆ (ө)، ئۈ (ü)؛**

(2) لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار: **ئا، ئە، ئې، ئى.**

2. ئۈزۈك تاۋۇشلار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان ئۈزۈك تاۋۇشلار 24 بولۇپ، بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ب، د، ف، گ، خ، ج، ك، ل، م، ن، پ، چ، ر، س، ت، ۋ، ش، ي، ز، غ، ھ، ق، ژ، ڭ.

ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئېيتقاندا ئېغىز ئانچە چوڭ ئېچىلمايدۇ، تارراق ئېچىلىدۇ. ئۆپكىدىن چىققان تاۋۇشلۇق ھاۋا ئېغىز بوشلۇغىدىكى ئەزالارنىڭ ھەر خىل توسقۇنلۇقلىرىغا ئۇچراپ، تېز، قىسقا-قىسقا، ئۈزۈلۈپ-ئۈزۈلۈپ چىقىدۇ.

دېمەك، ئاۋازنى سوزۇپ ئېيتىشقا بولمايدىغان، قىسقا ۋە ئۈزۈك ئۈن بىلەن ئېيتىلىدىغان تاۋۇشلار ئۈزۈك تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۈزۈك تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنىش ئۇسۇلىغا قاراپ، يەنى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى چىقارغاندا تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش ياكى تىترىمەسلىكىگە قاراپ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار ۋە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار دەپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

(1) جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار 14 بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

ب، د، گ، ج، ل، م، ن، ر، ۋ، ي، ز، غ، ژ، ڭ.

(2) جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار 10 بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

ف، خ، ك، پ، چ، س، ت، ش، ھ، ق.

جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار ئېيتىلغاندا، تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترىشى خېلى تېز بولىدۇ. جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار ئېيتىلغاندا، تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترىشى سۇسراق بولىدۇ.

3. بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار توغرىسىدا

(1) ”ف“ ھەرپى خەنزۇ تىلى ۋە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى يېزىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

فابرىكا، ئافغانىستان، فرانسىيە، فونېتىكا، فۇجيەن، فونېما، فورمۇلا ۋە باشقىلار.

(2) ”ژ“ ھەرپى ئىملىق سۆزلەر ۋە ئىملىق سۆزلەردىن ياسالغان

سوزلەر، چەتئەل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرنى يېزىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

پاژ-پۇژ، گاژ-گۇژ، ۋىژىلداش، گىژىلداش، ژورنال، بۇرژۇئازىيە، پارىژ، كامبودژا ۋە باشقىلار.

(3) جانلىق تىلىمىزدا سوز بېشىدا كېلىدىغان ”ژ“ تاۋۇشى ”يى“ ھەرپى بىلەن، سوز ئوتتۇرىسىدا ۋە ئاخىرىدا كېلىدىغان ”ژ“ تاۋۇشى ”ج“ ھەرپى بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

يىل، يىگىنە، يۇلتۇز، يۇرەك، يىگىت، ۋىجدان، باج، ئەجدىھا، ئۇجمە، يۇكلەش، يۇر، يۇلغۇن، كاج ۋە باشقىلار.

§2 تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى

يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك، تىل تاۋۇشلىرى تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن چىقىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنى چىقىرىشقا قاتناشقان بارلىق ئەزالار تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇلار سوزلەش قابىلىيىتىگە ئىگە. مەلۇم بىر تىلدىكى تاۋۇشلارنىڭ بىر بىرىدىن پەرقلىق ھالدا چىقىشى كىشىلەرنىڭ نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ پائالىيىتى ئارقىلىق بولىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنى توغرا ۋە ياخشى ئوگىنىش ئۇچۇن، تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنى ۋە تاۋۇشنىڭ چىقىرىلىش خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلىۋېلىش ئىنتايىن زورۇر. تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ رولىنى بىلىۋېلىش ئوز تىلىنىڭ ھەم باشقا تىللارنىڭ تاۋۇشلىرىنى توغرا تەلەپپۇز قىلىشقا كوپ ياردەم بېرىدۇ.

تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى توۋەندىكىلەر:

(1) ئۇستۇنكى لەۋ، (2) توۋەنكى لەۋ، (3) ئۇستۇنكى چىش، (4) توۋەنكى چىش، (5) چىش تۇۋى، (6) قاتتىق تاڭلاي، (7) يۇمشاق تاڭلاي، (8) تىل، (9) تىل ئالدى، (10) تىل ئوتتۇرىسى، (11) تىل ئارقىسى، (12) كىچىك تىل، (13) بوغۇز قاپقىقى، (14) تاۋۇش پەردىسى، (15) كاناي (ھاۋا يولى)، (16) ئېغىز بوشلۇقى، (17) بۇرۇن بوشلۇقى (دىماق)، (18) ئوپكە ۋە باشقىلار.

ئىككىنچى باپ بوغۇم

بىز سۆزلىگەندە، ھەر بىر سۆز ئېغىزدىن بىر ياكى بىرنەچچە بۆلەككە بۆلۈنۈپ چىقىدۇ. مانا شۇنداق تەبىي ھالدا بۆلۈنۈپ ئېيتىلىدىغان تاۋۇش ياكى تاۋۇشلار بىرىكمىسى بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئىش (1)

كۆرەش — كۆ-رەش (2)

ئىنقىلاپ — ئىن-قى-لاپ (3)

ئالاھىدە — ئا-لا-ھى-دە (4)

ئىشلەپچىقىرىش — ئىش-لەپ-چى-قى-رىش (5)

ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۈزۈلمەيدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۆز ئالدىغا بوغۇم ھاسىل قىلالمايدۇ. بىر سۆزدە قانچە سوزۇق تاۋۇش بولسا، شۇنچە بوغۇم بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، بۇ، مەن، سەن، دەرس، دەۋر، ئازات، ئارمىيە، ئالاھىدىلىك ۋە باشقىلار.

§1 بوغۇمنىڭ تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھازىرقى بوغۇم تۈزۈلۈشى قائىدىسى بويىچە، بىر بوغۇم ئاز بولغاندا بىر تاۋۇشتىن (بىر سوزۇق تاۋۇشتىن)، كۆپ بولغاندا تۆت تاۋۇشنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ، لېكىن شۇ تۆت

تاۋۇشنىڭ ئىچىدە بىر سوزۇق تاۋۇش بولۇشى لازىم. مەسىلەن:

ما-ئا-رىپ، خەلق، ئەل، دەرس، ئۇ-سۇ-لۇك، ئىن-قى-لاپ ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇملارنىڭ تۈزۈلۈشى تۆۋەندىكى فورما بويىچە بولىدۇ:

(1) پەقەت بىرلا سوزۇق تاۋۇشتىن بوغۇم تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆمۈر — ئۆ-مۈر، ئاكا — ئا-كا، ئادەم — ئا-دەم، ئىلىم — ئى-لىم، ئېرىق — ئې-رىق ۋە باشقىلار.

(2) بىر سوزۇق ۋە بىر ئۈزۈك تاۋۇشتىن بوغۇم تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ھايات — ھا-يات، تولۇق — تو-لۇق، ئات، ئەت، ئۈن، ئىز، ياشا — يا-شا، بالا — با-لا، سۇ، ئاي، قارا — قا-را، بىنا — بى-نا ۋە باشقىلار.

(3) بىر سوزۇق ۋە ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشتىن بوغۇم تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

قىش، ياز، چاي، باغ، قول، كۆن، ئارت، دەپتەر — دەپ-تەر، مەكتەپ — مەك-تەپ، ئېيت ۋە باشقىلار.

(4) بىر سوزۇق ۋە ئۈچ ئۈزۈك تاۋۇشتىن بوغۇم تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

دوست، مەرت، شەرت، خەلق، دەرس، شەرق، دەۋر، غەرپ ۋە باشقىلار

ئەگەر بىز سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن "A" نى، ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۈچۈن "B" نى ۋەكىل قىلىپ ئېلىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان بوغۇم تۈزۈلۈشىنى فورمىغا سالىدىغان بولساق، ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇم

شەكىللىرى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

1. A (ئا-تا، ئا-نا).
2. BA، AB (ۋە-دە، ئەل).
3. BAB، ABB (كوز، ئېيت).
4. BABB (خەلق، دوست).

§2 بوغۇم تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئاخىرى سوزۇق تاۋۇش بىلەن، بەزىلىرىنىڭ ئاخىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان بولىدۇ. مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنى ئوچۇق بوغۇم ۋە يېپىق بوغۇم دەپ ئىككى تۈرگە بولىمىز.

1. ئوچۇق بوغۇم

سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان بوغۇملار ئوچۇق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئا-ئى-لە، ئى-دى-يە، مۇ-زا-كى-رە، ئى-دا-رە، ئا-كا، ئو-قۇ-غۇ-چى، دەر-يا ۋە باشقىلار.

2. يېپىق بوغۇم

ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان بوغۇملار يېپىق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

مەك-تەپ، ئۇن، يول-داش، كۆز، تاغ، ئەل، ئىت-تى-پاق،

ئۆ-گى-نىش ۋە باشقىلار.

جۈملىدە تۈپ سوزلەرنىڭ تۈرلۈك ئۆزگىرىشلەرگە كىرىشى ئارقىسىدا، ئەسلىدىكى تۈپ سوزلەرنىڭ بوغۇم چېگرىسىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

كوز + ۇم = كو-زۇم

بار + ىمەن = با-رى-مەن

§3 بوغۇم كوچۇرۇش قائىدىسى

كوپ بوغۇملۇق سوزنىڭ بىر قۇرغا سىغماي قالغان قىسمى كېيىنكى قۇرغا بوغۇم بويىچە بولۇپ كوچۇرۇلىدۇ ۋە سوز بولۇنگەن بوغۇمنىڭ ئاخىرىغا سىزىقچە (-) قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

قۇرۇلۇش —
{ قۇ- / رۇلۇش
{ قۇرۇ- / لۇش

ئەمگەكچى —
{ ئەم- / گەكچى
{ ئەمگەك- / چى

ئىشچى —
{ ئىش- / چى

بوغۇم كوچۇرۇشتە تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك:

(1) سوزنىڭ تەركىبىدە يالغۇز بىر سوزۇق تاۋۇش ئايرىم بوغۇم بولۇپ كەلگەندە، ئۇنى ئايرىپ يۇقۇرىدىكى قۇردا قالدۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئائىلە — { ئا- / ئىلە } ئەمەس

{ ئائى- / لە }

ئوقۇغۇچى — { ئو- / قۇغۇچى } ئەمەس

{ ئوقۇ- / غۇچى }

(2) بىر بوغۇملۇق سوزلەرنى ئىككى قۇرغا بولۇپ يېزىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

مەرت — { مە- / رت } ئەمەس

دەرس — { دە- / رس } ئەمەس

(3) قۇرنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ قالغان رەقەملەرنى پارچىلاپ ئىككىنچى قۇرغا بولۇپ كوچۇرۇشكە بولمايدۇ. مەسىلە:

-1982-يىل — { -19 / 82-يىل } ئەمەس

ئۈچىنچى باپ تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى

تىلىمىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلار تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن، شۇنداقلا جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز بولۇش جەھەتتىن بىر بىرىگە ماسلىشىپ، بىر بىرىگە يېقىنىپ ۋە بىر بىرىگە تەسىر قىلىپ، بەزىدە بىرى يەنە بىرىنى ئوزىگە ئوخشىتىپ كېلىدۇ.

بۇ خىل فونېتىكىلىق مۇناسىۋەت تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

قوغۇن — قوغۇنلۇق

بىدە — بىدىلىك

مەكتەپ — مەكتەپكە، مەكتەپتە، مەكتەپتىن

ئوي — ئويگە، ئويدە، ئويدىن

تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنىڭ بۇ خىل ئاھاڭداشلىقى ۋە ماسلىشىشى توپ سوزلەردىلا كورۇلۇپ قالماستىن، بەلكى توپ سوزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى تاۋۇشلار بىلەن ئۇلارغا ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئارىسىدا كوپرەك كورۇلىدۇ. شۇڭا تىلىمىزدىكى سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن سوز تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلار بىرقانچە خىل شەكىلدە كېلىدۇ.

تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق مۇناسىۋىتى سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ، ئۈزۈك تاۋۇشلاردىمۇ كورۈلىدۇ.

§1 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىغى

ئۇيغۇر تىلدا سوزلەرنىڭ بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار، كوپ ھاللاردا، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتە بىر بىرىگە ماسلىشىپ كېلىدۇ، بولۇپمۇ سوز يىلتىزىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ھامان شۇ سوزگە ئۇلانغان قوشۇمچىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشقا تەسىر كورسىتىپ، ئۇنى تىل ئورنى ياكى لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ئوزى بىلەن، ئاساسەن، ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىرلىككە كەلتۈرىدۇ.

مانا بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىغى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىغى تىل ئورنى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىق ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىق دەپ ئىككى خىل بولىدۇ.

1. تىل ئورنى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىق

(1) تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش "ئا، ئو (o)، ئۇ (u) ۋە ئارا سوزۇق تاۋۇش "ئې" بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇملارغا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

باش—باشلا، باشتا، باشلانغان؛

ئال—ئالغان، ئالسا، ئالدۇرۇش؛

قول—قوللار، قولغا، قوللاپ؛

قۇرۇل—قۇرۇلغان، قۇرۇلسا ۋە باشقىلار.

(2) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش "ئە، ئو (ɵ)، ئۈ (ü)" بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇملارغا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

يەر—يەرلەر، يەرگە، يەرلەشمەك؛

كەل—كەلگەن، كەلسە، كەلتۈرۈش؛

سوز—سوزلەر، سوزگە، سوزلەپ؛

ئۈزۈم-ئۈزۈملەر، ئۈزۈمگە، ئۈزۈملۈك ۋە باشقىلار.

(3) "چە" بىلەن تۈزۈلگەن ۋە "چە" قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن سوزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، "چە"نىڭ تەركىۋىدىكى "ئە" تاۋۇشى "ئى"غا نوۋەتلەشسە، "چە"نىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بولسا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولسا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

غۇنچە—غۇنچىلار، غۇنچىلاپ؛

ئۈنچە—ئۈنچىلەر، ئۈنچىگە؛

قوشۇمچە—قوشۇمچىلار، قوشۇمچىغا؛

ئۇيغۇرچە—ئۇيغۇرچىغا، ئۇيغۇرچىدا؛

باغچە—باغچىلار، باغچىغا ۋە باشقىلار.

(4) ئاخىرقى بوغۇمى ئارا سوزۇق تاۋۇش "ئى" بىلەن تۈزۈلگەن كوپ بوغۇملۇق سوزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، "ئى" بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇمنىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بولسا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولسا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

تەرتىپ — تەرتىپكە، تەرتىپتە؛
رەسىم — رەسىملەر، رەسىمگە؛
ياخشى — ياخشىلار، ياخشىراق؛
ئوۋچى — ئوۋچىلار، ئوۋچىغا ۋە باشقىلار.

(5) ئارا سوزۇق تاۋۇش "ئى" بىلەن تۈزۈلگەن بىر ياكى كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ تەركىۋىدە، شۇنىڭدەك ئالدىنقى بوغۇمى "ئې" بىلەن، كېيىنكى بوغۇمى "ئى" بىلەن تۈزۈلگەن كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ تەركىۋىدە "گ، ك" بولسا، ئۇنىڭغا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ، شۇ سوزلەرنىڭ تەركىۋىدە "گ، ك" بولمىسا، ئۇنىڭغا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

كىم — كىملەر، كىمگە، كىمدە؛
يىگىت — يىگىتلەر، يىگىتكە، يىگىتتە؛
گېزىت — گېزىتلەر، گېزىتكە؛
سىنىپ — سىنىپلار، سىنىپقا، سىنىپتا؛
ئېتىز — ئېتىزلار، ئېتىزغا، ئېتىزدا ۋە باشقىلار.

ئايرىم سوزلەر بۇ قائىدىگە بوي سۇنمايدۇ. مەسىلەن:

بىر — بىرلەر، بىرگە، بىرلەپ؛
بىلىم — بىلىملەر، بىلىمگە؛
ئىش — ئىشلار، ئىشقا، ئىشلە ۋە باشقىلار.

2. لەۋ هالىتى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىق

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش "ئو (o)، ئۇ (u)، ئو (ɵ)، ئۈ (ü)" بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇملارغا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇم-

چىلار، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش "ئا، ئە، ئې، ئى" بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇملارغا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

قوي — قويدۇم، قويۇپ؛
قۇر — قۇرۇش، قۇرۇلۇش؛
كور — كوردۇم، كورۇپ؛
ئۈن — ئۈنۈم، ئۈنلۈك؛
ئاۋاز — ئاۋازىم، ئاۋازلىق؛
ئۈگەن — ئۈگىنىپ، ئۈگىنىش؛
كورسەت — كورسىتىپ، كورسىتىش؛
قوللان — قوللىنىپ، قوللىنىش ۋە باشقىلار.

§2 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نوۋەتلىشىشى

(1) يېپىق بىر بوغۇملۇق سوزلەردىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى "ئى" ياكى "ئە" بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا "ئې"غا نوۋەتلىشىدۇ (ئوچۇق بىر بوغۇملۇق سوزلەردىكى "ئە" تاۋۇشى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا "ئى"غا نوۋەتلىشىدۇ). مەسىلەن:

ئات — ئېتى، باش — بېشى؛
ياش — يېشى، بەل — بېلى؛
تەر — تېرىش، كەل — كېلىپ؛
ئاڭ — ئېڭى، قاش — قېشىم؛
دە — دىدى، يە — يىدىم ۋە باشقىلار

(2) كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ئاجىزلاشسا "ئى"غا نوۋەتلىشىدۇ؛

"ئۇ (u)، ئۈ (ü)" تاۋۇشلىرى نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئالما — ئالمىلار، ئالمىسى، ئالمىغا؛

بالا — بالىلار، بالىمىز، بالىغا؛

ئۆگەن — ئۆگىنىش، ئۆگىنىپ، ئۆگىنىڭلار؛

چىنە — چىنىلەر، چىنىگە، چىنىدىن؛

بۇيرۇق — بۇيرۇغى، ئۇتۇق — ئۇتۇغى؛

ئۆتۈك — ئۆتۈگى، ئۇنۇم — ئۇنۇمى ۋە باشقىلار.

بەزى سۆزلەردىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىنمۇ نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

نام — نامى، ئازراق — ئازراغى؛

شامال — شامالى، تەم — تەمى؛

ئېلىپبە — ئېلىپبەسى، كۆپرەك — كۆپرەگى؛

ئەزا — ئەزاسى، ئىملا — ئىملاسى؛

دەريا — دەرياسى، كان — كانى ۋە باشقىلار.

(3) "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى قوشۇمچىلار ئۇلىنىش بىلەن "ئې، ئى"غا نۆۋەتلەشكەندىن كېيىن، يەنە قوشۇمچە ئۇلاش توغرا كەلسە، بۇرۇنقى ھالىتىگە قاراپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

بار — بېرىش، بېرىشتا، بېرىشقا؛

بەر — بېرىش، بېرىشتە، بېرىشكە؛

جوزا — جوزىسى، جوزىسىغا، جوزىسىدا؛

دۆلەت — دۆلىتى، دۆلىتىگە، دۆلىتىدە؛

ئائىلە — ئائىلىسى، ئائىلىسىگە، ئائىلىسىدە ۋە باشقىلار.

§3 ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

جاراڭلىق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ۋە جاراڭسىز تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلاشتا تۆۋەندىكى قائىدە بويىچە ئۇلىنىدۇ.

(1) جاراڭلىق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سۆزلەرگە جاراڭلىق تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار، جاراڭسىز تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سۆزلەرگە جاراڭسىز تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

شەھەر — شەھەرگە، شەھەردە، شەھەردىن؛

يول — يولغا، يولدا، يولدىن؛

ئىنقىلاپ — ئىنقىلاپقا، ئىنقىلاپتا، ئىنقىلاپتىن؛

مەكتەپ — مەكتەپكە، مەكتەپتىن، مەكتەپتە؛

ياز — يازدىم، يازغان؛

كەت — كەتتىم، كەتكەن ۋە باشقىلار.

ئايرىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى "د" تاۋۇشى جانلىق تىلدا "ت" تەلەپپۇز قىلىنسىمۇ، يەنە "د" يېزىلىدۇ، جۈپلۈك تۈرى بولغان قوشۇمچىلاردىن جاراڭسىز تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياد — يادقا، لېنىنگراد — لېنىنگرادقا، تايلاند — تايلاندقا ۋە باشقىلار.

§4 ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) "ك، ق، پ" تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياقلاشقان كۆپ بوغۇملۇق

سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، "ك" تاۋۇشى "گ" گە، "ق" تاۋۇشى "غ"غا، "پ" تاۋۇشى "ۋ"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

تىلەك — تىلىگى، ئۆسۈملۈك — ئۆسۈملۈگى؛

بۇلاق — بۇلىغى، ئۆتۈك — ئۆتۈگى؛

تەرتىپ — تەرتىۋى، سەۋەپ — سەۋىۋى ۋە باشقىلار.

(2) ئاخىرى "گ" ياكى "غ" تاۋۇشى بىلەن ئاياقلاشقان سۆزلەرگە يەنە شۇ تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سۆز ئاخىرىدىكى ۋە قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى "گ" تاۋۇشى "ك"گە، "غ" تاۋۇشى "ق"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەگ — ئەككەن، تەگ — تەككەن، تۈگ ـ تۈككەن؛

باغ — باققا، تاغ — تاققا، ياغ — ياققا ۋە باشقىلار.

(3) ئاخىرى "پ" ياكى "ت" تاۋۇشى بىلەن ئاياقلاشقان بەزى سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، "پ" تاۋۇشى "ب" گە، "ت" تاۋۇشى "د"غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

جەنۇپ — جەنۇبى، غەرپ ـ غەربى؛

زاۋۇت — زاۋۇدى، مەقسەت — مەقسىدى؛

ئىقتىسات — ئىقتىسادىي، تەنقىت — تەنقىدى ۋە باشقىلار.

(4) جانلىق تىلىمىزدا تۆۋەندىكى سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا يۈز بېرىدىغان تاۋۇش ئۆزگىرىشى يېزىقتا ئىپادىلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

سۆز	ئېيتىلىشى	يېزىلىشى
جان	جاڭغا	جانغا
ئون	ئوللۇق	ئونلۇق

ئون بەش	ئومبەش	ئون بەش
ئاق	ئاختى	ئاقتى
ئۆتۈك	ئۆتۈغلۈك	ئۆتۈكلۈك
كېرەك	كېرەگلىك	كېرەكلىك
كۈچ	كۈشلۈك	كۈچلۈك
تۇز	تۇسسىز	تۇزسىز

§5 تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ۋە قوشۇلۇپ قېلىشى

(1) يېپىق بوغۇملۇق ئايرىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى "ئى، ئۇ، ئۈ (ü)، ئە" تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

پىكىر — پىكرى؛ ۋاقىت — ۋاقتى؛

ئوغۇل — ئوغلۇم؛ ئورۇن — ئورنى؛

ئۆمۈر — ئۆمرى؛ كۆڭۈل — كۆڭلى؛

سىڭىل — سىڭلىم؛ شەكىل — شەكلى؛

ئەقىل — ئەقلى؛ ئىسىم — ئىسمى؛

بۇرۇن — بۇرنۇم، شەھەر — شەھرى ۋە باشقىلار.

(2) "مەن، سەن" ئالماشلىرى چۈشۈم كېلىش ۋە ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۈرلەنگەندە، بۇلارنىڭ ئاخىرىدىكى "ن" تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

مەن — مېنى (مەن + نى = مېنى)

سەن — سېنى (سەن + نى = سېنى)

مەن — مېنىڭ (مەن + نىڭ = مېنىڭ)

سەن — سېنىڭ (سەن + نىڭ = سېنىڭ)

(3) جانلىق تىلىمىزدا چۈشۈپ قالىدىغان بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار، سۆز تۈرلەنگەندە پەيدا بولسا يېزىقتا ساقلىنىدۇ، سۆز تۈرلەنگەندە پەيدا بولمىسا يېزىقتا ساقلانمايدۇ. مەسىلەن:

سۆز	ئېيتىلىشى	يېزىلىشى
بازار	بازا	بازار (بازىرى)
قال	قاسۇن	قالسۇن (قالىدۇ)
دوست	دوس	دوست (دوستى)
ئال	ئاسۇن	ئالسۇن (ئالدىم)
كەل	كەسۇن	كەلسۇن (كەلگەن)
تۇر	تۇدى	تۇردى (تۇرىمەن)
قەست	قەس	قەست (قەستى)
كۆر	كۆگەن	كۆرگەن (كۆرىدۇ)
ئۇر	ئۇغان	ئۇرغان (ئۇرىدۇ)

(4) ئۇچۇق بوغۇملۇق بەزى سۆزلەرگە I، II شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۇلانغاندا، قوشۇمچىنىڭ ئالدىدا "ي" تاۋۇشى قوشۇلىدۇ؛ ئۇچۇق بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا بەزى قوشۇمچىلارنى ئۇلىغاندىمۇ "ي" تاۋۇشى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

سىيا — سىيايىم، سىيايىڭ
گۈنا — گۈنايىم، گۈنايىڭ
ئەزا — ئەزايىم، ئەزايىڭ
جاپا — جاپايىم، جاپايىڭ
دە — دېيىش، دېيىلدى
يە — يېيىش، يېيىلدى
يۇ — يۇيۇش، يۇيۇلغان

لېكسىكولوگىيە

بىرىنچى باپ لېكسىكا ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

§1 لېكسىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

لېكسىكا گرېكچە سۆز بولۇپ، گرېكلەرنىڭ "Lehis" دېگەن سۆزىدىن كېلىپ چىققان. بۇ ئاتالغۇ سۆز ياكى سۆز تەركىۋى دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ، بىر تىلنىڭ سۆز تەركىۋىگە كىرىدىغان بارلىق سۆزلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

لېكسىكا تىلنىڭ ئۈچ تەركىۋىي قىسمىنىڭ بىرى بولۇپ، تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ھېساپلىنىدۇ.

تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولغان لۇغەت بايلىقىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن لېكسىكولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

لېكسىكولوگىيە گرېكچە سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، گرېكلەرنىڭ "Lehis" (سۆز) ۋە "Logos" (تەلىمات) دېگەن سۆزىدىن كېلىپ چىققان. بۇ "سۆز ھەققىدىكى تەلىمات" ياكى "سۆز ھەققىدىكى پەن" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

لېكسىكولوگىيە تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەر-

كىۋىنى تەتقىق قىلىدۇ.

تىلىمىزدا قوللىنىۋاتقان نەچچە مىڭلىغان سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ.

لېكسىكولوگىيە تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى، ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتىنى، لۇغەت تەركىۋىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى، ئايرىم سۆزلەرنىڭ تارىخىنى، تىلدا يېڭى سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى ۋە پىرىنسىپلىرىنى، تىلنىڭ يېڭى سۆز ـ ئاتالغۇلار بىلەن بېيىشى، سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئايرىم سۆزلەرنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن قېلىشى ــ كونىراپ ئىستېمالدىن چىقىپ كېتىشى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ.

لېكسىكولوگىيىنىڭ تەتقىق قىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئۇ تۆۋەندىكى تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ.

سېماسىئولوگىيە بۇ، سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ھەم سۆز مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ.

ئېتىمولوگىيە بۇ، سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ.

لۇغەتشۇناسلىق بۇ، لۇغەت تۈزۈش پىرىنسىپلىرىنى، يەنى لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇللىرى ۋە لۇغەت تۈزۈش قائىدىلىرىنى ئۆگىتىدۇ.

ئىستىلىستىكا بۇ، ئومۇمەن تىلنىڭ ئۇنۇمىگە ئالاقىدار مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ.

§2 لۇغەت تەركىۋى ھەققىدە

لېكسىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولغان لۇغەت تەركىۋى ئۆزىنىڭ

ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى ۋە ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى دىگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى

لۇغەت تەركىۋى ئىچىدىكى ئەڭ تۇراقلىق، ئەڭ پۇختا ۋە يېڭى سۆزلەرنى ياساشتا ئاساس بولىدىغان بارلىق سۆزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدىغان سۆزلەر ئومۇمى خەلق ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولغان، دائىم قوللىنىلىدىغان، داۋاملىق يېڭى سۆز ياساشنىڭ ئاساسىي بولىدىغان سۆزلەردۇر.

مەسىلەن، ئادەم، يەر، سۇ، تاغ، ئاش، ئاتا، ئانا، يول، ئاكا، ياخشى، ئات، كالا، باش، بەش، ئون، يىگىرمە، ئىگىز، ئۇزۇن، ماڭ، ئال، تۇر، بۈگۈن، ياز، قىش، مەن، سەن، كىشى دىگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇنىڭدىن باشقا، تىلىمىزغا باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن گۈڭشې، سوتسىيالىزىم، ئىدىيە، مەكتەپ، كىتاپ، دەرەخ دىگەنگە ئوخشاش سۆزلەرمۇ ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدۇ، چۈنكى بۇنداق سۆزلەرنى ئومۇمى خەلق چۈشىنەلەيدۇ.

2. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى

لۇغەت تەركىۋى ئىچىدىكى ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە كىرمەيدىغان سۆزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى ئىچىدىكى سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى ئىچىدىكى سۆزلەردەك كەڭ

بولمايدۇ، ئۇلار ئومۇمەن كوپرەك ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئۇلارنى خەلق ئاممىسى تەكشى چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ، ئۇلار كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئازراق قوللىنىلىدۇ ياكى مەخسۇس ساھەلەردە قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن، شەيئى، ئالاھىدىلىك، فونېتىكا، تەلىمات، ھاكىمىيەت، قانۇنىيەت، ئۇيغۇن، لۇغەت، سەۋىيە، قۇياش، تەلەپەك، دەرەش، چوت، رەندە دىگەنلەرگە ئوخشاش.

3. ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىنىڭ پەرقى

ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى ئۆزلىرىنىڭ تۇتقان ئورنى ۋە ئوينايدىغان رولىغا قاراپ، تۆۋەندىكى جەھەتلەردە بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

(1) ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىنىڭ دائىرىسى ئانچە كەڭ بولمايدۇ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىنىڭ دائىرىسى كەڭرەك بولىدۇ، يەنى ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىرنەچچە مىڭ سۆزدىنلا تەشكىل تاپقان بولىدۇ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى بولسا مىڭلىغان-ئون مىڭلىغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ.

(2) ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدىكى سۆزلەر خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئەڭ كېرەكلىك سۆزلەر ھىساپلىنىدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى ئىچىدىكى سۆزلەر بولسا خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئۇنچىلىك ئېھتىياجلىق ئەمەس.

مەسىلەن، يەر، سۇ، ئاش، ئادەم، ماڭ، تۇر، كەت، كەل، بار دىگەنگە ئوخشاش سۆزلەر كۈندە دىگۈدەك ئىشلىتىلىپ تۇرىدۇ؛ قانۇن، دەرەش، پەلسەپە، تىلشۇناسلىق، ئالەم كېمىسى، رادار،

گرامماتىكا دىگەنگە ئوخشاش سۆزلەر ئۇنداق ئەمەس.

(3) تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى تۇراقلىق بولىدۇ، ئۇزۇن ياشايدۇ، ئۇنىڭ ئۆسۈشمۇ ناھايىتى ئاستا بولىدۇ.

مەسىلەن، ئامبال، بەگ، مىراپ دىگەنگە ئوخشاش سۆزلەر لۇغەت تەركىۋىدىن چىقىپ كەتسە، تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، گۆڭشې، دادۈي، ھاكىم، ئۈنئالغۇ (لۈيىنجى) دىگەنگە ئوخشاش يېڭى سۆزلەر لۇغەت تەركىۋىگە كىرىپ تۇرىدۇ.

(4) ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدىكى سۆزلەر ئومۇمى خەلق ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولىدۇ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىدىكى سۆزلەر ئومۇمى خەلق ئۈچۈن بىردەك چۈشىنىشلىك بولمايدۇ.

مەسىلەن، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، بىئولوگىيە، ئاسترونومىيە، تىلشۇناسلىق، پەلسەپە ۋە باشقا ساھەلەردىلا قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇلارنى شۇ پەن بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلاردىن باشقىلار چۈشەنمەسلىكى مۇمكىن.

(5) ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدىكى سۆزلەر يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئۈچۈن ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىش — ئىشچى، ئاش — ئاشپەز، ئوقۇ — ئوقۇغۇچى، دەرس — دەرسخانا، باش — باشلا، چات — چېتىق، كەچ — كېچىك دىگەنلەرگە ئوخشاش.

ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى يۇقۇرقى جەھەتلەردە ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ، لېكىن بۇلار ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئىككىلىسى لۇغەت تەركىۋى ئىچىدە بولىدۇ. جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم سۆزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىدىن ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە قوشۇلىدۇ.

بولمايدۇ، ئۇلار ئومۇمەن كۆپرەك ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئۇلارنى خەلق ئاممىسى تەكشى چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ، ئۇلار كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئازراق قوللىنىلىدۇ ياكى مەخسۇس ساھەلەردە قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن، شەيئى، ئالاھىدىلىك، فونېتىكا، تەلىمات، ھاكىمىيەت، قانۇنىيەت، ئۇيغۇن، لۇغەت، سەۋىيە، قۇياش، تەلپەك، دەرەش، چوت، رەندە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ پەرقى

ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى ئۆزلىرىنىڭ تۇتقان ئورنى ۋە ئوينايدىغان رولىغا قاراپ، تۆۋەندىكى جەھەتلەردە بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

(1) ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ دائىرىسى ئانچە كەڭ بولمايدۇ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ دائىرىسى كەڭرەك بولىدۇ، يەنى ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىرنەچچە مىڭ سۆزدىنلا تەشكىل تاپقان بولىدۇ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى بولسا مىڭلىغان-ئون مىڭلىغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ.

(2) ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئەڭ كېرەكلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى ئىچىدىكى سۆزلەر بولسا خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئۇنچىلىك ئېھتىياجلىق ئەمەس.

مەسىلەن، يەر، سۇ، ئاش، ئادەم، ماڭ، تۇر، كەت، كەل، بار دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر كۈندە دېگۈدەك ئىشلىتىلىپ تۇرىدۇ؛ قانۇن، دەرەش، پەلسەپە، تىلشۇناسلىق، ئالەم كېمىسى، رادار،

گىراماتىكا دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر ئۇنداق ئەمەس.

(3) تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبى تۇراقلىق بولىدۇ، ئۇزۇن ياشايدۇ، ئۇنىڭ ئۆسۈشىمۇ ناھايىتى ئاستا بولىدۇ.

مەسىلەن، ئامبال، بەگ، مىراپ دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر لۇغەت تەركىبىدىن چىقىپ كەتسە، تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، گوڭشې، دادۈي، ھاكىم، ئۈنئالغۇ (لۇيىنجى) دېگەنگە ئوخشاش يېڭى سۆزلەر لۇغەت تەركىبىگە كىرىپ تۇرىدۇ.

(4) ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر ئومۇمى خەلق ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولىدۇ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر ئومۇمى خەلق ئۈچۈن بىردەك چۈشىنىشلىك بولمايدۇ.

مەسىلەن، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، بىئولوگىيە، ئاسترونومىيە، تىلشۇناسلىق، پەلسەپە ۋە باشقا ساھەلەردىلا قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇلارنى شۇ پەن بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلاردىن باشقىلار چۈشەنمەسلىكى مۇمكىن.

(5) ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئۈچۈن ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىش — ئىشچى، ئاش — ئاشپەز، ئوقۇ — ئوقۇغۇچى، دەرس — دەرسخانا، باش — باشلا، چات — چېتىق، كەچ — كېچىك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى يۇقۇرقى جەھەتلەردە ئۆزئارا پەرقلىنىسىمۇ، لېكىن بۇلار ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى ئاساسىي لۇغەت تەركىبى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ ئىككىلىسى لۇغەت تەركىبى ئىچىدە بولىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم سۆزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىن ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە قوشۇلىدۇ.

ئىككىنچى باپ سۆز ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

§1 سۆز

ئۆز ئالدىغا مەنە ئۇقتۇرىدىغان، تىلدا ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئۆي، خەت، كىتاب، ئون، ياخشى، ئوقۇش، ئەمگەك، ئىشچى دېگەنگە ئوخشاش.

سۆزلەر تىل تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. تاۋۇش سۆزنىڭ ماددىي پوستى ھېسابلىنىدۇ، مەنە سۆزنىڭ مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ، يەنى سۆز دېگىنىمىز تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرلىكىدۇر.

مەسىلەن، "قەلەم" دېگەن سۆزنى ئالساق، ئۇ "ق-ە-ل-ە-م" دېگەن 5 تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، خەت يېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان قورال دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

سۆزلەر جۈملىدە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئوينايدۇ. بىز ئۆزىمىزنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىمىزغا قاراپ، سۆزلەرنى ئەركىن قوللىنىش ئارقىلىق تۈرلۈك جۈملىلەرنى تۈزۈپ، مۇرەككەپ ئوي-پىكرىمىزنى ئۇقتۇرىمىز.

مەسىلەن، "مېنىڭ ئاكام زاۋۇتتا ئىشلەيدۇ"، "مەن زاۋۇتتا ئىشلەۋاتقان ئاكامغا خەت يازدىم" دېگەن جۈملىلەرنى ئالساق، بۇ

جۈملىلەردىكى "مەن، ئاكا، زاۋۇت، ئىشلەش، خەت، ياز" دېگەن سۆزلەر ئالاقە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، جۈملىدە تۈرلۈك ئورۇندا ۋە تۈرلۈك ۋەزىپىدە كېلىپ، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان.

سۆزنى تىل بىرلىكلىرى ئىچىدىكى ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى دېيىشىمىزنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇنى جۈملىدە ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان يەنىمۇ كىچىك تىل بىرلىكلىرىگە ئاجرىتىشقا بولمايدۇ.

مەسىلەن، "قەلەم، قەغەز، سىيا، ئىشچى" دېگەن سۆزلەرنى بۇنىڭدىنمۇ كىچىك تىل بىرلىكلىرىگە بۆلۈشكە بولمايدۇ. ئەگەر شۇنداق قىلىنسا، بۇ سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىنى بىلدۈرەلمەيدىغان ھالغا كېلىپ قالىدۇ، ياكى مەنىسىز بولغان تاۋۇشلار بىرىكمىسى بولۇپ قالىدۇ، ئۇنى تىلىمىزدا ئەركىن قوللىنىشقىمۇ بولمايدۇ.

سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ ئۆز ئالدىغا ئايرىم تۇرغاندىمۇ، گىرامماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتۈپ جۈملە ئىچىدە تۇرغاندىمۇ بەلگىلىك بىر مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. دېمەك، ھەرقانداق سۆز كىشىلەرنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسە توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، مەنە ئۇقتۇرمايدىغان سۆز بولمايدۇ، مەنە ئۇقتۇرمايدىغان ھەرقانداق تاۋۇشلار بىرىكمىسىنى سۆز دېگىلى بولمايدۇ.

مەسىلەن، سىنىپ، كۆرەش، ئىدىيە، ئاڭ، تەجرىبە، ۋەتەن، مائارىپ، چېقىن، گۈلدۈرماما دېگەنگە ئوخشاش.

سۆزلەر جۈملە ئىچىدە بىر بىرىدىن ئايرىلىپ يېزىلىدۇ، ھەر بىر سۆز بىر گەۋدە قىلىپ ئېيتىلىدۇ ۋە بىر گەۋدە قىلىپ يېزىلىدۇ.

مەسىلەن:

بىز خەلق ئۇچۇن ئىشلەيمىز؛ مەكتىۋىمىزنىڭ بېغىدا رەڭمۇ-رەڭ گۇللەر ئېچىلدى دېگەنگە ئوخشاش.

§2 سوز مەنىسى

بىز يۇقۇرىدا لىكسكولوگىيىنىڭ بىر تارمىغى بولغان سىماسولوگىيىنىڭ سوزلەرنى مەنە جەھەتتىن تەكشۇرۇپ تەتقىق قىلىدىغانلىغىنى ئېيتىپ ئوتكەن ئىدۇق. شۇنىڭغا ئاساسەن، بىز تۆۋەندە سوزلەرنىڭ لىكسكىلىق مەنىسى ۋە گىراماتىكىلىق مەنىسى ئۇستىدە توختىلىپ ئوتىمىز.

مەلۇمكى، سوزلەر جۇملىدە مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسە ۋە ئۇنىڭ ھەركىتى، خۇسۇسىيىتىنى بىلدۇرگەندىن تاشقىرى، شۇلار ھەققىدىكى بەزى قوشۇمچە مەنىلەرنىمۇ بىلدۇرىدۇ.

سوزلەرنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئومۇمى مەنىسى، يەنى ئوبيېكتىپ شەيئى ياكى ھادىسىنىڭ كىشى ئېڭىدا ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئەكس ئېتىشى سوزنىڭ لىكسكىلىق مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، كىتاپ، قەلەم، دەپتەر، سىيا، ئادەم، يەر، سۇ، ھاۋا، يامغۇر، ياز، ماڭ، ئاق، قىزىل دېگەنگە ئوخشاش.

سوزلەرنىڭ جۇملىدە باشقا سوزلەر بىلەن بولغان تۇرلۇك مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىسى سوزنىڭ گىراماتىكىلىق مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، "ئوقۇغۇچىلار كەلدى" دېگەن جۇملىدە ئىككى سوز بار. بۇنىڭدىكى ئالدىنقى سوز ئوقۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەخسنى بىلدۇرىدۇ، كېيىنكىسى شۇ شەخسنىڭ ھەركىتىنى بىلدۇرىدۇ.

بۇ مەنىلەر مۇشۇ ئىككى سوزنىڭ لىكسكىلىق مەنىسى ھېساپلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، "ئوقۇغۇچىلار" دېگەن سوز ئىسىم بولۇپ، كوپلۇك ساندا، باش كېلىشتە كەلگەن ھەمدە جۇملىنىڭ ئىگىسى بولۇپ كەلگەن (توت تۇرلۇك گىراماتىكىلىق مەنىنى بىلدۇرۇپ كەلگەن)؛ "كەلدى" دېگەن سوز پېئىل بولۇپ، III شەخستە، ئوتكەن زاماندا، بولۇشلۇق شەكىلدە كەلگەن ھەمدە جۇملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن. مانا بۇ مەنىلەر مۇشۇ سوزلەرنىڭ گىراماتىكىلىق مەنىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

سوزنىڭ گىراماتىكىلىق مەنىسى ئۇنىڭ لىكسكىلىق مەنىسى ئۇستىگە قوشۇلغان مەنىلەر بولۇپ، بۇ مەنىلەر سوزلەرنىڭ جۇملىدە مەلۇم تەرتىپتە ئوزئارا باغلىنىشى ئارقىسىدا پەيدا بولىدۇ. سوزنىڭ لىكسكىلىق مەنىسى بولسا سوز ئايرىم تۇرغاندىمۇ، جۇملە ئىچىدە تۇرغاندىمۇ بىلىنىۋېرىدۇ.

§3 بىر مەنىلىك سوز ۋە كوپ مەنىلىك سوز

1. بىر مەنىلىك سوز

ئوبيېكتىپ شەيئى ياكى ھادىسە توغرىسىدا بىرلا مەنىنى بىلدۇرىدىغان سوزلەر بىر مەنىلىك سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، شەھەر، تاغ، دەريا، قار، يامغۇر، كىتاپ، قەلەم، قەغەز، دەپتەر، قەشقەر دېگەنگە ئوخشاش.

تىلىمىزدا بىرلا مەنىنى بىلدۇرىدىغان سوزلەرنىڭ سانى ئانچە كوپ ئەمەس. بىر مەنىلىك سوزلەرگە كوپىنچە پەن-تېخنىكىغا ئائىت ئاتالغۇلار، سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سوزلەر ۋە تىلىمىزدا

يېڭىدىن پەيدا بولغان بىر قىسىم سۆزلەر، خاس ئىسىملار كىرىدۇ.

بىر مەنىلىك سۆزلەردە خاس ئاتالغۇلار ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. مەسىلەن، گىراماماتىكا، فىزىكا، دادۇي، قەشقەر، بېيجىڭ، ئوكۇل، سوتسىيالىزىم ۋە باشقىلار.

2. كۆپ مەنىلىك سۆز

بىر ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە بىرقانچە كۆچمە مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا باشقا تىللاردىكىگە ئوخشاشلا، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر لۇغەت سوستاۋىنىڭ ئاساسىي قىسمى ھېساپلىنىدۇ. كۆپ مەنىدە قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ تولىسى تىلىمىزدا ئۇزاقتىن بېرى خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقان سۆزلەردۇر.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسى دېگەندە، ئۇلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تۈپ مەنىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇلارنىڭ نۆۋەتتىكى ئىستىمال مەنىسى ئاساسىي مەنىسى ھېساپلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ ئەسلى مەنىسى ياكى ئاساسىي مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى ياكى تارىيىشى، ئۆزگىرىشى ياكى تەرەققى قىلىشى ئارقىلىق كېلىپ چىققان مەنىسى كۆچمە مەنىسى ھېساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ”باش، قارا، سال، چىش، چەكمەك، كۆز، ئوچۇق“ دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنىڭ ھەممىسى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر ئاساسىي مەنىسىدىن باشقا، بىرمۇنچە كۆچمە مەنىلىرى بار. مەسىلەن:

ساندۇققا سېلىش — ساندۇققا قاچىلاش

ئۆي سېلىش — ئۆي ياساش

ئۇرۇق سېلىش — ئۇرۇق چېچىش

سورەم سېلىش — سورەم سورىتىش

يولغا سېلىش — سەپەرگە ئۇزىتىش

خەت سېلىش — خەت ئەۋەتىش

تۇز سېلىش — تۇز قۇيۇش

قۇلاق سېلىش — ئاڭلاش

بەس سېلىش — بەسلىشىش

ئوتقا سېلىش — كۆيدۈرۈش

بۇنىڭدىن باشقا، ”سال“ دېگەن سۆزنىڭ ”ئورۇن سېلىش، كىگىز سېلىش، گەپكە سېلىش، نەزەر سېلىش، كۆز سېلىش، كۆرەشكە سېلىش“ دېگەنگە ئوخشاش كۆچمە مەنىلىرىمۇ بار. يەنە مەسىلەن:

ئىشىك ئوچۇق — ئىشىك يېپىغلىق ئەمەس

ھاۋا ئوچۇق — ئاسماندا بۇلۇت يوق

قولى ئوچۇق — مەرت-سېخى

كۆڭلى ئوچۇق — خۇشخۇي

ئاغزى ئوچۇق — ساددا كىشى

سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى كۆپىنچە ئوبرازلىق بولىدۇ. سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى مەلۇم شەيئى ياكى ئۇقۇمغا نام بولۇپ، ئۇنى بىۋاستە ئىپادىلەيدۇ. سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى بولسا شۇ سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى ئىپادىلىگەن شەيئى ياكى ئۇقۇمغا ئوخشاپراق كېتىدىغان شەيئى ياكى ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

دېڭىز سۈيى دولقۇنلىدى.

ئىنقىلاپ دولقۇنى بىرئاز پەسەيدى.

خەلق مەيداندا ئادەملەر دېڭىزى دولقۇنلىماقتا ئىدى.

هەركەت بارغانسېرى راۋاجلىنىپ دولقۇنغا ئايلاندى.
بىز ئۆتكەن يىللىرى هەر كۈنى ئەتىگەنلىك دولقۇنغا چىقاتتۇق.
تۇرسۇن ئاكىنىڭ ئوغلى دولقۇن بۇ يىل ئالى مەكتەپكە كىردى.
بۇ مىساللاردىكى "دولقۇن" دېگەن سۆزنىڭ تۈپ مەنىسى بىلەن كۆچمە مەنىسىنى سېلىشتۇرساق، بىزنىڭ بۇ مەسىلىنى چۈشىنىۋېلىشىمىزغا ياردىمى تېگىدۇ.

§4 مەنىداش سۆزلەر، قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سۆزلەر ۋە ئاھاڭداش سۆزلەر

1. مەنىداش سۆزلەر

شەكلى هەر خىل، ئەمما مەنىسى ئۆزئارا يېقىن كېلىدىغان ياكى ئوخشاپراق كېتىدىغان، ئىستېمالدا ئاز بولسىمۇ پەرقلىرى بولغان سۆزلەر مەنىداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.
مەسىلەن:
ئادەم، كىشى، ئىنسان؛
ئارام ئېلىش، هاردۇق ئېلىش، دەم ئېلىش؛
ئۆلۈش، ۋاپات بولۇش، قۇربان بولۇش؛
چىڭ، پۇختا، مەزمۇت، مۇكەممەل، مۇستەهكەم؛
يۈزى، چىرايى، جامالى، رەڭگى، ئوزايى؛
كۆپ، جىق، تولا، نۇرغۇن؛
باتۇر، جەسۇر، قەهرىمان، پالۋان، يۈرەكلىك؛
ياخشى، ئوبدان، بەلەن؛
ئىتتىك، چاپسان، تېز ۋە باشقىلار.

دىققەت بىلەن قارايدىغان بولساق، مەنىداش سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى يېقىن بولغىنى بىلەن، بۇلارنىڭ قوللىنىلىشىدا ئىنچىكە پەرقلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز.
مەسىلەن، "هاردۇق ئالدىم" دېگەننىڭ ئورنىغا "ئارام ئالدىم" دېگىلى بولسىمۇ، "كۆڭلۈمنىڭ ئارامى يوق" دېگەننىڭ ئورنىغا "كۆڭلۈمنىڭ هاردۇغى يوق" دېگىلى بولمايدۇ.
"ئادەم بولۇپ قالدى" دېگەننىڭ ئورنىغا "كىشى بولۇپ قالدى" دېگىلى بولمايدۇ.
"ئۆلۈش" دېگەن سۆزنى ئادەم ۋە باشقا جانلىق نەرسىلەرگە قوللىنىشقا بولسىمۇ، "ۋاپات بولۇش" دېگەن سۆز پەقەت ئادەمگە قارىتا قوللىنىلىدۇ.
"ئىتتىك، چاپسان، تېز" دېگەن سۆزلەر مەنىداش سۆزلەر بولسىمۇ، "ئىتتىك پىچاق" دېگەن بىرىكمىدىكى "ئىتتىك" دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا "چاپسان" ياكى "تېز" دېگەن سۆزلەرنى قويۇشقا بولمايدۇ.
مەنىداش سۆزلەر بەزىدە "سىنونىم سۆزلەر" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سىنونىم گرېكچە سۆز بولۇپ، گرېكلەرنىڭ "sunonumos" (ئوخشاش ناملىق) دېگەن سۆزىدىن كېلىپ چىققان. تىلىمىزدا مەنىداش سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى تىل بايلىقىمىزنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.
مەنىداش سۆزلەر تىلىمىزدا تۈرلۈك يوللار بىلەن ۋۇجۇتقا كېلىدۇ.
(1) ئومۇمى خەلق تىلىدا بىر تەسەۋۋۇرنى ئىپادىلىگۈچى تۈرلۈك سۆزلەر ئارىسىدا مەنە جەھەتتىن بىر خىللىق، ئوخشاشلىق، يېقىنلىقنىڭ تۇغۇلۇشى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:
دوست، يار، بۇرادەر، ئاغىنە دېگەنگە ئوخشاش.
(2) خەلق تىلىدىكى مەلۇم مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئۈستىگە

ئايرىم دىالېكتىلاردىن شۇ سوزگە مەنە جەھەتتىن يېقىن بولغان سوزلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇجمە، جۇجەم؛ تال، تەك؛ ئاچا، ھەدە، ئايلا دىگەنگە ئوخشاش.

(3) تۇرلۇك تىللاردىن سوز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

زور، ئۇلۇغ، بۇيۇك، گىگانت؛
نەمۇنە، ئۇلگە، ئورنەك، ئەۋرىشكە؛
مىتود، ئۇسۇل ۋە باشقىلار.

2. قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر

مەنە جەھەتتىن بىر بىرىگە زىت بولغان سوزلەر قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

كېچە-كۈندۈز	قاتتىق-يۇمشاق
ئىسسىق-سوغۇق	ياخشى-يامان
چوڭ-كىچىك	ئۇزۇن-قىسقا
ئېغىر-يېنىك	يۇقۇرى-توۋەن
ئىگىز-پەس	كونا-يېڭى
ئاق-قارا	ياش-قېرى

قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر بەزىدە "ئانتونىم سوزلەر" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. "ئانتونىم" گىرىكچە سوز بولۇپ، گىرىكلەرنىڭ "anti" (قارشى) ۋە "onuma" (نام) دىگەن سوزىدىن كېلىپ چىققان. بۇ ھازىر قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر ياكى زىت مەنىلىك سوزلەر دەپ ئاتالماقتا.

قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر نۇتۇقتا ۋە يېزىقچىلىقتا ئوي-پىكرنى كۈچەيتىش ۋە ئېنىق ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ۋەزىپىمىزنى تېز ئورۇنلاش ئۈچۈن، كېچە-كۈندۈز دىمەي ئىشلىدۇق.

قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر بولۇش ئۈچۈن، قارىمۇ-قارشى قويۇشقا بولىدىغان، بىرىنىڭ قارشى تەرىپىنى كورسىتەلەيدىغان، كەم دىگەندە ئىككى سوز بولۇشى كېرەك. مەسىلەن:

ئورۇق، سېمىز، ئاۋاق؛
ئىگىز، پەس، پاكار دىگەنگە ئوخشاش.

مەنىلىرىنى قارىمۇ-قارشى قويۇشقا بولمايدىغان سوزلەر قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر بولالمايدۇ.

مەسىلەن، تاش، تاغ، كىتاپ، قەلەم، قوي، دەپتەر، ئۇرۇمچى، تىراكتۇر دىگەنگە ئوخشاش سوزلەرگە قارىمۇ-قارشى بولغان سوزلەرنى قويۇش مۇمكىن ئەمەس، شۇڭلاشقا بۇلار قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر بولالمايدۇ.

3. ئاھاڭداش سوزلەر

تاۋۇشلىرى ئوخشاش بولغان، لېكىن مەنىلىرى ئوخشاش بولمىغان، ھەر بىرى ئوز ئالدىغا ئايرىم مەنە بېرىدىغان سوزلەر ئاھاڭداش سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئات — (ئات قويماق، ئىسىم)
ئات — (مىنىدىغان ئات، ئىسىم)

ئات ــ (ملتىقنى ئات، بۇيرۇق پېئىل)
ئوت ــ (ئوچاقتىكى ئوت، ئىسىم)
ئوت ــ (ئوت ـ چۆپ، ئىسىم)
كۆل ــ (كۆلمەك، بۇيرۇق پېئىل)
كۆل ــ (ئوتنىڭ كۆلى، ئىسىم)
قوش ــ (قوش ھەيدەش، ھەم پېئىل، ھەم ئىسىم بولىدۇ)
قوش ــ (بىر جۈپ، ئىككى)
ئاچ ــ (ئىشىكنى ئاچ، بۇيرۇق پېئىل)
ئاچ ــ (رەڭگى توق ئەمەس، سۈپەت)
ئاچ ــ (ئاچ قالماق، قوساق ئاچتى)

مانا بۇ مىساللاردىكى "ئات، ئوت، كۆل، قوش، ئاچ" دېگەن سۆزلەر ئاھاڭ ۋە شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ، ئىپادە قىلىنغان مەنىلىرى پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ خىلدىكى سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاھاڭداش سۆزلەر "ئومونىم" سۆزلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئومونىم گىرېكچە سۆز بولۇپ، گىرېكلەرنىڭ "homos" (بىر خىل) ۋە "onuma" (نام) دېگەن سۆزىدىن كېلىپ چىققان. بۇ ھازىر ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ ئىشلىتىلمەكتە.

ئاھاڭداش سۆزلەر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مۇھىم رول ئوينىدى ۋە ئوينىماقتا. شائىرلار ئاھاڭداش سۆزلەردىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل شەكىلدىكى شېئىرلارنى يازغان ۋە يازماقتا.

مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جەڭگىۋار شائىرى ل. مۇتەللىپ ئاھاڭداش سۆزلەردىن پايدىلىنىپ تۆۋەندىكى مۇختەممەسلەرنى يازغان ئىدى:

چېلىش، پۈكلە، دۈشمەننى ئۇرتە، ئوتقا ياق،
يوپۇش غالىبىيەتكە، سائادەتكە كوكرەك ياق.
كەسكىن مىنۇت يېتىپ، جېڭگىغا كەلسە ئېھتىمال،
دېمە! ھەرگىز قۇربان بېرەيمۇ يا، ياق.

* * *

تۇز، غۇلاچ تاشلا، ئازاتلىق دېڭىزىنى كەچ،
ئەمما سۇباتلىقنى ھەيران قىل ئەرتە ۋە كەچ.
ۋەتەن، خەلق قايغۇسىنى ھەممىدىن ئەلا بىل،
ۋەتەن ئۈچۈن كۆرەشتە سەن جېنىڭدىن كەچ.

بۇ شېئىرنىڭ 1 ـ كۇپلېت 1 ـ مىسراسىدىكى "ياق" كويدۇر، يوقات مەنىسىدە، 2 ـ مىسراسىدىكى "ياق" تېگىش، يېقىش مەنىسىدە، 4 ـ مىسراسىدىكى "ياق" ئىنكار مەنىسىدە كەلگەن. 2 ـ كۇپلېت 1 ـ مىسراسىدىكى "كەچ" ئۆتۈش مەنىسىدە، 2 ـ مىسراسىدىكى "كەچ" ۋاقىت مەنىسىدە، 4 ـ مىسرادىكى "كەچ" ۋاز كېچىش، پىدا قىلىش مەنىسىدە قوللىنىلغان.

ئۇلۇغ ئەلشىر ناۋايىمۇ ئاھاڭداش سۆزلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. مەسىلەن:

ئالمىنى سۇندى نىگارىم ــ ئال! دېدى،
ئالما بىلەن بۇ كوڭۈلنى ئال! دېدى؛
سورىدىم شۇ چاغ ئالمىنىڭ رەڭگىنى،
نە سورارسەن؟ ــ ئالما رەڭگى ــ ھال ــ دېدى.

بۇنىڭدا "ئال" دېگەن سۆز ئىككى مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

تىلىمىزدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر ھەر خىل يوللار بىلەن ۋۇجۇتقا كېلىدۇ.

(1) تۇرلۇك مەنىلەرنى بىلدۇرىدىغان سوزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ تاسادىپى ھالدا ئوخشاپ قېلىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ.

(2) بەزىبىر سوزلەرنىڭ تۇپ مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن، شۇ سوز تاۋۇش جەھەتتە ھېچقانداق ئوزگىرىش ياسىماي، بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان تۇرلۇك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سوزگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

(3) بىر تىلدىن ئىككىنچى تىلغا سوز-ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدۇ.

(4) سوزلەردىكى بەزى تاۋۇشنىڭ فونېتىك ئوزگىرىش ياسىشى (كوپىنچە چۇشۇپ قېلىشى) ئارقىسىدا پەيدا بولىدۇ.

كونۇكمە:

توۋەندىكى شېئىرنى ئوقۇپ چىقىپ، ئاھاڭداش سوزلەرنى تېپىڭلار.

قولۇڭدىن كەلگىنچە چىقار ياخشى ئات،
ياخشىلىق قىل بالام، يامانلىقنى ئات.
نەسىھەتىم ياد قىلىپ ئال، پەرزەنتىم،
يالغۇز يۇرسەڭ چاڭ چىقارماس ياخشى ئات.

ئۇچىنچى باپ فرازېولوگىيە

§1 فرازېولوگىيە ھەققىدە قىسقىچە چۇشەنچە

فرازېولوگىيە گىرېكچە “frazis” (ئىبارە) ۋە “Logos” (ئىلىم) دىگەن سوزلەردىن كەلگەن، تىلىمىزدا تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى ھەققىدىكى ئىلىم دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

سوز بىرىكمىلىرى ئوزلىرىنىڭ قوللىنىلىشىغا قاراپ، ئەركىن سوز بىرىكمىسى ۋە تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى دەپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

1. ئەركىن سوز بىرىكمىسى

تەركىۋىدىكى سوزلەر نۇتۇق جەريانىدىلا بىرىكىپ كېلىدىغان، ئۇلارنىڭ ئورنىغا باشقا سوزلەرنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغان سوز بىرىكمىلىرى ئەركىن سوز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، “قىزىل گۇللەر ئېچىلدى” دىسەك، بۇ جۇملىدە “قىزىل گۇللەر”، “گۇللەر ئېچىلدى” دىگەن ئىككى سوز بىرىكمىسى بار. بۇنىڭدىكى “قىزىل” دىگەن سوز بىلەن “گۇللەر” دىگەن سوزنىڭ، “گۇل” دىگەن سوز بىلەن “ئېچىلدى” دىگەن سوزنىڭ ئوزئارا باغلىنىپ كېلىشى ئەركىن بىرىكمە ھىساپلىنىدۇ، تۇراقلىق بىرىكمە ھىساپلانمايدۇ (بۇ ھەقتە كېيىن تەپسىلى توختىلىمىز).

2. تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى

تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى فرازېولوگىيىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تەتقىقات ئوبيېكتى ھىساپلىنىدۇ.

سىنتاكسىسلىق قائىدە بويىچە بىرىكىپ، ئۇزاق قوللىنىش نەتىجىسىدە مەنە ۋە گىرامماتىكىلىق باغلىنىش جەھەتتىن تۇراقلىشىپ بىر پۇتۇنلۇكنى تەشكىل قىلغان سوز بىرىكمىلىرى تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا؛ ئويناپ سوزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سوزلە؛ قاغا بالام ئاپپاق، كىرپە بالام يۇمشاق؛ چىشىمغا تەگمە، قۇۋۇرغامنى ئەگمە؛ گورنىڭ ئاغزىدىن ياندى ۋە باشقىلار.

تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى تەركىۋىدىكى سوزلەرنى ئومۇمەن بىر بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە، ئۇلارنىڭ ئورۇن-تەرتىۋىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. مەلۇم زورۇرىيەت تۇپەيلىدىن ياكى شېئىرىيەتتە تۇراق، قاپىيە نۇقتىسىدىن، بەزى تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىدىكى سوزلەرنىڭ ئورۇن-تەرتىۋىنى ئالماشتۇرۇشقىمۇ بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى لۇغەت سوستاۋىمىزدىكى مۇھىم بىر بايلىق بولۇپ، ئۇلارنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش، ئۇلارنى تىلىمىزدا ئۇنۇملۇك قوللىنىش مۇھىم بىر خىزمەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى ئوزلىرىنىڭ تۇزۇلۇشى، گىراممانىكىلىق باغلىنىشى، لېكسىكىلىق مەنىسىگە قاراپ، 3 تۇرگە بولۇنىدۇ:

(1) ماقاللار ياكى ماقال بولۇپ كەتكەن سوز بىرىكمىلىرى؛ (2) تەمسىللەر ياكى تەمسىل بولۇپ كەتكەن سوز بىرىكمىلىرى، (3) ئىدىئوملار ياكى ئىدىئوماتىك سوزلەر.

§2 ماقال-تەمسىللەر ۋە ئىدىئوملار

ماقال-تەمسىللەر ۋە ئىدىئوملار تىلنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى، شۇنىڭ ئۇچۇن ئۇلارنى ئوبدان ئۇگىنىش زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ماقال-تەمسىللەر ۋە ئىدىئوملار تارىختىن بۇيان قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، مەنە جەھەتتىن چوڭقۇر، تەسىرلىك ۋە ئوبرازلىق بولغان، تۇزۇلۇشى جەھەتتىن قىسقا ۋە ئىخچام بولغان تىل بايلىقىدۇر.

ئۇلار ئاساسەن توۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچىدىن، ماقال-تەمسىللەر ۋە ئىدىئوملارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر بىر بىرى بىلەن مەنە جەھەتتىن ئىنتايىن مۇستەھكەم باغلانغان بولۇپ، ئۇلار تەركىۋىدىكى سوزلەرنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىشقا بولمايدىغان بىر پۇتۇن گەۋدە ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن، "دوست يىغلىتىپ ئېيتىدۇ، دۇشمەن كۇلدۇرۇپ؛ بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش؛ ئاغزى قۇلىغىغا يېتىش" دىگەنگە ئوخشاش تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنى ئالساق، ئۇلارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر بىر بىرى بىلەن مەنە جەھەتتىن زىچ باغلانغان بولۇپ، بۇ سوزلەرنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئۇلارنى زورمۇ-زور ئاجراتساق، ئۇلارنىڭ مەنىسىگە زور دەرىجىدە تەسىر يېتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ماقال-تەمسىللەر ۋە ئىدىئوملارنىڭ تەركىۋىدىكى

2. تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى

تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى فرازىولوگىيىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تەتقىقات ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ.

سىنتاكسىسلىق قائىدە بويىچە بىرىكىپ، ئۇزاق قوللىنىش نەتىجىسىدە مەنە ۋە گىراماتىكىلىق باغلىنىش جەھەتتىن تۇراقلىشىپ بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان سوز بىرىكمىلىرى تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا؛ ئويناپ سوزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سوزلە؛ قاغا بالام ئاپپاق، كىرپە بالام يۇمشاق؛ چېشىمغا تەگمە، قۇۋۇرغامنى ئەگمە؛ گورنىڭ ئاغزىدىن ياندى ۋە باشقىلار.

تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى تەركىۋىدىكى سوزلەرنى ئومۇمەن بىر بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە، ئۇلارنىڭ ئورۇن-تەرتىۋىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. مەلۇم زورۇرىيەت تۈپەيلىدىن ياكى شېئرىيەتتە تۇراق، قاپىيە نۇقتىسىدىن، بەزى تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىدىكى سوزلەرنىڭ ئورۇن-تەرتىۋىنى ئالماشتۇرۇشقىمۇ بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى لۇغەت سوستاۋىمىزدىكى مۇھىم بىر بايلىق بولۇپ، ئۇلارنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش، ئۇلارنى تىلىمىزدا ئۇنۇملۇك قوللىنىش مۇھىم بىر خىزمەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى ئۇزلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى، گىراماتىكىلىق باغلىنىشى، لېكسىكىلىق مەنىسىگە قاراپ، 3 تۈرگە بولۇنىدۇ:

(1) ماقاللار ياكى ماقال بولۇپ كەتكەن سوز بىرىكمىلىرى؛ (2) تەمسىلەر ياكى تەمسىل بولۇپ كەتكەن سوز بىرىكمىلىرى، (3) ئىدىئوملار ياكى ئىدىئوماتىك سوزلەر.

§2 ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملار

ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملار تىلىنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى ئوبدان ئۆگىنىش زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملار تارىختىن بۇيان قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، مەنە جەھەتتىن چوڭقۇر، تەسىرلىك ۋە ئوبرازلىق بولغان، تۈزۈلۈشى جەھەتتىن قىسقا ۋە ئىخچام بولغان تىل بايلىقىدۇر.

ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچىدىن، ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر بىر بىرى بىلەن مەنە جەھەتتىن ئىنتايىن مۇستەھكەم باغلانغان بولۇپ، ئۇلار تەركىۋىدىكى سوزلەرنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىشقا بولمايدىغان بىر پۈتۈن گەۋدە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ”دوست يىغلىتىپ ئېيتىدۇ، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ؛ بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش؛ ئاغزى قۇلىقىغا يېتىش“ دېگەنگە ئوخشاش تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنى ئالساق، ئۇلارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر بىر بىرى بىلەن مەنە جەھەتتىن زىچ باغلانغان بولۇپ، بۇ سوزلەرنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئۇلارنى زورمۇ-زور ئاجراتساق، ئۇلارنىڭ مەنىسىگە زور دەرىجىدە تەسىر يېتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملارنىڭ تەركىۋىدىكى

سوزلەر گىراماتىكىلىق باغلىنىش جەھەتتىن تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، بىرىكمە تەركىۋىدىكى سوزلەرنى ئىختىيارى ھالدا ئالماشتۇرۇشقا، ئورۇن-تەرتىۋىنى ئۆزگەرتىشكە، بىرەر سوزنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ.

مەسىلەن، "بۆگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما" دىگەن ماقالدىكى سوزلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا ياكى بىرەر سوزنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ، ھەتتا "ئىش، ئەتە" دىگەن سوزلەرگە قوشۇلغان "نى، گە" قوشۇمچىلىرىنىمۇ تېگىشكە بولمايدۇ.

ئۇچىنچىدىن، ماقال-تەمسىللەر ۋە ئىدىيوملارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ مەنىلىرى شۇ سوز ئايرىم تۇرغان چاغدا ياكى باشقا سوزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن چاغدا بىلدۈرىدىغان مەنىلىرىدىن يىراقلاشقان بولۇپ، دەسلەپكى ئاساسىي مەنىسىدىن ئايرىلغان بولىدۇ.

مەسىلەن، "بۆگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما" دىگەن ماقال ۋاقىتنى چىڭ تۇت دىگەن مەنىنى؛ "بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش" دىگەن تەمسىل بولسا بىر ئىش بىلەن ئىككى خىل نەتىجىگە ئېرىشىش دىگەن مەنىنى؛ "ئاغزى قۇلىغىغا يىتىش" دىگەن ئىدىيوم بولسا خوشال بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ.

ماقال-تەمسىللەر ۋە ئىدىيوملار خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، چوڭقۇر مەنىگە ئىگە، تۇرمۇش ۋە كۆرەش تەجرىبىلىرىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، روشەن سىنىپىيلىققا ئىگە. گەرچە تىلنىڭ سىنىپىيلىغى بولمىسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى سىنىپلار تىلدىن ئۆز مەنپەئەتى يولىدا پايدىلىنىدۇ. شۇڭا ماقال-تەمسىللەرنى ئىشلەتكەندە ئۇنىڭ سىنىپىي خاراكتىرىغا ئىگە ئىكەنلىگىنى نەزەرگە ئېلىش لازىم.

ئەمگەكچى خەلق ماقال-تەمسىللەردىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى تەييارتاپ سىنىپلارغا قارشى كۆرەش قىلىش قورالى سۈپىتىدە پايدىلانغان ۋە پايدىلىنىدۇ. ئەكسىيەتچى سىنىپلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مەزمۇنى ئەكسىيەتچىل ئىدىيوملار ۋە ماقال-تەمسىللەرنى ئويدۇرۇپ چىقىقان ۋە بۇنىڭدىن پايدىلانغان. مەسىلەن:

ئوكدا ياتقان گىردە يەپتۇ، كەتمەن چاپقان جىگدە؛
بىلى ئاغرىمىغاننىڭ نان يىيىشىگە باق؛
كىمنىڭ زۇلمى كوپ بولسا، زاۋالى يىقىن بولار؛
كىشىنىڭ يىرىگە ئىشلەپ، قالدى لىۋىنى چىشلەپ؛
كەتمەننى مەن چاپسام، يىتىپ يەيدۇ خان خوجام؛
ئوت قويسا ئامبال يوق سوراق، پۇقرا ياقالمادۇ چىراق؟
تۇمىغىنى ئال دىسە، بىشىنى كىسىپتۇ؛
ياخشىغا كۈن يوق، يامانغا ئولۇم؛
يالاقچى يالاپ تويماس، غالچا غاجىلاپ؛
ئىلاننىڭ تىشى سىلىق، ئىچى زەھەر؛
زامانە زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ؛
ھالۋىنى ھىكىم يەر، تاياقنى يىتىم؛
پايدىسى يوق بايدىن، سۈيى يوق ساي ياخشى.

مانا بۇلار ئەمگەكچى خەلق ئەزگۈچى سىنىپلارغا قارشى كۆرەش قىلىش قورالى سۈپىتىدە پايدىلانغان ماقال-تەمسىللەردۇر.

قۇل ئات مىنسە، چىقمىغان دوڭى قالماس؛
دىدەك مۇنچاق ئاسسا، كىرمىگەن ئويى قالماس؛
خوتۇن كىشىنىڭ چىچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا؛

ئاكاڭ كىمنى ئالسا، يەڭگەڭ شۇ؛
بوزەكنى تاپسام، بۇرنىغا يىپنى ساپسام؛
كەمبەغەلنى ئىززەتلىسەڭ، چورىغى بىلەن تۆرگە چىقار؛
قۇم يىغىلىپ تاش بولماس، قۇل يىغىلىپ باش.

مانا بۇلار ئەزگۈچى سىنىپلار ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئويدۇرۇپ چىقارغان ماقال-تەمسىللەردۇر.

ماقال-تەمسىللەر كۆپىنچە بىر بىرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇڭا ئۇلار بىر بىردىن ئاجرىتىلماي، بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى قوللىنىلىپ كەلمەكتە. ماقال-تەمسىللەرنىڭ سۆزى يىغىنچاق، مەنىسى چوڭقۇر بولىدۇ، ئۇلار جانلىق، ئوبرازلىق بولىدۇ، قۇرۇلۇش جەھەتتىن تۇراقلىق بولىدۇ، شۇڭا ئۇلار كۈچلۈك ئىپادىلەش كۈچىگە ئىگە. ئۇلار ئوخشاشلا ئىستىلىستىك ۋاستە سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر ئىدىئوم ۋە ماقال-تەمسىللەرنىڭ ئورتاقلىق تەرىپىدۇر. گەرچە ئۇلار ئاشۇنداق ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆزئارا پەرقلىنىدىغان تەرەپلىرىمۇ بار.

ئۇلارنىڭ پەرقىغە كەلسەك، ئىدىئوملار تىلدا پەقەت بىرەر ئۇقۇمنىلا بىلدۈرىدۇ، جۈملىدە بىر سۆز ياكى جۈملە بۆلىكى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

ماقال-تەمسىل بولسا ھۆكۈم ياكى ئەقلىي يەكۈننى ئىپادىلەپ، چوڭقۇر بىر قائىدىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇلار تىلدا جۈملە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

”تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىش“ دېگەن ئىدىئوم ”سىناپ بېقىش“ دېگەن بىرلا چۈشەنچىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ، بىر پۈتۈن جۈملە بولالمايدۇ، جۈملە بۆلىكىلا بولۇپ كېلىدۇ.

”دوست يىغلىتىپ ئېيتار، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ“ دېگەن ماقالدا چوڭقۇر بىر قائىدە چۈشەندۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ جۈملە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

ماقال بىلەن تەمسىلمۇ بىر بىردىن پەرقلىنىدۇ. ماقال خەلقنىڭ ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بېشىدىن كەچۈرگەن ۋەقەلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ بېرىدىغان، كىشىلەرگە ئۈلگە، ئىبرەت بولىدىغان، قاپىيە، ۋەزىن ھەم تۇراقلارغا ئىگە بولغان ئەقلىيە سۆزلەردۇر. مەسىلەن:

ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا؛ ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سۆزلە؛
ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگى-رويىڭ سامان بولماس دېگەنگە ئوخشاش.

تەمسىل بولسا تۇرمۇشتىكى بەزىبىر ھادىسىلەرنى تەسۋىرىي ئىپادىلەپ، كۆچمە مەنىدە كېلىدۇ. بەزىلىرىدە كىشىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى ھايۋانلار ئۈستىگە كۆچۈرۈلگەن بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى قوچقار ئۇسۇشسە، بۆرىنىڭ قۇسىغى ئېچىپتۇ؛ ئاسماندىكى غازنىڭ شورپىسىغا نان چىلاپ يەپتۇ؛ يىڭنە بىلەن قۇدۇق كولىغاندەك؛ سۇغا چۈشكەن مۈشۈكتەك ۋە باشقىلار.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ماقال دېگىنىمىز خەلقنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن يەكۈنلەنگەن پىكىر-چۈشەنچىلەرنىڭ تىلىمىزدا ئۇدۇل، چوڭقۇر مەنە بېرىدىغان جۈملىلەر بىلەن ئىخچاملىنىپ كۆرسىتىلىشىدۇر.

تەمسىل بولسا ئوي-پىكىرنىڭ ئۇدۇل مەنە بېرىدىغان جۈملىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى بىر بىرگە ئوخشىتىش، ئارقىلىق، بىرئاز ئايلانما يول بىلەن ئىپادىلىنىد-

شىدۇر. يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، ماقال، تەمسىل ۋە ئىدىئوملارغا مۇنداق تەبىر بېرىش مۇمكىن:

ماقال دەپ قىسقا، ئوبرازلىق، چوڭقۇر مەنىلىك بىرىكمە ۋە جۈملىلەرگە ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئەمگەك بىلەن ئەر كوكۇرەر، يامغۇر بىلەن يەر؛ يىراق يولنى غەيرەت بىلەن قىسقارت؛ ئادەمنىڭ تېشىغا باقما، ئىچىگە باق؛ ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا دىگەنگە ئوخشاش.

تەمسىل دەپ بىرەر نەرسىنىڭ تۈرلۈك بەلگە-خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىككىنچى بىر نەرسىنىڭ بەلگە-خۇسۇسىيتىگە ئوخشىتىش تەرىقىسىدە ئېيتىلغان تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىگە ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن:

قاغا بالام ئاپپاق، كىرپە بالام يۇمشاق؛ يىراق بولسا كىشنىشەر، يېقىن بولسا چىشلىشەر؛ ئېشەككە كۇچۇك يەتمىسە، ئۇر توقۇمنى؛ موزاينىڭ يۇگۇرۇشى سامانلىققىچە؛ ئالا ئىنەكنىڭ بالىسى چالا قۇيرۇق دىگەنگە ئوخشاش.

تەركىۋىدىكى سوزلەر ئوزىنىڭ ئايرىم تۇرغان چاغدىكى مەنىلىرىدىن باشقىچە مەنىنى بىلدۇرىدىغان، لىكسىكا ۋە گىراماتىكا جەھەتتىن تۇراقلاشقان سوز بىرىكمىلىرى ئىدىئوملار دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

چىشىمغا تەگمە؛ قوۋۇرغامنى ئەگمە؛ ئوپكەڭنى بېسۋال؛ تىلىڭنى تارت؛ كېسەلنى داۋالاپ، ئادەمنى قۇتۇلدۇرماق؛ بىر ياقىدىن باش چىقىرىش؛ بىر يەڭدىن قول چىقىرىش ۋە باشقىلار.

گىراماتىكا

گىراماتىكا ھەققىدە ساۋات

گىراماتىكا دىگەن ئاتالغۇ ھەم تىلنىڭ كونكرىت قائىدە-قانۇنىيەتلىرى دىگەن مەنىدە، ھەم مۇشۇ قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان پەن دىگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

ئۇنداق بولسا، تىلنىڭ قائىدە-قانۇنىيەتلىرى دىگەن نىمە؟

مەلۇمكى، ھەرقانداق تىلدا ئالاقە ئېھتىياجى ئۇچۇن قۇرۇلۇش ماتىرىياللىق رول ئوينايدىغان نەچچە مىڭ، ھەتتا نەچچە ئون مىڭلىغان سوزلەر بولىدۇ. بۇ سوزلەر يىغىلىپ شۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ. لېكىن مۇشۇ لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئوزىلا ئالاقە ئېھتىياجىنى تولۇق قامداپ كېتەلمەيدۇ، يەنى كىشىلەر تىلدىكى ئايرىم-ئايرىم سوزلەرنى ئېيتىش ئارقىلىق مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسە توغرىسىدىكى ئۇقۇمنىلا ئاڭلىتىشى مۇمكىن، لېكىن ئوزلىرىنىڭ تولۇق ئوي-پىكرىنى ئاڭلىتىشى مۇمكىن ئەمەس. پەقەت نۇرغۇنلىغان سوزلەرنى مەلۇم قائىدە بويىچە ئوزئارا باغلىغاندىن كېيىنلا، ئاندىن دىمەكچى بولغان ئوي-پىكرىنى بىلدۇرۇش مۇمكىن. مانا شۇنداق بىر يۇرۇش قائىدىلەر تىلنىڭ گىراماتىكىسى دىيىلىدۇ.

مەسىلەن، بىز ”ئالاقە، تىل، قورال، ئىنسانلارنىڭ، ئەڭ، مۇھىم“ دىگەن 6 سوزنى تەرتىپسىز ھالدا، يەنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلنىڭ گىراماتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسلانمىغان ھالدا بىر يەرگە يىغىپ قويساق، بۇنىڭدىن مۇشۇ 6 سوزنىڭ كونكىرىت مەنىسى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بىلىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن سوزلىگۈچىنىڭ بۇ 6 سوز ئارقىلىق دېمەكچى بولغان ئوي ـ پىكرى تولۇق مەلۇم بولمايدۇ. بۇ سوزلەر پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىراماتىكىلىق قائىدىسىگە ئاساسەن، "تىل ـ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى" دېگەن شەكىلدە بىرىكىپ كەلگەندىلا، ئاندىن سوزلىگۈچىنىڭ ئوي ـ پىكرى تولۇق مەلۇم بولىدۇ. چۈنكى مۇشۇ باغلىنىشتا، "تىل" دېگەن سوز بايان قىلماقچى بولغان ئوي ـ پىكىرنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى، جۈملىنىڭ ئىگىسى بولۇپ كەلگەن؛ "ئالاقە قورالى" دېگەن ئىككى سوز مەركىزىي نۇقتىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بايان قىلىپ، جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەن؛ "ئىنسانلارنىڭ" دېگەن سوز ۋە "ئەڭ مۇھىم" دېگەن سوز "ئالاقە قورالى" دېگەن سوز بىرىكمىسىنى ئېنىقلاپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن.

دېمەك، بۇ سوزلەر ئوزئارا مۇشۇنداق باغلىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، سوزلىگۈچىنىڭ دېمەكچى بولغان ئوي ـ پىكرى بىزگە تولۇق ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا يولداش ستالىن ئوزىنىڭ «ماركسىزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە: "لۇغەت تەركىۋىسىز ھېچقانداق تىلنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى تىل بولۇپ ھېساپلانمايدۇ. ئەمما تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى تىل گىراماتىكىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغاندا، ئۇ ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. گىراماتىكىدا سوزنىڭ ئوزگىرىش قائىدىلىرى، سوزلەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرى بەلگىلەنگەن بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىلغا تەرتىپلىك، مەنىلىك

خاراكتېر بېرىلىدۇ" دەپ كورسىتىدۇ.

مانا بۇنىڭدىن گىراماتىكىنىڭ تىلنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى ئىكەنلىكىنى، گىراماتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىنىشنىڭ تىل تەتقىقاتىدا تولىمۇ مۇھىم بىر ئىش ئىكەنلىكىنى كورۈۋالالايمىز.

گىراماتىكا سوزلەرنىڭ ئوزگىرىشى، سوزلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە سوزلەرنىڭ تۈركۈملەرگە بولۇنۇشى ھەققىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى، سوزلەرنىڭ ئوزئارا قوشۇلۇپ جۈملە بولۇش توغرىسىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى ئوزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. شۇڭا گىراماتىكا ئوزىنىڭ مۇشۇ تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ دائىرىسىگە قاراپ، مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دېگەن ئىككى چوڭ قىسىمغا بولۇنىدۇ.

مورفولوگىيە

بىرىنچى باپ مورفولوگىيە ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

مورفولوگىيە سوزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، ياسىلىشى ۋە تۈركۈملەرگە ئايرىلىشى توغرىسىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدۇ.

سوزلەر جۈملە ياكى سوز بىرىكمىلىرى تەركىۋىگە كىرگەندە، ھەر دائىم تۈرلۈك ئۆزگىرىش ياساپ، گىراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن، "ئوقۇ" دىگەن پىئىلنى ئالساق، بۇ سوز بىزنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىمىزغا ئاساسەن، جۈملىدە "ئوقۇدۇم، ئوقۇيمەن، ئوقۇغان، ئوقۇسا، ئوقۇپ، ئوقۇدى" دىگەنگە ئوخشاش شەكىللەرنى ئالىدۇ. سوزلەرنىڭ ئەنە شۇنداق تۈرلۈك ئۆزگىرىش ياساپ، ھەر خىل شەكىللەرنى ئېلىشى توغرىسىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى مورفولوگىيە تەتقىق قىلىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، سوزلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشى ۋە سوزلەرگە تۈرلۈك ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، لىكسىكىلىق مەنە بېرىدىغان يېڭى سوزلەرنىڭ ياسىلىشى ھەققىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنىمۇ مورفولوگىيە تەتقىق قىلىدۇ.

سوزلەرنىڭ ئەنە شۇنداق مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش ياساش خۇسۇسىيەتلىرىگە ۋە سىنتاكسىسلىق مەنىلىرىگە قاراپ، ئۇلارنى

تىپىمۇ ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈش ئاساسىدا سوز تۈركۈملىرىگە ئايرىش خىزمىتىنىمۇ مورفولوگىيە ئۆتەيدۇ.

§1 سوزنىڭ مەنىلىك بولەكلىرى

1. تۈپ سوز ۋە ياسالما سوز

تىلىمىزدىكى سوزلەر تۈزۈلۈشى جەھەتتىن تۈپ سوز ۋە ياسالما سوز دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

ئۇنداق بولسا، قانداق سوزلەرنى تۈپ سوز دەيمىز؟

بىرلا مۇستەقىل مورفېمىدىن تۈزۈلگەن، مەنىلىك بولەكلەرگە بولۇنمەيدىغان سوزلەر تۈپ سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئىش، كۈرەش، باغ، تومۇر، ئاش، يول، ياغاچ، ئىنقىلاپ، تاغ، سۇ، يەر ۋە باشقىلار.

بۇ سوزلەر ھېچقانداق قوشۇمچىسىز كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنى مەنىلىك بولەكلەرگە بولۇشكە بولمايدۇ، شۇڭلاشقا ئۇلارنى تۈپ سوز دەپ ئاتايمىز.

ياسالما سوز دەپ قانداق سوزلەرگە ئېيتىمىز؟

كوپلىگەن سوزلەر ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنىلىك بولەكلەردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ.

مەسىلەن، "ئىشچى"، "باغۋەن" دىگەن سوزلەرنى ئالساق، "ئىشچى" دىگەن سوز "ئىش ۋە چى" دىگەن مەنىلىك بولەكلەردىن، "باغۋەن" دىگەن سوز "باغ ۋە ۋەن" دىگەن مەنىلىك بولەكلەردىن قۇرۇلغان. بۇلاردىكى "ئىش"، "باغ" دىگەن سوزلەر ئاساسىي مەنىنى ئاڭلاتسا، "چى"، "ۋەن" دىگەن قوشۇمچىلار شۇ ئىش بىلەن شۇغۇل

لانغۇچى كىشى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇلار ئەنە شۇنداق مەنىلىك بولەكلەرگە بولۇنىدۇ.

"ئىشچى، باغۋەن" دېگەن سوزلەر "ئىش، باغ" دېگەن تۇپ سوزلەرگە "چى، ۋەن" دېگەن قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان ياسالما سوزلەردۇر.

دېمەك، تۇپ سوزلەرگە سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياكى سوزلەرنىڭ ئوزئارا قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سوزلەر ياسالما سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئەمگەكچى، كۇرەشچان، ئاشپەز، تومۇرچى، يولداش، بەلۋاغ، ئىشچان، ئوقۇغۇچى، چىرايلىق، ئوقۇشلۇق ۋە باشقىلار.

ياسالما سوزلەر تەركىۋىدىكى تۇپ سوزلەر ئايرىم تۇرغاندىمۇ مەنە ئۇقتۇرالايدۇ. قوشۇمچىلار بولسا ئوز ئالدىغا ئايرىم تۇرغاندا ھېچقانداق لېكسىكىلىق مەنە بىلدۇرمەيدۇ، پەقەت تۇپ سوزلەرگە قوشۇلۇپ ئىپتىلغاندىلا، شۇ سوزلەرگە يېڭى مەنە بېرىپ، ئۇلاردىن يېڭى سوزلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ۋەتەن + پەرۋەر = ۋەتەنپەرۋەر؛ چاي + دان = چايدان؛ قوغۇن + لۇق = قوغۇنلۇق؛ ئىنقىلاپ + چى = ئىنقىلاپچى ۋە باشقىلار.

2. قوشۇمچىلار ۋە ئۇلارنىڭ تۇرى

ئوز ئالدىغا قوللىنىلمايدىغان، ئايرىم تۇرغاندا لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلاتمايدىغان، تۇپ سوزلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، شۇ تۇپ سوزنىڭ مەنىسىگە گىراماتىكىلىق ياكى يېڭى مەنە قوشىدىغان مورفېملار قوشۇمچىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، "ئىشچى، ئىشچان، ئىشخانا، ئىشلە، ئىشنى، ئىشنىڭ،

ئىشتىن، ئىشقا، ئىشتا" دېگەن سوزلەردىكى "ئىش دېگەن مورفېما ئوز ئالدىغا قوللىنىلىدۇ ھەم ئايرىم تۇرغان چاغدىمۇ مۇستەقىل مەنە ئاڭلىتالايدۇ. "چان، چى، خانا، لە، نى، نىڭ، تىن، قا، تا" دېگەن مورفېملار ئوز ئالدىغا تۇرغاندا ھېچقانداق لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلاتـمايدۇ، پەقەت تۇپ سوزلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، ئۇلارغا تۇرلۇك گىراماتىكىلىق مەنىلەرنى قوشىدۇ ياكى يېڭى سوزلەرنى ياسايدۇ.

قوشۇمچىلار ئوزلىرىنىڭ ئاڭلىتىدىغان مەنىلىرىگە ۋە ئوتەيدىغان ۋەزىپىلىرىگە قاراپ، سوز تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلار ۋە سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار دەپ ئىككى تۇرگە بولۇنىدۇ.

جۇملىدىكى سوزلەرنى بىر بىرىگە باغلاش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدـدىغان قوشۇمچىلار سوز تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

"ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى قەيەردىن كېلىدۇ؟" دېگەن جۇملىنى "ئادەم، توغرا، ئىدىيە، قەيەر، كەل" دەپ ئېيتساق، جۇملىدىكى سوزلەر ئوزئارا باغلانمىغان، جۇملە دۇرۇس تۈزۈلمىگەن ۋە ئېيتماقچى بولغان ئوي-پىكىر چۈشىنىشلىك بولمىغان بولىدۇ. دېمەك، بۇ جۇملىدىكى "نىڭ، سى، دىن، ىدۇ" قوشۇمچىلىرى جۇملىدىكى سوزلەرنى بىر بىرىگە باغلاپ كەلگەن.

ئوزى ئۇلانغان سوزگە يېڭى مەنە قوشىدىغان قوشۇمچىلار سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

"ئىنقىلاپ" دېگەن سوزنى ئالساق، بۇ سوز مەلۇم ۋەقەنىڭ نامىنى بىلدۇرىدۇ، بۇنىڭغا "چى" قوشۇمچىسىنى ئۇلىساق، "ئىنقىـلاپچى" دېگەن يېڭى مەنىگە ئىگە سوز ياسىلىپ، شۇ ھەركەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەخسنى بىلدۇرىدۇ.

"ئەمگەكچان، ۋەتەنپەرۋەر، ئوقۇغۇچى، باغۋەن" دېگەن سوزلەر-

دىكى "چان، پەرۋەر، غۇچى، ۋەن" قاتارلىق قوشۇمچىلارمۇ سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردۇر.

سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار كوپ ھاللاردا سوزنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ، بەزىبىر سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار سوزنىڭ بېشىغىمۇ ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇنداق قوشۇمچىلار سوز ئالدى قوشۇمچىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق قوشۇمچىلار "سىز" قوشۇمچىسى ئوتەيدىغان ۋەزىپىنى ئوتەيدۇ. مەسىلەن:

بەتقىلىق (قىلىقسىز)، بىگۇنا (گۇناسىز)، بىۋاپا (ۋاپاسىز)، نامەلۇم (مەلۇم ئەمەس) ۋە باشقىلار.

§2 سوزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى

تىلىمىزدىكى بارلىق سوزلەر ئوزلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ، ئاددى سوز ۋە قوشما سوز دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بولۇنىدۇ.

تۈپ سوزلەر ۋە تۈپ سوزلەرگە سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان سوزلەر ئاددى سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئادەم، ۋەتەن، سۇ، ئىنقىلاپ، ئەمگەكچى، ۋەتەنپەرۋەر، ئىنقىلاپچى دىگەنگە ئوخشاش.

قوشما سوزلەر جۈپ سوز ۋە بىرىككەن سوز دەپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

ئىككى سوزنىڭ مەلۇم تەرتىپتە قاتارلىشىپ ئېيتىلىشىدىن تۈزۈلگەن، يېڭى ھەم كەڭ مەنە بېرىدىغان سوزلەر جۈپ سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئىلىم-پەن، تىل-يېزىق، چاي-پاي، ئىگىز-پەس، تەلىم-تەربىيە، سانائەت-قاتناش، بۇگۈن-ئەتە، قازان-قۇمۇچ

دىگەنگە ئوخشاش.

ئىككى سوزدىن تۈزۈلۈپ، بىرلا مەنىنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر بىرىككەن سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش، خەلقارا، ئاقسۇ، ئۈچتۈرپان، روشەنگۇل، تاشيول، ئاشتاختا، مارالۋېشى، تاشقورغان، قاراماي، بەلۋاغ دىگەنگە ئوخشاش.

بىرىككەن سوزلەر ھەر خىل سوز تۈركۈملىرىنىڭ ئوزئارا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۈچتۈرپان (سان + ئىسىم)

مارالۋېشى (ئىسىم + ئىسىم + تەۋەلىك قوشۇمچىسى)

تاشقورغان (ئىسىم + ئىسىم)

ئاقسۇ (سۈپەت + ئىسىم)

ئىشلەپچىقىرىش (رەۋىشداش + ھەرىكەتنامى)

§3 سوز تۈركۈمى

سوز تۈركۈمى دىگەن نىمە؟ بىر ئېغىز سوز بىلەن ئېيتقاندا، سوزلەرنىڭ گىراماتىكا جەھەتتىن تۈركۈملەرگە ئايرىلىشى سوز تۈركۈمى دەپ ئاتىلىدۇ، يەنى سوزلەر ئوزىنىڭ گىراماتىكا جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، بىرقانچە تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ. سوزلەرنىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى دىگەندە، ئۇلارنىڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى (ئىسىمنىڭ كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىشى، پېئىلنىڭ ئوزىگە خاس كاتىگورىيىلەر بىلەن تۈرلىنىشى ۋە باشقىلار)، ئۇقتۇرىدىغان مەنىسى (لىكسىكىلىق مەنە ئۇقتۇرىشى ياكى گىراماتىكىلىق مەنە ئۇقتۇرىشى) ۋە جۈملىدە ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى (جۈمـ

لىدە ئاساسەن ياكى ئىگە، ياكى خەۋەر، ياكى تولدۇرغۇچى، ياكى ئېنىقلىغۇچى ۋە ياكى ھالەت بولۇپ كېلىشى) كۆزدە تۇتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدىغان بارلىق سۆزلەرنى ئەنە شۇ 3 ئۆلچەمگە ئاساسەن، يەنى ئۇلارنىڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىگە، ئۇقتۇرىدىغان مەنىسىگە ۋە جۈملىدە ئاساسەن قانداق ۋەزىپە ئۆتەيدىغانلىقىغا قاراپ، (1) ئىسىم، (2) سۈپەت، (3) سان، (4) ئالماش، (5) پېئىل، (6) رەۋىش، (7) مىقدار سۆز، (8) ئىملىق سۆز، (9) ياردەمچى سۆز، (10) ئۈندەش سۆز دىگەن 10 تۈركۈمگە بولۇش مۇمكىن. بۇلاردىن باشقا، تىلىمىزدا يەنە مودال سۆز دەپ ئاتىلىدىغان سۆزلەر گۇرۇپپىسىمۇ بار.

باشقا-باشقا سۆز تۈركۈمىگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىدە ياكى مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىدە ھەتتا ئۇقتۇرىدىغان مەنىسىدە، بەلگىلىك شارائىتتا ياكى باشقا ئالاھىدە ئەھۋالدا، بىر بىرىگە ئۆتۈشىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. شۇڭا، بىر سۆزنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە ياتىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشتا، شۇ سۆزنىڭ مەلۇم بىر گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە قارىماستىن، يۇقۇرىدا دېيىلگەن 3 ئۆلچەمنى ئاساس قىلىش كېرەك. بولۇپمۇ سۆزلەرنىڭ جۈملىدە ئۆتەيدىغان ۋەزىپىسى جەھەتتە بىر بىرىگە ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئەھۋال كۆپ ئۇچرايدۇ، ھەتتا بىز ھازىر مۇستەقىل بىر سۆز تۈركۈمى دەپ ئاتىمىغان مودال سۆزلەر گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان ئايرىم سۆزلەرمۇ جۈملىدە بەزىدە ئىگە، بەزىدە خەۋەر ۋە بەزىدە باشقا سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، سۆزلەرنى تۈركۈمگە ئايرىشتا، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان 3 ئۆلچەمنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلغان ھالدا ئايرىش كېرەك.

ئىككىنچى باپ ئىسىم

§1 ئىسىم ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

ئادەم ياكى شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسىملار ئومۇمەن "كىم؟ كىملەر؟ نىمە؟ نىملەر؟ قەيەر؟" دىگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى، ئوقۇغۇچى، دوختۇر، ئەمەت، ئات، توگە، تاش، دەرەخ، بۇغداي، سۇ، زاۋۇت، ماشىنا، قەلەم، دەپتەر، نەزىرىيە، سىياسەت، كۈلكە، ئۈرۈمچى، بوران، شەھەر، خوشاللىق، تىل ۋە باشقىلار.

1. ئىسىمنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى

(1) كىشىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
لېي فېڭ، ئىسمائىل، ئەمەت، تۇرسۇن، توختى......

(2) ھايۋانلارنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
كالا، قوي، ئېشەك، ئۆچكە، قوتاز، ئات، يولۋاس، تۈلكە توشقان......

(3) قۇشلارنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
كەپتەر، بۇلبۇل، توخۇ، غاز، كېپىنەك، بۈركۈت، تورغاي، قاغا، پاختەك، قۇشقاچ، كاككۇك......

(4) نەرسىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تىراكتور، ماشىنا، مىلتىق، كىتاب، قەغەز، قەلەم، ئۆي، جوزا، ئورۇندۇق، پىچاق، زاۋۇت......

(5) ھۈنەر-كەسىپ ۋە ۋاقىت-پەسىل نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى، دىخان، ئوقۇغۇچى، ئەسكەر، ناۋاي، ئاشپەز، باغۋەن، ئەتىياز، ياز، قىش، كۈز......

(6) ۋەقە-ھادىسىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۈرەش، ئىنقىلاپ، قوزغىلاڭ، جەڭ، قار، يامغۇر، بوران، چاقماق، شامال، مولدۇر، گۈلدۈرماما......

(7) جۇغراپىيىلىك نامالارنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شەھەر، تاغ، دەريا، بۇلاق، ئارال، كول، دولەت، دېڭىز، ئوكيان، قولتۇق، ئاسيا......

(8) تۇرلۇك خۇسۇسىيەتلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قەھرىمانلىق، ياخشىلىق، يامانلىق، باتۇرلۇق، تىچلىق......

(9) ئوسۇملۇكلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

دەرەخ، سوگەت، تېرەك، ئۈجمە، ئورۇك، شاپتۇل، ئۈزۈم، ئالما......

2. ئىسىمنىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

(1) ئىسىملار جۈملىدە كېلىش، سان ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

كىتابنى، كىتابلار، كىتابىم، كىتابنىڭ ۋە باشقىلار.

(2) ئىسىملار جۈملىدە سۈپەت ۋە سانلار تەرىپىدىن ئېنىقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى كىتاب، 10 كىتاب، ئوقۇغان كىتاب ۋە باشقىلار.

(3) ئىسىملار جۈملىدە كۆپىنچە ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەھمەت كىتابنى كۆپ ئوقۇيدۇ. ئەھمەتنىڭ ئاكىسى ئىشچى.

ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىلنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش، يۆنىلىش كېلىش بىلەن كەلگەندە، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بېيجىڭدە، قەشقەردىن، ئورۇمچىگە، تاغدا، مەكتەپكە، يازدا، قىشتىن؛ دىگەندەك ئوخشاش شەكىللەردە كەلگەن سوزلەر جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

(4) ئىسىملار ئۆزىگە خاس ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. مەسىلەن:

كىتاب — كىتابخانا، گۈل — گۈلزار، مېھنەت — مېھنەتكەش، ئاش — ئاشپەز، يول — يولداش، تىراكتور — تىراكتورچى، قىش — قىشلاق، قوغۇن — قوغۇنلۇق، ئۈزۈم — ئۈزۈملۈك، ئورۇن — ئورۇندۇق ۋە باشقىلار.

3. خاس ئىسىم ۋە ئومۇمى ئىسىم

ئىسىملار ئۆزلىرىنىڭ مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، خاس ئىسىم ۋە ئومۇمى ئىسىم دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

بىر خىل ئومۇملىقتا ئىگە شەيئىلەرنى بىر بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قويۇلغان خاس ناملار خاس ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

خاس ئىسىملارغا كۆپىنچە كىشى ئىسىملىرى، يەر-جاي ناملىرى، ئىدارە-تەشكىلات ناملىرى، گېزىت-ژورنال، ئەسەر ناملىرى ۋە

باشقا خاس نامىلار كىرىدۇ. خاس ئىسىملار ئىسىملارنىڭ سان ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن ئاساسەن تۈرلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو، بېيجىڭ، ئۈرۈمچى، ئۇيغۇر، «قۇتاتقۇ بىلىگ»، چاڭجياڭ، تيانشان، «قىزىل بايراق»، «ئوكتەبىر» تىراكتور زاۋۇدى، «خەلق» گېزىتى، كوكچى (قوغۇن)، توختى، ئايشەم ۋە باشقىلار.

بىر خىل ئومۇملىقتا ئىگە بولغان شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان نامىلار ئومۇمىي ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

ئومۇمىي ئىسىملار كوپىنچە ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى بىلدۈرىدۇ ۋە ئىسىملارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئومۇمىي ئىسىملار ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى، سان قوشۇمچىلىرى ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

تاغ، دەريا، سۇ، يەر، ئادەم، شەھەر، نەزەرىيە، دېموكراتىزىم، كىتاب، ئۆي، كالا، ئوسۇملۇك، گوش، دولەت، ئىدارە، مەكتەپ ۋە باشقىلار.

§2 ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى

ئىسىملارنىڭ ئۆزىگە خاس گىراماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق، بىرلىك ياكى كوپلۈك ئۇقۇمنى بىلدۈرۈپ كېلىشى ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار ھەر دائىم سان كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى ئىسىملارنىڭ بىرلىك ۋە كوپلۈك شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى، ئىشچىلار، دىخان، دىخانلار، ئەسكەر، ئەسكەرلەر، ئوقۇغۇچى، ئوقۇغۇچىلار دىگەنگە ئوخشاش.

كوپلۈك قوشۇمچىسى "لار، لەر" قوشۇلمىغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى بولۇپ، ئۇلار بىرلىك ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەملىكەت، ئالىم، ئىشچى، دىخان، دەريا، تاغ، دەپتەر، قەلەم دىگەنگە ئوخشاش.

كوپلۈك قوشۇمچىسى "لار، لەر" قوشۇلغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ كوپلۈك شەكلى بولۇپ، ئۇلار كوپلۈك ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەملىكەتلەر، ئالىملار، ئىشچىلار، دىخانلار، دەريالار، تاغلار، دەپتەرلەر، قەلەملەر، يېزىلار دىگەنگە ئوخشاش.

بىرلىك ساندا كەلگەن ئىسىملارغا كوپلۈك قوشۇمچىسى "لار، لەر" نى ئۇلاشتا، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملارغا "لار"، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملارغا "لەر" ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

قۇشلار، ئۈزۈملەر، كىتابلار، مەكتەپلەر، باغلار، قەلەملەر، ئالىملار، ساھەلەر دىگەنگە ئوخشاش.

§3 كوپلۈك قوشۇمچىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى

كوپلۈك ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان "لار، لەر" قوشۇمچىلىرىنىڭ ئىسىملارغا قوشۇلۇشى قالايمىقان ئەمەس، مەلۇم قائىدىگە بوي سۇنغان ھالدا بولىدۇ. شۇنداقلا بۇ قوشۇمچىلار يالغۇز كوپلۈك مەنىسىنىلا ئەمەس، ئايرىم ھاللاردا كوپلۈك ئۇقۇمدىن باشقا مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرۈشى مۇمكىن.

(1) ساناق سانلار بىلەن بىۋاستە ئېنىقلىنىپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ

ئاخىرىغا كوپلۈك قوشۇمچىسى "لار، لەر" نى قوشقىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، "10 ئادەم، 15 ماشىنا" دىگەنلەرنى "10 ئادەملەر، 15 ماشىنىلار" دىگىلى بولمايدۇ.

(2) جۈملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ ھەر بىرى ئالاھىدە تەكىتلەنمىسە، كوپلۈك قوشۇمچىسى ھەر بىرىگە ئايرىم-ئايرىم قوشۇلماستىن، ئاخىرقى بىرىگىلا قوشۇلىدۇ. ئەگەر ھەر بىرى تەكىتلىنىدىغان بولسا، ھەر بىرىگە ئايرىم-ئايرىم قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

"بۈگۈنكى '4 كىشىلىك گۇرۇھ'نى پىپەن قىلىش يىغىنىغا مەكتىۋىمىزدىكى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى، ئىشچى، خىزمەتچىلەر تولۇق قاتناشتى" دىگەن جۈملىنى

"بۈگۈنكى '4 كىشىلىك گۇرۇھ' نى پىپەن قىلىش يىغىنىغا مەكتىۋىمىزدىكى ئوقۇتقۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار، ئىشچىلار ۋە خىزمەتچىلەر تولۇق قاتناشتى" دەپ ئېلىشمۇ مۇمكىن.

(3) بەزى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئادەتتە كوپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا، كوپلۈك ئۇقۇمىنى ئەمەس، شۇ شەيئى تۈرىنىڭ ياكى مىقدار بىرلىگىنىڭ كوپ ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن، "سۇلار" دىسەك، ئېرىق-ئوستەڭ سۈيى، كول-دەريا سۈيى، دېڭىز-ئوكيان سۈيى دىگەن مەنىنى، ياكى بىرقانچە خىل قاچىلارغا ئېلىپ قويۇلغان سۇ دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

(4) ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان بەزى ئىسىملارغا ئادەتتە كوپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا، كوپلۈك ئۇقۇمىنى ئەمەس، شۇ سوزنىڭ دائىرىسىنىڭ كەڭلىگى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن، "تىپچىلىق" دىگەن سوزگە كوپلۈك قوشۇمچىسىنى قوشقىلى بولمايدۇ. "ئوقۇش، ئۆگىنىش" دىگەن سوزلەرگە كوپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ "ئوقۇشلار، ئۆگىنىشلەر" بولسا، سان جەھەتتىكى كوپلۈكنى ئەمەس، "ئوقۇش، ئۆگىنىش بىلەن ئالاقىدار ئىشلار" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

(5) خاس ئىسىملارغا كوپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا، ساننىڭ كوپلۈگىنى ئەمەس، شۇ خاس ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان شەيئىلەرنى قوشۇپ بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن، "توختىلار كەپتۇ" دىسەك، "توختى ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرقانچە كىشى" ئىپادىلىنىدۇ. "شاڭخەيلەرگە بارغان" دىسەك، "شاڭخەي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەر، رايونلار" ئىپادىلىنىدۇ.

(6) جۈپ شەيئىلەرگە ياكى ئەمەلىيەتتە پەقەت بىرلا بولغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا كوپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا، مەنىنى كۈچەيتىش، تەسىرىنى ئاشۇرۇش، تەكىتلەش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كوزلىرىم ئېلىپ كەتتى.
يۈرەكلىرىم گۇپۇلدەپ كەتتى.
پۇتلىرىم يىپ-يېنىك بولۇپ قاپتۇ.

بۇلاردىن باشقا، سۈپەت، سان، رەۋىش ۋە ئىملىقلار ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغاندا، ئۇلارغىمۇ كوپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ياخشىلار، قىزىللار، يامانلار؛ بىرلەر خانىسى، ئونلار خانىسى؛ نەتىجىسى يۇقۇرىلار، سەۋىيىسى توۋەنلەر؛ تاراق-تۇرۇقلار دىگەنگە

ئوخشاش.

§4 ئىسمنىڭ تەۋەلىك كاتىگورىيىسى

ئىسمنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گىرام-ماتىكىلىق كاتىگورىيە ئىسمنىڭ تەۋەلىك كاتىگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

تەۋەلىك كاتىگورىيىسى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادى-لىنىدۇ. مەسىلەن، "ئىدىيە، ۋەتەن" دېگەن ئىسىملارغا "م"، "ئىم" قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاپ "ئىدىيەم، ۋەتىنىم" دەپ ئېيتساق، ئۇنىڭ I شەخس (سۆزلىگۈچى)كە تەۋە ئىكەنلىكىنى، ئەگەر "ڭ"، "ىڭ" قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاپ "ئىدىيەڭ، ۋەتىنىڭ" دەپ ئېيتساق، ئۇنىڭ II شەخس (ئاڭلىغۇچى)كە تەۋە ئىكەنلىكىنى، ئەگەر "سى"، "ى" قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاپ "ئىدىيىسى، ۋەتىنى" دەپ ئېيتساق، ئۇنىڭ III شەخس (ئۆزگە)كە تەۋە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىمىز.

ئىسىملارنىڭ قايسى شەخسكە قاراشلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا ئىگىلىگۈچى شەيئىلەرنىڭ I، II، III شەخسلەردە كېلىشىگە قاراپ، تەۋەلەنگۈچى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدىغان تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىمۇ ئۈچ يۈرۈش بولىدۇ.

(1) I شەخس بىرلىك ئۈچۈن، ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا "ىم، ۇم (um)، ۈم (üm)قوشۇمچىلىرى، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا "م" قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ؛ I شەخس كۆپلۈك ئۈچۈن "مىز، ىمىز" قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىرادە + م = ئىرادەم

ئىش + ىم = ئىشىم

يول + ۇم = يولۇم

كۆز + ۈم = كۆزۈم

بالا + مىز = بالىمىز

قول + ىمىز = قولىمىز

(2) II شەخس بىرلىك ئۈچۈن ئادەتتە "ڭ، ىڭ، ۇڭ (ung)، ۈڭ (üng) قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك ئۈچۈن "ڭلار، ىڭلار" قوشۇم-چىلىرى ئۇلىنىدۇ. II شەخستىكى ئىسىملارنىڭ ھۆرمەت تۈرى ئۈچۈن "ڭىز، ىڭىز، لىرى" قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىرادە + ڭ = ئىرادەڭ

ئىش + ىڭ = ئىشىڭ

يول + ۇڭ = يولۇڭ

كۆز + ۈڭ = كۆزۈڭ

بالا + ڭلار = بالاڭلار

دەۋر + ىڭلار = دەۋرىڭلار

بالا + ڭىز = بالىڭىز

كۆز + ىڭىز = كۆزىڭىز

قاش + لىرى = قاشلىرى

(3) III شەخس ئۈچۈن، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا "سى"، ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا "ى" قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىرادە + سى = ئىرادىسى　　بالا + سى = بالىسى

ۋەتەن + ى = ۋەتىنى　　چىراي + ى = چىرايى

بەزىدە I، II شەخسلەردە كەلگەن ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا تەۋەلىك

قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلمەيمۇ تەۋەلىك مۇناسىۋەت ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىزنىڭ سىنىپ   سىلەرنىڭ ياتاق

ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى جەدۋىلى

شەخسلەر	تۈرى		قوشۇمچىلار	مىساللار
I شەخس	بىرلىك		م، ىم، ۇم، ۈم (üm)	بالام، ئىشىم، يولۇم، كوزۈم
	كوپلۇك		مىز، ىمىز	بالىمىز، كوزىمىز، ئىشىمىز
II شەخس	ئاددى تۈرى	بىرلىك	ڭ، ىڭ، ۇڭ، ۈڭ (üng)	بالاڭ، ئىشىڭ، يولۇڭ، كوزۈڭ
		كوپلۇك	ڭلار، ىڭلار	بالاڭلار، ئىشىڭلار، يولۇڭلار
	هورمەت تۈرى		ڭىز، ىڭىز، لىرى	بالىڭىز، كوزىڭىز، كوزلىرى
III شەخس			ى، سى	بالىسى، كوزى، ئىشى

كونۇكمە:

توۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ، تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار ۋە ئۇنىڭ قايسى شەخس، قانداق ساندا كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئانىجان، تۇققان ئېلىم جۇڭگو، ئۇنىڭ پەرزەندىمەن،
رىشتىگە جىسمىم بىلەن، ئىشقىم بىلەن پەيۋەندىمەن.

قىبلىگاھىم پارتىيەم — يولچىم مېنىڭ، رولچىم مېنىڭ،
توي بىلىپ ئات سالىمەن ئۇ باشلىغان ھەر جەڭدە مەن.
شۇ قىزىل دەۋرىم — زامانەم شەۋكىتىم - شانىم مېنىڭ،
ئىپتىخارىم: شۇ زامانغا كۈيچىمەن، سازەندى مەن.
ئانا تۇپراق تۇپىسى گويا كوزۇمگە تۇتىيا،
چولدە يۇرسەم ئوزەمنى سېزىمەن گۇلشەندە مەن.
سۇلىرى ئابى ھايات، كەۋسەر ئاڭا تۇرسا خۇمار،
نە ئۇچۇن مۇھتاج بولۇپ، خۇشتار بولاي زەمزەمگە مەن.
— ت. ئېلىيۇپ.

§5 ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى

جۇملىدە ئىسىمنىڭ باشقا سوز تۈركۈملىرى بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەپ، ئىسىملارنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ۋەتەن بىزنىڭ ئانىمىز.
بىزنىڭ ۋەتىنىمىز جۇڭگو.
بىز — ۋەتەنىنىڭ گۇل - غۇنچىلىرى.
بىز ۋەتەننى سۇيىمىز.
بىز ۋەتەنگە سادىق بولىمىز.
ۋەتەندىن يۇز ئورۇش — جىنايەت.
بىزنىڭ ۋەتىنىمىزدە 900 مىليون كىشى بار.

بۇ جۇملىلەردىكى ”ۋەتەن“ دىگەن ئىسىم ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق باشقا سوزلەر بىلەن باغلىنىپ

كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ھەرقاچان كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، كېلىش كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىسىملارغا ئۇلىنىپ كېلىپ كېلىش كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلار كېلىش قوشۇمچىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز يۇقۇرىدا مىسال كەلتۈرگەن جۈملىلەردىكى ”ۋەتەن“ دىگەن ئىسىمغا ئۇلىنىپ كەلگەن ”نىڭ، نى، گە، دىن، دە“ دىگەن قوشۇمچىلار كېلىش قوشۇمچىلىرىدۇر.

ئۇيغۇر تىلىدا ئالتە كېلىش بولۇپ، ھەر بىر كېلىش مەلۇم مەنىگە ئىگە ھەم ئۆزىگە خاس قوشۇمچىلارغا (باش كېلىشتىن باشقىسى) ئىگە، شۇنداقلا بەلگىلىك سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ.

1. باش كېلىش

باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن ئۇقۇلغان ئىش-ھەركەتنى ئورۇنلىغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىمغا كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان بولىدۇ، يەنى باش كېلىشنىڭ قوشۇمچىسى بولمايدۇ. ئىسىملارغا تەۋەلىك ھەم كوپلۇك قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەندىمۇ باش كېلىش بولىۋىرىدۇ. ئىسىمنىڭ باش كېلىشتە كەلگەن بىرلىك شەكلى ئىسىمنىڭ ئەسلى شەكلىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە كوپىنچە ئىگە، خەۋەر، بەزىدە قاراتما سوز بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئاساسەن ”كىم؟ نىمە؟“ دىگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى — جۇڭگو ئىشچىلار سىنىپىنىڭ

ئىلغار قوشۇنى.

ماركسىزىم — ئىلمىي ھەقىقەت.

يولداشلىرىمىز قىيىنچىلىق ۋاقىتلىرىدا ئۇتۇقلارنى كورۇشى كېرەك.

ۋەتىنىمىز گۈللەنمەكتە.

مۇئەللىم، مېنىڭ بىر سوئالىم بار.

2. ئىگىلىك كېلىش

ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار باشقا بىر شەيئىنى ئىگىلىگۈچى شەيئىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار ئاساسەن ”كىمنىڭ، نىمىنىڭ“ دىگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ماۋجۇشىنىڭ كىتاۋى، ئىنقىلاپنىڭ غەلىبىسى، پارتىيىنىڭ مىللى سىياسىتى، ۋەتىنىمىزنىڭ پايتەختى، خەلقنىڭ ئۈمىدى، تۇرسۇننىڭ دادىسى دىگەنگە ئوخشاش.

ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بەزىدە يوشۇرۇن كېلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدىمۇ ئۇ ئىگىلىك كېلىش ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

شىنجاڭ ياشلىرى، زاۋۇت ئىشچىلىرى، خەلق تۇرمۇشى، تاغ سۇلىرى، ئىنقىلاپ غەلىبىسى دىگەنگە ئوخشاش.

تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا، ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنى قىسقارتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن شۇ ئىسىمنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىش مۇمكىن. مەسىلەن:

توختى مېنىڭ سوئالىمغا جاۋاپ بەرمەي، تۇرسۇننىڭكىگە (تۇرسۇن-

نىڭ سوئالىغا) جاۋاپ بەردى.

مۇئەللىمنىڭ كىتاۋى مېنىڭ سومكامدا ئەمەس، سەمەتنىڭكىدە (سەمەتنىڭ سومكىسىدا).

ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قىسقارتىلىپ، ئىگىلىك مۇناسىۋەت پەقەت ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلى ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا، ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى زىچ بىرىكىپ مەلۇم شەيئىنى ياكى مۇرەككەپرەك ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان بىرىكمىگە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى، خەلق قۇرۇلتىيى، دەرس ۋاقتى، تۇرپان ئۈزۈمى، غۇلجا ئالمىسى، ئۆگىنىش ماتېرىيالى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى دېگەنگە ئوخشاش.

3. چۈشۈم كېلىش

چۈشۈم كېلىش جۈملىدىكى پېئىلدىن ئۇقۇلغان ئىش-ھەرىكەتنىڭ چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ئىسىمغا ئۆتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ۋە "كىمنى؟ نىمنى؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

يىللار مەيدەڭنى تۇتۇپ قاقاخلاپ كۈلمە.
ئالدىڭدا قىزىرىشتىن ئارتۇق كورمەن ئۆلۈمنى.
قېرىتمەن دەپ ئارتۇق كوڭۈل بولمە،
ئاخىرقى جەڭگە ئاتاپ قويارمەن ئوغلۇمنى.

— ل. مۇتەللىپ.

كوز يېشىڭنى تازىلاپ،
چاڭ-تۇماننى پۈلىگەن.
تىلەكلەرنى ھەل قىلغان —
دوستلىرىڭنى ئۇنۇتما!

— نىم شېھىت.

چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار پېئىل بىلەن زىچ بىرىكىپ بەلگىسىز شەيئىنى بىلدۈرۈپ كەلگەندە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ، مەسىلەن:

ئوما ئوردۇق.
كىتاپ ئوقۇدۇق.
كىنو كوردۇق.
دوكلات ئاڭلىدۇق.

4. بېرىش كېلىش

بېرىش كېلىش ئاساسەن جۈملىدىكى پېئىلدىن ئۇقۇلغان ئىش-ھەرىكەتنىڭ يۆنىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بېرىش كېلىش قوشۇمچىلىرى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا ئاساسەن ئۇلىنىدۇ، يەنى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇملارغا "غا، قا"، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن قۇرۇلغان بوغۇملارغا "گە، قە، كە" قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ.

بېرىش كېلىشتىكى ئىسىملاردىن ئادەم ۋە نەرسىنى بىلدۈرىدىغانلىرى جۈملىدە تولدۇرغۇچى، ئورۇن-جاينى بىلدۈرىدىغانلىرى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. بېرىش كېلىشتىكى ئىسىملار "كىمگە؟ نىمگە؟ قەيەرگە؟ نەگە؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

دوستلارغا توھپە، دۈشمەنگە خەنجەر،
بۇ دىلغا ئارام، ئۇ دىلغا نەشتەر.

— نىم شىبھىت.

يولداشلارغا باھاردەك ئىللىق بول.

بىز بېيجىڭغا باردۇق.

بىرىش كېلىشتىكى ئىسىملارغا "چە" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىپ، بەلگىلىك مەنە قوشۇلۇشى مۇمكىن، بۇ ئەھۋالدىمۇ شۇ ئىسىمنىڭ ۋەزىپىسىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مەسىلەن:

شاڭخەيگىچە باردۇق دېگەنگە ئوخشاش.

5. چىقىش كېلىش

چىقىش كېلىش ئاساسەن جۈملىدىكى پېئىلدىن ئۇقۇلغان ئىش-ھەركەتنىڭ چىقىش ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملار جۈملىدە ھالەت ياكى تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، يەنى ئورۇن-جاي ئىسىملىرى ھالەت، ئادەم ۋە نەرسە ئىسىملىرى تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملار"كىمدىن؟ نىمىدىن؟ قەيەردىن؟ نەدىن؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئاكامدىن خەت ئالدىم.

بىز زاۋۇتتىن كەلدۇق.

ئالمىنى باغدىن ئالدۇق.

6. ئورۇن-پەيت كېلىش

ئورۇن-پەيت كېلىش ئاساسەن جۈملىدىكى پېئىلدىن ئۇقۇلغان

ئىش-ھەركەتنىڭ ئورنىنى، پەيتىنى بىلدۈرىدۇ ۋە بىرەر نەرسىنىڭ كىمدە ياكى نىمدە ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ. ئورۇن-پەيت كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە تولدۇرغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

ئورۇن-پەيت كېلىش قوشۇمچىلىرى تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا ئاساسەن ئۇلىنىدۇ، يەنى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سۆزلەرگە"دا، دە"، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سۆزلەرگە "تا، تە" قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ (تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملارغا "دە، تە"، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملارغا تا، دا" ئۇلىنىدۇ). مەسىلەن:

ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا.

قىيىن ئىش يوق ئالەمدە، كۆڭۈل قويغان ئادەمگە.

مەكتىۋىمىزدە ياخشى ئادەم ۋە ياخشى ئىشلار كۈندىن-كۈنگە كۆپەيمەكتە.

ئەمەتتە ياخشى كىتاپلار بار.

ئورۇن-پەيت كېلىشتە كەلگەن ئىسىملارغا "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

مەكتىۋىمىزدىكى، كىتاپتىكى، ئۆيدىكى دېگەنگە ئوخشاش.

ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى جەدۋىلى

№	كېلىش نامى	قوشۇمچىسى	بىرىلىدىغان سوئاللار: ئادەم	نەرسە	ئورۇن - ۋاقىت	مىساللار
1	باش كېلىش	—	كىم؟	نىمە؟	قەيەر؟	ياسىن، كىتاپ، شەھەر
2	ئىگىلىك كېلىش	نىڭ	كىمنىڭ؟	نىمىنىڭ؟	قەيەرنىڭ؟	ياسىننىڭ، كىتاپ- نىڭ، شەھەرنىڭ
3	چۈشۈم كېلىش	نى	كىمنى؟	نىمىنى؟	قەيەرنى؟	ياسىننى، كىتاپنى، شەھەرنى
4	بىرىش كېلىش	غا، قا، گە، كە، قە	كىمگە؟	نىمىگە؟	قەيەرگە؟	ياسىنغا، كىتاپقا، شەھەرگە
5	چىقىش كېلىش	دىن، تىن	كىمدىن؟	نىمىدىن؟	قەيەردىن؟	ياسىندىن، كىتاپ- تىن، شەھەردىن
6	ئورۇن -پەيت كېلىش	دا، دە، تا، تە	كىمدە؟	نىمىدە؟	قەيەردە؟ قاچان؟	ياسىندا، كىتاپتا، شەھەردە، قىشتا

كونۇكمە:

تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئىسىملارنى تېپىپ چىقىپ ئاستىغا سىزىڭلار ۋە شۇ ئىسىمنىڭ قايسى كېلىشتە، قانداق ساندا، قايسى شەخستە كەلگەنلىكىنى ھەمدە ئۇنىڭ ئومۇمى ئىسىم ياكى خاس ئىسىم، تۈپ ئىسىم ياكى ياسالما ئىسىم ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بىرىڭلار.

مەن يازدا باغدا ئىشلىدىم.

ئۇنىڭ ئاكىسى دوختۇر.

مەن كىتاپخانىدىن لۇشۇننىڭ ھىكايىلىرىنى سېتىۋالدىم.

شەھەرنىڭ كوچىلىرى كېڭەيدى.

مەن بېيجىڭدا ئوقۇۋاتقان ئاكامغا خەت يازدىم.

سىنىڭ داداڭ باغۋەن.

ئۈچىنچى باپ سۈپەت

§1 سۈپەت ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

شەيئىلەرنىڭ رەڭگىنى، تەمىنى، سۈپىتىنى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سوز تۈركۈمى سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسلەن:

قىزىل، سېرىق، ئاق، كوك، يېشىل، قارا، ئەگرى، تۈز، ئىنچىكە، توم، تاتلىق، ئاچچىق، چۇچۇمەل، مەزىلىك، تېتىك، ھورۇن، ئەقىللىق، چوڭ، كىچىك، كەڭ، تار، ئېغىر، يېنىك، ئىگىز، پەس، سېمىز، ئورۇق، ياخشى، يامان، ناچار، ئەلا، قاتتىق، يۇمشاق، چېچەن ۋە باشقىلار.

سۈپەت تۆۋەندىكىدەك گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) سۈپەت ئىسىمغا باغلىنىپ كېلىپ، ئىسىمنى ئېنىقلاپ، جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسلەن:

كىچىك باللار سۈزۈك سۇدا چۆمۈلمەكتە.

كۈزلۈك تېرىلغۇ باشلاندى.

سۈپەت بەزى ھاللاردا ئىسىمنىڭ رولىدا كېلىپ، ئىسىم ئوتەيدىغان ۋەزىپىلەرنىمۇ ئوتەيدۇ، جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلسە خەۋەر ۋەزىپىسىنىمۇ ئوتەيدۇ. مەسلەن:

ئۇنىڭ ئۈگىنىشى ياخشى.

ياخشى تېپىپ سوزلەيدۇ، يامان كوپۈپ.

ياخشىغا ئىشارەت، يامانغا جۇۋالدۇرۇز.

سۈپەت بەزىدە پېئىلغا باغلىنىپ كېلىپ ھالەت ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ياخشى ئوقۇدى.

ئايشەم خەنزۇچىنى چىرايلىق سۆزلەيدۇ.

(2) سۈپەت ئۆزىگە خاس دەرىجە كاتېگورىيىسىگە ئىگە. مەسىلەن:

يېڭى ئۆي، يېڭىراق ئۆي، يېپ-يېڭى ئۆي؛
ياخشى بالا، ياخشىراق بالا، بەك ياخشى بالا؛
كىچىك بالا، كىچىكرەك بالا، كىچىككىنە بالا؛
سېرىق يىپ، ساغۇچ يىپ ۋە باشقىلار.

(3) سۈپەت ئۆزىگە خاس سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. مەسىلەن:

لىق، لىك، لۇق، لۈك (ئەقىللىق بالا، شەھەرلىك كىشى، تۇزلۇق سۇ، كۆزلۈك تېرىلغۇ دېگەنگە ئوخشاش)؛

سىز، چان، چەك (قانۇنسىز ھەرىكەت، سۇسىز چۆل، ئىشچان بالا، كۆڭۈلچەك ئادەم دېگەنگە ئوخشاش)؛

دەك، تەك (پولاتتەك جەڭچى، پاختىدەك يۇمشاق دېگەنگە ئوخشاش)؛

غى، قى، گى، كى (يازغى بۇغداي، كۈزگى شال، ئاخشامقى كىنو، ئۆتكەنكى ۋەقە دېگەنگە ئوخشاش)؛

ئىي، ۋى، چىل (ئىلمىي مۇنازىرە، ئىدىيىۋى كۈرەش، خەلقچىل زات دېگەنگە ئوخشاش)؛

نا، بى، بەت، خور (نامۇۋاپىق گەپ، بىگۇنا ئادەم، قانخورجال-

لات، بەتقىلىق بالا دېگەنگە ئوخشاش)؛

ئۇق، ئۈك، كۇر، گۈر، ما، مە، ق، ئاڭ، ئاڭغۇ، ئەڭگۈ، سىمان (ئۆتكۈر بالا، سوزۇق تاۋۇش، ئۈزۈك يىپ، سەزگۈر نەرسە، قايناق سۇ، بوشاڭ ئادەم، ياسىما گەپ، ئەزمە بالا، قاراڭغۇ كېچە، كۆتىرەڭگۈ روھ، ئادەمسىمان مايمۇن دېگەنگە ئوخشاش) ۋە باشقىلار.

§2 ئەسلى سۈپەت ۋە نىسبىي سۈپەت

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەر ئۇلارنىڭ مەنە ئاڭلىتىش جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئەسلى سۈپەت ۋە نىسبىي سۈپەت دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىۋاسىتە بىلدۈرۈپ كېلىدىغان تۈپ سۈپەتلەر ئەسلى سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەسلى سۈپەتلەر سۈپەت دەرىجىلىرى شەكىللىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلەلەيدۇ. ئەسلى سۈپەتلەرنىڭ تولىسى كونكرېتراق بولىدۇ ۋە ئادەمنىڭ سەزگۈ ئەزالىرى سېزەلەيدىغان خۇسۇسىيەتلەرنى بىۋاسىتە بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاق، قارا، قىزىل، يېشىل، كۆك، سېرىق، ئالا، ئۇزۇن، قىسقا، ئېگىز، پەس، يوغان، كىچىك، ئورۇق، سېمىز، ئاسان، قىيىن، ياخشى، يامان، ئىسسىق، سوغۇق، ئىتتىك، ئاستا، ئىنچىكە، توم ۋە باشقىلار.

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىۋاسىتە ئەمەس، باشقا شەيئىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا مەلۇم شەكىلگە تايىنىش ئارقىلىق كۆرسىتىپ كېلىدىغان ياسالما سۈپەتلەر نىسبىي سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

نىسبىي سۈپەتلەرنىڭ بەزىلىرى سۈپەت دەرىجىلىرى شەكىللىرى

بلەن تۇرلەنمەيدۇ. نىسبى سۇپەتلەر ئاساسەن ئىسىم، سان، پېئىل قاتارلىق سوز تۇركۇملىرىگە سۇپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كۇچ — كۇچلۇك ئادەم، كۇچسىز شامال
ئەقىل — ئەقىللىق بالا، ئەقلىي ئەمگەك
ئىدىيە — ئىدىيىۋى كۇرەش
كۇز — كۇزگى بۇغداي
ئون — ئونلۇق كەسىر
ئىككى — ئىككىلىك خەت
سۇز — سۇزۇك سۇ
ياز — يازما دوكلات
باشقۇر — باشقۇرما بومبا
قالدۇر — قالدۇرۇق يەر

§3 سۇپەتنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى

تىلىمىزدىكى سۇپەتلەر ئۇزلىرىنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگىگە قاراپ، تۇپ سۇپەت، قوشما سۇپەت ۋە ياسالما سۇپەت دەپ 3 تۇرگە بولۇنىدۇ.

مەنىلىك بولەكلەرگە بولۇنمەيدىغان، بىرلا سوز تومۇرىدىن تۈزۈلگەن سۇپەتلەر تۇپ سۇپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئاق، كوك، چوڭ، ياخشى، توم، ئىگىز ۋە باشقىلار.

تۇپ سۇپەتنىڭ تەكرار كېلىشىدىن تۈزۈلگەن سۇپەتلەر قوشما سۇپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، چوڭ-كىچىك، ئالا-يېشىل، ياخشى-يامان، ئىگىز-پەس دىگەنگە ئوخشاش.

باشقا سوز تۇركۇملىرىگە سۇپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان سۇپەتلەر ياسالما سۇپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئىشچان، ئەقىللىق، چىرايلىق، تۇزسىز، بۇرۇنقى، كوكۇلچەك، ئونلۇق، تىرىشقاق، سويۇملۇك، قورققاق ۋە باشقىلار.

§4 سۇپەت دەرىجىلىرى

شەيئىلەرنىڭ بىر خىل خۇسۇسىيىتىنى ئاشۇرما ياكى كېمەيتمە، ئاددى ياكى سېلىشتۇرما دەرىجىدە پەرقلەندۇرۇپ كورسىتىدىغان گىراماتىكىلىق كاتىگورىيە سۇپەت دەرىجىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەمىلىيەتتە شەيئىلەرنىڭ بىر خىل خۇسۇسىيىتى ئوخشاش دەرىجىدە بولمايدۇ. مەسىلەن، ”قىزىل“ دىگەن سۇپەتنى تۇرلەندۇرۇپ ”قىزىلراق، قىپ-قىزىل، قىزغۇچ، قىزىلغىنە......“ دەپ ئېيتساق، ئۇلارنىڭ بىلدۇرگەن مەنىلىرى بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. دىمەك، شەيئىلەرنىڭ مەلۇم خۇسۇسىيىتىنى دەرىجە جەھەتتىن ئوزئارا پەرقلەندۇرۇپ كورسىتىپ بېرىدىغان گىراماتىكىلىق كاتىگورىيە ”سۇپەت دەرىجىلىرى“ دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۇپەت دەرىجىلىرى ئاددى دەرىجە، سېلىشتۇرما دەرىجە، ئاشۇرما دەرىجە، كېمەيتمە دەرىجە ۋە ئەركىلەتمە دەرىجە دەپ 5 خىل بولىدۇ.

1. ئاددى دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئاشۇرماي ياكى كېمەيتمەي، ئادەت-

تىكىچە كورسىتىپ بېرىدىغان سۇپەت دەرىجىسى سۇپەتلەرنىڭ ئاددى دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۇپەتلەرنىڭ ئاددى دەرىجىسى مەخسۇس گىراماتىكىلىق قوشۇمچە بىلەن ئەمەس، سۇپەتلەرنىڭ سۇپەت دەرىجىلىرى بىلەن تۇرلەنمەي تۇرغان چاغدىكى ئەسلى شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن، ئاق، قىزىل، كۇچلۇك، ياخشى، چىرايلىق، ئۇلۇغ، ئىگىز، تووەن، ئەگرى، يوغان ۋە باشقىلار.

سۇپەتلەرنىڭ ئاددى دەرىجىسى باشقا سۇپەت دەرىجىلىرىنىڭ ياسىلىشى ئۇچۇن ئاساس بولىدۇ.

2. سىلىشتۇرما دەرىجە

شەيئىلەرنى ئوزئارا سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئاشۇرۇپ ياكى كېمەيتىپ كورسىتىدىغان سۇپەت دەرىجىسى سۇپەتلەرنىڭ سىلىشتۇرما دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۇپەتلەرنىڭ سىلىشتۇرما دەرىجىسى ئاددى دەرىجىدىكى سۇپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا ”راق، رەك“ قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاقراق، قىزىلراق، كەڭرەك، چوڭراق، ئىنچىكىرەك، يېقىنراق، ياخشىراق، ئاجىزراق ۋە باشقىلار.

3. ئاشۇرما دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىسىنى كورسىتىدىغان سۇپەت دەرىجىسى سۇپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى دەپ

ئاتىلىدۇ.

سۇپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى تووەندىكى ئۇسۇللار بىلەن ياسىلىدۇ.

(1) سۇپەتلەر (بولۇپمۇ رەڭ-تۇس سۇپەتلىرى)نى يېرىم تەكرارلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قىپ-قىزىل، ئاپپاق، قاپ-قارا، ياپ-يېشىل، ساپ-سېرىق، يۇپ-يۇمۇلاق، دۇپ-دۇگىلەك دىگەنگە ئوخشاش.

(2) سۇپەتلەرنىڭ ئاددى دەرىجىسىنىڭ ئالدىغا ”ئەڭ، بەك، ئىنتايىن، ئەجەپ، ناھايىتى، تېخىمۇ“ دىگەنگە ئوخشاش كۇچەيتىش رەۋىشلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەڭ ياخشى، بەك ئوبدان، ناھايىتى چوڭ، ئەجەپ چىرايلىق، تېخىمۇ ئىگىز، ئىنتايىن گۇزەل ۋە باشقىلار.

4. كېمەيتمە دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئادەتتىكىدىن بىرئاز كېمەيتىپ، كەمسىتىپ كورسىتىدىغان سۇپەت دەرىجىسى سۇپەتلەرنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۇپەتلەرنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسى پەقەت ئاز ساندىكى رەڭ-تۇس سۇپەتلىرىگىلا خاس بولۇپ، ئۇ، ئاددى دەرىجىدىكى رەڭ-تۇس سۇپەتلىرىنىڭ ئاخىرىغا ”ئىش، ئۇش، ئۇش (üx)، مىتۇل“ دىگەنگە ئوخشاش قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاقۇش، كوكۇش، ساغۇچ، قىزغۇچ، قارامتۇل دىگەنگە ئوخشاش.

5. ئەركىلەتمە دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنىڭ شەخسكە يېقىملىق تۇيۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى ئاددىي دەرىجىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا "غىنا، قىنا، گىنە، كىنە" دېگەنگە ئوخشاش قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئېگىزگىنە بىر كىشى، سېمىزغىنە بىر بالا، كىچىككىنە بىر قىزچاق، يۇمشاققىنە بىر نەرسە دېگەنگە ئوخشاش.

كۆنۈكمە:

تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن سۈپەتلەرنى تېپىپ چىقىپ ئاستىغا سىزىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق سۈپەت (ئەسلى سۈپەت ياكى نىسبىي سۈپەت، تۈپ سۈپەت ياكى قوشما سۈپەت ۋە ياكى ياسالما سۈپەت) ئىكەنلىكىنى، قايسى دەرىجىدە ۋە قانداق ۋەزىپىدە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

خوتەندىكى يىپەكچىلىك فابرىكىسىدا ئالا، يېشىل، قىزىل، كۆك، سېرىق ۋە باشقا رەڭلەردىكى شايىلار توقۇلىدۇ.

ئۇنىڭ كىچىككىنە بىر ئۇكىسى بار ئىكەن.

ۋەتىنىمىزنىڭ خەلقى ناھايىتى كۆپ، زېمىنى بەك كەڭ.

يېقىملىق باھار كېلىش بىلەن، دەل-دەرەخلەر كۆپ-كۆك يوپۇرماق چىقاردى.

سىز خەتنى مەندىن چىرايلىقراق يازىدىكەنسىز.

ئۇ بازاردىن قىزىل، كۆكۈش، ساغۇچ بوياقلارنى ئېلىپ كەلدى.

توتىنچى باپ سان

§1 سان ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

شەيئىلەرنىڭ سانى ۋە سان جەھەتتىكى تەرتىۋىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى سان دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: 4، 10، 20، 100، 1000، بىر مىليون، 11-قۇرۇلتاي، 2-سىنىپ، 6-مەكتەپ ۋە باشقىلار.

سان تۆۋەندىكىدەك گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) سانلار جۈملىدە ئاساسەن ئىسىملارغا باغلىنىپ كېلىپ، ئىسىملارنى ئېنىقلاپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئۆزى ھېچقانداق ئېنىقلىغۇچى قوبۇل قىلمايدۇ. مەسىلەن:

20 ماشىنا، 5 ئوقۇغۇچى، 8 كىتاپ، ئىككى ئادەم، 2-گۇڭشې، 7-دادۈي، 6-مەسىلە دېگەنگە ئوخشاش.

(2) سانلارنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرى ئارقىلىق سان ياسايدىغان ئۆزىگە خاس قوشۇمچىلىرى يوق.

(3) سانلارمۇ مەنە جەھەتتىن بىرقانچە تۈرگە بولۇنىدۇ.

§2 سانىنىڭ تۈرلىرى

سانلار ئۆزلىرىنىڭ بىلدۈرگەن مەنىلىرىگە ۋە ھېساپلىنىش ئۇسۇللىرىغا قاراپ، ساناق سان، تەرتىپ سان، مۆلچەر سان، ئومۇلۇك سان،

كەسىر سان دەپ 5 تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ساناق سان

ئادەم ياكى شەيئىلەرنىڭ ئېنىق سانىنى بىلدۈرىدىغان سانلار ساناق سان دەپ ئاتىلىدۇ.

ساناق سانلار "قانچە؟ نەچچە؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. ساناق سانلار سانلارنىڭ باشقا تۈرلىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ، يېزىقتا ئاساسەن رەقەم بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

1، 2، 4، 8، 10، 20، 40، 60، 90، 100، 120، 1000، 1250، بىر مىليون، 5 مىليارت ۋە باشقىلار.

ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغان ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا "لار، لەر" قوشۇمچىلىرى قوشۇلسا، سانلارنىڭ خانىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىرلەر خانىسى، ئونلار خانىسى، يۈزلەر خانىسى دېگەنگە ئوخشاش.

"بىر" دېگەن ساناق سان سان مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن تاشقىرى، باشقا قوشۇمچە مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىر چاغلاردا، ئىككىمىزنىڭ پىكرى بىر، بىر ئاز، بىردىنلا، بىرقىسما دېگەنگە ئوخشاش.

2. تەرتىپ سان

شەيئىلەرنىڭ سان جەھەتتىكى تەرتىۋىنى ياكى دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان سانلار تەرتىپ سان دەپ ئاتىلىدۇ.

تەرتىپ سانلار ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا "ىنچى، ىنچى" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ، جۈملىدە "قانچىنچى؟ نەچ-

چىنچى؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى مەسىلە، 11-قۇرۇلتاي، 1982-يىل، 5-ئاي، 6-ياتاق، 3-سىنىپ دېگەنگە ئوخشاش.

تەرتىپ سانلار چىقىش كېلىشتە كەلگەندە، ئوي-پىكىرنىڭ ياكى ئىش-ھەركەتنىڭ تەرتىۋى ياكى باسقۇچىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىدىن، ئىككىنچىدىن دېگەنگە ئوخشاش.

تەرتىپ سانلارغا "لەر، لىك" قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئىسىم ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىلىك، ئىككىنچىلىك، بىرىنچىلەر، ئىككىنچىلەر دېگەنگە ئوخشاش.

3. مولچەر سان

شەيئىلەرنىڭ ئېنىق سانىنى ئەمەس، تەخمىنەن سانىنى كۆرسىتىدىغان سانلار مولچەر سان دەپ ئاتىلىدۇ.

مولچەر سانلار جۈملىدە "قانچىلىك؟ نەچچىلىك؟ قانچىلىغان؟ نەچچىلىگەن؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

بەشچە كىشى، مىڭلىغان ئادەم، ئوندەك ئوقۇغۇچى، ئالتە-يەتتە قوي ۋە باشقىلار.

مولچەر سانلار تۆۋەندىكى يوللار بىلەن ياسىلىدۇ.

(1) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا "لار، لەر، لاپ، لەپ" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئونلاپ، يۈزلەپ، مىڭلاپ، مىليونلاپ، سائەت بەشلەردە، يىگىرمىلەردە باردۇ؟ دېگەنگە ئوخشاش.

(2) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا "لىغان، لىگەن" دېگەن قوشۇمچە-

لارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

مىڭلىغان ئادەملەر، يۈزلىگەن ماشىنىلار، مىليونلىغان ياشلار دېگەنگە ئوخشاش.

(3) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا ”دەك، تەك، چە“ قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوندەك ئات، ئوتتۇزدەك ئوقۇغۇچى، بەشچە كىتاب دېگەنگە ئوخشاش.

(4) ئىككى ساناق ساننى يانمۇ-يان كەلتۈرۈش ئارقىلىقمۇ مولچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بەش-ئالتە ماشىنا، ئون-يىگىرمە ئات دېگەنگە ئوخشاش.

4. ئوملۇك سان

كىشى ئىسىملىرى، شەخس ئالماشلىرى ۋە كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن كېيىن كېلىپ، شۇ شەخسلەرنىڭ ساننى بىلدۈرىدىغان سانلار ئوملۇك سان دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوملۇك سانلار ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا ”يلەن، ئەيلەن“ قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۈچەيلەن، ئىككىيلەن، ئالتەيلەن، بەشەيلەن دېگەنگە ئوخشاش.

ئوملۇك سانلار باشقا سانلارغا ئوخشاش جۈملىدە ئىنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلمەي، كۆپىنچە ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئىككىيلەن ئوقۇشقا بارىمىز. (ئىگە)

سوئالغا جاۋاپ بەرگەنلەر مۇنۇ ئىككىيلەن. (خەۋەر)

ئوقۇتقۇچى بىز ئۈچەيلەندىن سوئال سورىدى. (تولدۇرغۇچى)

بىز بەشەيلەننىڭ پىكرى بىر. (ئىنىقلىغۇچى)

5. كەسىر سان

پۈتۈن ساننىڭ پارچىلىرى، بولەكلىرى ياكى ئۈلۈشلىرىنى كۆرسىتىدىغان سان كەسىر سان دەپ ئاتىلىدۇ.

ھېساپ ئىلمىدە مەخرەج سىزىقنىڭ ئاستىغا، سۈرەت سىزىقنىڭ ئۈستىگە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

$\frac{1}{2}$، $\frac{7}{10}$، $\frac{5}{8}$، $\frac{2}{6}$ دېگەنگە ئوخشاش.

يېزىق تىلى بىلەن جانلىق تىلدا مەخرەج چىقىش كېلىشتە، سۈرەت باش كېلىش ۋە باشقا كېلىشلەردە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز دۇنيا خەلقىنىڭ تۆتتىن بىرىنى تەشكىل قىلىمىز.

ئۈچتىن ئىككىنى سەككىزدىن بەشكە قوشۇڭ.

ئون ئالتىنىڭ تۆتتىن بىرى — تۆت.

كونۇكمە:

تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ سانلارنى تېپىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق سان ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بۇ يىل يۈزلىگەن گوڭشې، دۇيلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئاشۇرۇپ ئورۇنلىدى.

ئۇستەڭ قۇرۇلۇشىغا بىزنىڭ سىنىپتىن 46 ئوقۇغۇچى قاتناشتى، پەقەت بىر ئوقۇغۇچى كېسەل سەۋەبى بىلەن قاتنىشالمىدى.

ئاخشامقى كىنونى بىز ئىككىيلەن بىرلىكتە كۆردۇق.

60 — 70 ياشلاردىكى بوۋاي-مومايلارمۇ تولۇپ تاشقان غەزەپ-نەپرىتى بىلەن ”4 كىشىلىك گۇرۇھ“نى پىپەن قىلدى.

بەشىنچى باپ ئالماش

§1 ئالماش ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

جۈملىدە ئىسىم، سۈپەت، سان، رەۋىش ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدىغان سۆز تۈركۈمى ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

بىز ئىلغارلاردىن ئۆگىنىمىز، ئۇلارغا يېتىشىۋالىمىز.

ئۆتكەن يىل مەكتىۋىمىزگە 300 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان ئىدى، بۇ يىلمۇ شۇنچىلىك ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى.

مۇنداق مەسىلىلەر دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ.

ئومىغا ھەممەيلەن قاتناشتى.

بۈگۈن كىم سۆزگە چىقتى؟

دەرسكە ھېچكىم كېچىكمىدى.

بۇ سوئالغا ھەركىم جاۋاپ بېرەلەيدۇ.

ئالماشلارنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار تىلىمىزدا مۇھىم رول ئوينايدۇ، تۈرلۈك مەنىلەرنى ئۇقتۇرۇپ بېرىدۇ. ئالماشلارنىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئالماشلار تىلىمىزدا ئىسىم، سۈپەت، سان، رەۋىش ۋە باشقىلار سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدۇ ۋە بۇ ھەقتە سوراقنى بىلدۈرىدۇ.

(2) ئالماشلاردىن ئۇقۇلغان مەنە ئىسىم، سۈپەت، سان ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن ئۇقۇلغان مەنىدەك كونكرېت، روشەن بولمايدۇ، كۆپىنچە ئومۇمىراق ۋە ئابستراكتىراق بولىدۇ. ئالماشلارنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمى ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىۋاتقانلىقى كونكرېت تىل شارائىتىدا بىلىنىدۇ.

(3) ئالماشلار ئۆزىگە خاس گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار جۈملىدە قايسى سۆز تۈركۈمى ئورنىغا ئالمىشىپ كەلسە، شۇ سۆز تۈركۈمىگە خاس قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلىنىپ، شۇ سۆز تۈركۈمى ئورۇنلىغان ۋەزىپىنى ئورۇنلايدۇ. مەسىلەن:

تۈردى ئاخۇن ئىلغار ئىشچى، ئۇنى ھەممىمىز ياخشى كۆرىمىز.

ئۇنداق ئىشچىلار زاۋۇتتا خېلى كۆپ.

§2 ئالماشنىڭ تۈرلىرى

تىلىمىزدىكى ئالماشلار ئۆزلىرىنىڭ جۈملىدە ئۆتەيدىغان ۋەزىپىلىرىگە ۋە ئۇقتۇرىدىغان مەنىلىرىگە قاراپ، كىشىلىك ئالماش (شەخس ئالماشلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، كۆرسىتىش ئالماش، سوراق ئالماش، ئېنىقلاش ئالماش (بەلگىلەش ئالماشلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئۆزلۈك ئالماش، ئومۇملۇك ئالماش، بەلگىسىز ئالماش (گۇمان ئالماشلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، بولۇشسىز ئالماش (ئىنكار ئالماشلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دىگەن 8 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. كىشىلىك ئالماش

شەخسلەرنى كۆرسىتىپ كېلىدىغان ئالماشلار كىشىلىك ئالماش دەپ

ئاتىلىدۇ.

كىشىلىك ئالماش سۆزلىگۈچى، تىڭشىغۇچى ۋە بۇ ئىككىسىدىن باشقا ئۈچىنچى شەخسنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلاردۇر.

كىشىلىك ئالماشلار بىرلىك ياكى كۆپلۈك شەكلىدە كېلىدۇ. جۈملىدە "كىم؟ كىملەر؟" دېگەن سوئالغا جاۋاب بولىدۇ.

كىشىلىك ئالماشلار تۆۋەندىكىچە:

I شەخس بىرلىك ئۈچۈن مەن؛ كۆپلۈك ئۈچۈن بىز، بىزلەر؛

II شەخس بىرلىك ئۈچۈن سەن، سىز، سىلى؛ كۆپلۈك ئۈچۈن سىزلەر، سىلەر؛

III شەخس بىرلىك ئۈچۈن ئۇ؛ كۆپلۈك ئۈچۈن ئۇلار.

كىشىلىك ئالماشلار ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنى قوبۇل قىلمايدۇ، پەقەت كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەنلا تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

I شەخس: مەن، مېنىڭ، مېنى، مەندىن، مەندە، ماڭا؛

II شەخس: سەن، سېنىڭ، سېنى، سەندىن، سەندە، ساڭا؛

III شەخس: ئۇ، ئۇنىڭ، ئۇنى، ئۇنىڭدىن، ئۇنىڭدا، ئۇنىڭغا.

2. كۆرسىتىش ئالماش

ئادەم ياكى شەيئىلەرنى، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى، سان-مىقدارىنى كۆرسىتىپ كېلىدىغان ئالماشلار كۆرسىتىش ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆرسىتىش ئالماشلار تۆۋەندىكىچە:

ئۇ، بۇ، شۇ، مۇشۇ، مۇنۇ، ئاۋۇ، ئاشۇ، ئەنە، مانا.....

ئۇنداق، مۇنداق، بۇنداق، شۇنداق، ئاشۇنداق، مۇشۇنداق...

ئانچە، مۇنچە، شۇنچە، ئۇنچىلىك، مۇنچىلىك، شۇنچىلىك

مۇشۇنچىلىك...

كۆرسىتىش ئالماشلار جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، جۈملىدە ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ ئورنىدا كەلگەندە، كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىپ باشقا ۋەزىپىلەردىمۇ كېلىدۇ، "قايسى؟ قانداق؟ قانچىلىك؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ كىتابنى مەن ئوقۇغان. (ئېنىقلىغۇچى)

بۇ، ئوبدان پىكىر. (ئىسىم)

بۇنى مەن كۆرگەن. (تولدۇرغۇچى)

III شەخس كىشىلىك ئالماش "ئۇ" بىلەن كۆرسىتىش ئالماش "ئۇ" شەكىل جەھەتتە ئوخشايدۇ، لېكىن ئۇلارنى جۈملىدىكى مەنىسىگە ھەم ۋەزىپىسىگە قاراپ ئايرىۋالىمىز. مەسىلەن:

ئۇ ئەسەرنى مەنمۇ ئوقۇدۇم. (كۆرسىتىش)

ئۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتىدۇ. (كىشىلىك).

3. سوراق ئالماش

ئادەم ياكى نەرسە، بەلگە ياكى خۇسۇسىيەت، سان-مىقدار ياكى ۋاقىت-پەسىل ھەققىدە سوراقنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار سوراق ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

سوراق ئالماشلار تۆۋەندىكىچە:

كىم، نېمە؟ قانچە؟ نەچچە؟ قانچىلىك؟ نەچچىلىك؟ قانداق؟ قايسى؟ قاچان؟ قانچىنچى؟ نەچچىنچى؟ قەيەردە؟ قېنى؟.....

"كىم؟" دېگەن ئالماش ئادەم ھەققىدىكى سوراقنى بىلدۈرىدۇ.

"نېمە؟" دېگەن ئالماش ئادەمدىن باشقا شەيئىلەر توغرىسىدىكى

سوراقنى بىلدۈرىدۇ.

"قانداق؟" دېگەن ئالماش شەيئىلەرنىڭ بەلگە-خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدىكى سوراقنى بىلدۈرىدۇ.

"قاچان؟" دېگەن ئالماش ۋاقىت-پەسىل ھەققىدىكى سوراقنى بىلدۈرىدۇ.

"نە؟ قەيەر؟" دېگەن ئالماشلار ئورۇن-جاي ھەققىدىكى سوراقنى بىلدۈرىدۇ.

"قايسى؟ قېنى؟" دېگەن ئالماشلار شەيئىلەر ئىچىدىن ئاجرىتىپ كۆرسىتىشكە تېگىشلىك بولغان شەيئى ۋە خۇسۇسىيەتلەر توغرىسىدىكى سوراقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

—كىم كەلدى؟

—يالقۇن كەلدى.

—قولىڭىزدىكى نېمە؟

—كىتاب.

—قاچان ئالدىڭىز؟

—تۈنۈگۈن ئالدىم.

—قەيەردىن ئالدىڭىز؟

—كىتابخانىدىن.

—قانچىنى ئالدىڭىز؟

—بەشنى ئالدىم.

—قايسى كىتاب؟

—4-توم.

سوراق ئالماشلار كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ھەر خىل ۋەزىپىلەردە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

كىم كەلدى؟ (ئىگە)

تۈنۈگۈن كەلگەن كىم؟ (خەۋەر)

سىز قاچان كەلدىڭىز؟ (ھالەت)

قايسى مەكتەپتە ئوقۇيسىز. (ئېنىقلىغۇچى)

نېمىنى ياخشى كۆرىسىز؟ (تولدۇرغۇچى)

4. ئېنىقلاش ئالماشلىرى

ئادەم ياكى شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، سان-مىقدارىنى ئاجرىتىپ ياكى ئومۇملاشتۇرۇپ تەكىتلەپ كۆرسىتىدىغان ئالماشلار ئېنىقلاش ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېنىقلاش ئالماشلىرى تۆۋەندىكىچە:

ھەرقانچە، ھەرقانداق، ھەركىم، ھەرنېمە، ھەربىر، ھەرقاچان، ھەرقايسى......

ئېنىقلاش ئالماشلىرى "ھەر" دېگەن تۈپكى ئېنىقلاش ئالمىشىغا سوراق ئالماشلىرىنىڭ ياكى "بىر" دېگەن سۆزنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەركىمنىڭ ئۆزىگە تېگىشلىك ۋەزىپىسى بار.

ئوقۇتقۇچى ھەر بىرىمىزگە بەشتىن دەپتەر تارقىتىپ بەردى.

ھەرقانچە دېگەن بىلەن، دۈشمەن بەرىبىر دۈشمەن.

5. ئۆزلۈك ئالماش

ئادەم ياكى شەيئىلەرنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ ۋە ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىدىغان ئالماش ئۆزلۈك ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆزلۈك ئالماش "ئۆز" دېگەن بىرلا سۆزدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ

كۆپىنچە تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن ھالدا قوللىنىلىدۇ ۋە كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىنىڭ ھەر خىل بولىكى بولالايدۇ. مەسىلەن:

ئۆزەم، ئۆزەمنىڭ، ئۆزەمنى، ئۆزەمدە، ئۆزەمگە، ئۆزەمدىن.

ئۆزەمنىڭ ئىشى، ئۆزەڭنىڭ ئىشى، ئۆزىنىڭ ئىشى.

بۇ ئىشنى ئۆزىمىز ئىشلەيمىز. (ئىگە)

بۇ ئىشنى قىلغان ئۆزىمىز. (خەۋەر)

ئۆزەڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شەر چاغلا. (تولدۇرغۇچى)

6. ئۇملۇك ئالماش

ئادەم ياكى شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، سان-مىقدارىنى جەملەپ كۆرسىتىدىغان ئالماشلار ئۇملۇك ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى "ھەممە، جەمى، بارلىق، بارچە" دېگەن سۆزلەر ئۇملۇك ئالماشلار بولۇپ، بۇلار تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەندە شەخسلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ھەممىمىز، بارلىغىمىز (I شەخس)

ھەممەڭلار، بارلىغىڭلار (II شەخس)

ھەممىسى، بارلىغى (III شەخس)

ئۇملۇك ئالماشلارمۇ كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە تۈرلۈك ۋەزىپىلەردە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

ھەممىمىز خەنزۇچە ئۆگىنىۋاتىمىز. (ئىگە)

بارلىغىمىزنى پارتىيىگە بېغىشلايمىز. (تولدۇرغۇچى)

بارلىق يولداشلار ئىرىشىڭلار. (ئېنىقلىغۇچى)

ھەممىمىزنىڭ مەقسىدى بىر. (ئېنىقلىغۇچى)

7. بەلگىسىز ئالماش

ئادەم ياكى شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ بەلگە-خۇسۇسىيەتلىرى، ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىل توغرىسىدا ئېنىقسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار بەلگىسىز ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاللىقاچان، ئاللىقانداق، كىمدۇ، نىمىدۇ، قانداقتۇ، قاچاندۇ، بەزىبىر، قايسىبىر، گايىبىر، بىرمۇنچە، بىرقانچە، بەزى، گايى، بىراۋ قاتارلىق سۆزلەر بەلگىسىز ئالماش جۈملىسىگە كىرىدۇ.

بەلگىسىز ئالماشلار ئاساسەن سوراق ئالماشلىرىغا "ئاللا، بىر، دۇ، تۇ" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئاللىقاچان تۈگەپ بولغان ئىش. (رەۋىش)

بۇ يەردە ئاللىقانداق ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتكەن.

كىمدۇ بىرى شۇ ئارىدا سۆز قىستۇردى. (ئېنىقلىغۇچى)

8. بولۇشسىز ئالماش

ئادەم ياكى شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، سان-مىقدارى، ۋاقىت-پەسىل توغرىسىدا يوقلۇق (ئىنكار) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار بولۇشسىز ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

بولۇشسىز ئالماشلار "ھېچ" دېگەن تۈپكى بولۇشسىز ئالماشقا سوراق ئالماشلىرى ۋە بەزى ئىسىملارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچكىم، ھېچنىمە، ھېچقايسى، ھېچقانداق، ھېچقاچان، ھېچقانچە، ھېچنەرسە، ھېچبىر دېگەنگە ئوخشاش.

بولۇشسىز ئالماشلار جۈملىنىڭ خەۋىرىنىڭ يوقلۇق شەكلىدە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ، جۈملىدە كۆپىنچە ئىگە، تولدۇرغۇچى، ئېنىق-

لىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر ۋە ھالەت بولۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مەجلىسكە تېخى ھېچكىم كەلمىدى. (ئىگە)

ئۇ كېچىدە ھېچنىمىنى كورەلمىدى. (تولدۇرغۇچى)

ھېچانداق قارا كۈچ تېچلىقنى بۇزالمايدۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

"ھېچ" دېگەن بولۇشسىز ئالماش بەزى سوزلەرنىڭ ۋە بەزى بولۇشسىز پېئىللارنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئىنكار مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ ۋە ئۆزى شۇ سوزنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچ گەپ، ھېچ كىشى، ھېچ ئىش، ھېچ چىدىيالمىدى، ھېچ كەلمىدى دېگەنگە ئوخشاش.

كونۇكمە:

تۆۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ ئالماشلارنى تېپىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق ئالماش ئىكەنلىكىنى، قايسى ۋەزىپىدە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

پاراخوتتىكى 15 ياشلىق ئەسكەر يېنىدىكى 70 ياشلىق قېرى دې بوۋايدىن سوراپ قالدى:

— ئاكا، نېمىشقا بىزنىڭ بايرىقىمىزنىڭ بەلگىسى قىزىل ھەم دۇگلەك؟

— كىم بىلىدۇ دەيسەن، ئۇكام، ئۇنى!......

— سەنمۇ ماڭا ئوخشاش بىلمەيدىغان ئوخشايسەن؟

— مەن كىتاپ ئوقۇشنىمۇ بىلمەيمەن، — دېدى بىر پەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن قېرى، — شۇنداق بولسىمۇ پەرەز قىلىمەنكى، ئۇنىڭ قىپ-قىزىل بولۇشى قان بولۇپ، دۇگلەك بولۇشى داغ — يەنى قىزىل داغ دېگەن سوزمىكىن دەيمەن.

— ئەمىسە، بىزنىڭ لىيەننىڭ سىياسى رەھبىرى بىزگە "ئۇ نۇرىنى چېچىپ تۇرغان قىزىل كۈن" دەپ چۈشەندۈردىغۇ؟

— بەلكى قىزىل قان چاچىدىغان دۇگلەك كۈندۇر. مەن تۇغۇلۇپ بۇ يېشىمغا كەپتىمەن، بۇ بايراقنىڭ ئۇرۇش ھەم قان چاچقىنىنى كوردۇم، نۇر چاچقىنى يادىمدا يوق، — دېدى قېرى ئۇنىڭ سوزىنى كېسىپ.

ئالتىنچى باپ پېئىل

§1 پېئىل ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

ئادەم ياكى شەيئىلەرنىڭ ئىش-ھەرىكىتى ۋە ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان سوز تۈركۈمى پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

خەلقنى بىز تەشكىللەيمىز، جۇڭگو ئەكسىيەتچىلىرىنى بىز خەلقنى تەشكىللەش بىلەن يوقىتىمىز. ھەرقانداق ئەكسىيەتچىل نەرسە يوقاتمىساق، يوقالمايدۇ. بۇمۇ يەر سۈپۈرگەنگە ئوخشاش، سۈپۈرگە تەگمىگىچە، ئەخلەت ھامان ئۆزى چىقىپ كەتمەيدۇ.

بۇ ئۆزۈندىدىكى "تەشكىللەيمىز، يوقىتىمىز، يوقاتمىساق، يوقالمايدۇ، سۈپۈرگەن، ئوخشاش، تەگمىگىچە، چىقىپ كەتمەيدۇ" دېگەن سوزلەر ئادەم ياكى شەيئىنىڭ ئىش-ھەرىكىتى ۋە ھالىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

پېئىللار "نېمە قىلدى؟ نېمە قىلىدۇ؟ نېمە قىلىۋاتىدۇ؟ نېمە بولدى؟ نېمە بولىدۇ؟ نېمە بولىۋاتىدۇ؟ نېمە قىلغان؟ نېمە قىلىندى؟" دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ.

1. پېئىلنىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ئۆزىگە خاس گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

(1) پېئىللار بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىز شەكىلگە ئىگە. مەسىلەن:

ماڭدى، ماڭمىدى، ئىشلەۋاتىدۇ، ئىشلىمەيۋاتىدۇ، ئوقۇيدۇ، ئوقۇمايدۇ...

(2) پېئىللار راي (مەيىل) كاتېگورىيىسىگە ئىگە. مەسىلەن:

ئوقۇ، ئوقۇما (بۇيرۇق)

ئوقۇسا، ئوقۇمىسا (شەرت)

ئوقۇدى، ئوقۇمىدى (خەۋەر)

(3) پېئىللار زامان كاتېگورىيىسىگە ئىگە. مەسىلەن:

يازدى، يازمىدى (ئۆتكەن زامان)

يېزىۋاتىدۇ، يېزىۋاتماقتا (ھازىرقى زامان)

يازىدۇ، يازماقچى (كېلىدىغان زامان)

(4) پېئىللار شەخس ھەم سان كاتېگورىيىسىگە ئىگە. مەسىلەن:

باردىم، باردۇق (I شەخس)

باردىڭ، باردىڭلار (II شەخس)

باردى، بېرىشتى (III شەخس)

(5) پېئىللار دەرىجە كاتېگورىيىسىگە ئىگە. مەسىلەن:

ئوقۇدى، يازدى (ئېنىق دەرىجە)

ئوقۇلدى، يېزىلدى (مەجھۇل دەرىجە)

ئوقۇتتى، يازدۇردى (مەجبۇر دەرىجە)

ئوقۇشتى، يېزىشتى (ئۆملۈك دەرىجە)

ياساندى، كورۇندى (ئۆزلۈك دەرىجە)

(6) پېئىللار ئۆزىگە خاس پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەرگە پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق پېئىل ياساش مۇمكىن. شۇنداقلا پېئىللارغا، ئاساسەن بۇيرۇق پېئىللارغا تۈرلۈك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەرنى ياساشمۇ مۇمكىن.

	قوشۇمچىلار	مىساللار
باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پېئىللار ياسىلىدۇ	لا، لە (لاش، لەش، لان، لەن)	ئىشلە، باشلا (ماشىنىلاشتۇر، سانائەتلەشتۈر، خوشاللان)
	دا، دە، داش، دەش	ئورۇندا، ئىزدە، مۇڭداش، نەمدەش
	ر، ئار، ئەر	قىسقار، ياشار، كوكەر
	ي، ئاي، ئەي	قاراي تاراي، كوپەي
	غار، قۇر	سۇغار، باشقۇر
	ئا، ئە، را، رە	ياشا، تۈنە، شاقىرا، مەرە
	سىت، سىرا، سىرە	كەمسىت، ئۇيقۇسىرا، كۆلۈمسىرە
	ئىلدا، ئىلدە، ئۇلدا، ئۈلدە (üldə)	ۋىژىلدا، لەپىلدە، غۇيۇلدا، گۈرۈلدە
پېئىللاردىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەر ياسىلىدۇ	ما، مە، ماق، مەك	ئۇيۇشما، بىرلەشمە، تېپىشماق، ئىلمەك
	ئىق، ئىك، ئۇق، ئۈك (ük)	تىزىق، كېچىك، ئۇتتۇق، كويۈك
	قا، گە، كە	سوقا، سۈپۈرگە، تۈرتكە
	غاق، قاق، گەك، كەك	ئوغاق، قورقاق، ئىلگەك، تەپكەك
	غىن، قىن، گىن، كىن	قىرغىن، تاشقىن، تىزگىن، كەسكىن
	غۇ، قۇ، گۈ، كۈ	ئۇرغۇ، ئاچقۇ، سەزگۈ، كەسكۈ
	غۇن، قۇن، گۈن، كۈن	تۇرغۇن، توسقۇن، سۈرگۈن، كەلكۈن
	غۇچ، قۇچ، گۈچ، كۈچ	سىزغۇچ، باسقۇچ، سۈزگۈچ، كورسەتكۈچ
	غۇچى، قۇچى، گۈچى، كۈچى	ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، سوزلىگۈچى، كۈتكۈچى
	چاق، چەك، چۇق	ماختانچاق، ئېرىنچەك، ياسانچۇق
	ئاق، ئەك، داق	ياتاق، بولەك، قونداق
	مىش، مۇش، مۈش	قىلمىش، تۇرمۇش، ئۆتمۈش
	ئىن، ئۇن، ئىم	ئېقىن، ئۆگۈن، يىغىم
	ق، ك، چ	بوياق، يوگەك، ئىشەنچ
	ئار، ئەر، مۇر، كۈر	ئۇچار، كېسەر، ئوسمۇر، ئوتكۈر

ـشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى ـدە كورۈلۈپ قالىدۇ، لېكىن پېئىللارنىڭ گىرامماتىكىلىق ـورىيىلىرى باشقا سوز تۈركۈملىرىدە ئاساسەن كورۈلمەيدۇ.
ـەسىلەن:

"كىتاپنى، ياخشىنى، بەشنى، ئۇنى، كوپنى" دىسەڭ، ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى باشقا سوزلەرگىمۇ قوشۇلغان. ئەمما "ئوقۇدى" دىگەن پېئىلدىكى "دى" دىگەن قوشۇمچىنى باشقا سوز تۈركۈملىرىگە قوشقىلى بولمايدۇ.

(8) پېئىللار جۈملىدە ئاساسەن خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، شۇ جۈملىنى ئۇيۇشتۇرغۇچى تەشكىللاتچىلىق رولىنى ئوينايدۇ.
مەسىلەن:

"مەن مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمەن" دىگەن جۈملىدە "ئوقۇۋاتىمەن" دىگەن پېئىل بولمىسا، بۇ جۈملە جۈملە بولالمايدۇ.

2. شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل

پېئىللار ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىش-كېلەلمەسلىكىگە قاراپ، شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) شەخسلىك پېئىل

ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان، باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدىغان پېئىللار شەخسلىك پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز تىلىمىزدىكى پېئىللارنى شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل

دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشتا، ئاساسەن، پېئىلنىڭ ئۆزىگە خاس گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساس قىلىمىز. شەخسلىك پېئىللاردا پېئىلنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى تولۇق ئىپادىلىنىدۇ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكى روشەن بىلىنىپ تۇرىدۇ. شەخسلىك پېئىللار، ئومۇمەن، باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدۇ. بىز پېئىلنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى دىگەندە، ئاساسەن، شەخسلىك پېئىللارنى كوزدە تۇتىمىز.

مەسىلەن، "ئال" دىگەن پېئىلنى تۈرلەپ،" ئالدىم، ئالمىدىم، ئالاي، ئالمەن، ئېلىۋاتىمەن، ئالمىز، ئالساق، ئېلىڭ، ئالسىڭىز، ئالساڭلار، ئېلىڭلار، ئالدىڭلار، ئالمىدىڭىز، ئالمىدىڭلار، ئالىدۇ، ئالمايدۇ، ئالسۇن، ئالدى، ئالمىدى......" دەپ ئېيتساق، بۇنىڭدىن پېئىلغا خاس تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر روشەن بىلىنىپ تۇرىدۇ.

2) شەخسسىز پېئىل

بەزى پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقىتىپ، باشقا سوز تۈركۈمىگە يۈز تۇتقان پېئىللار شەخسسىز پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

شەخسسىز پېئىللار پېئىلغا خاس بولغان زامان ۋە راي كاتېگورىيىلىرىدىن مەھرۇم بولغان بولىدۇ، يەنى شەخسسىز پېئىللاردا پېئىلنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق كورۈلمەيدۇ. ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكى بىلىنمەيدۇ. شەخسسىز پېئىللار باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگەللەپ، شۇ سوز تۈركۈمىنىڭ رولىدا كېلىۋېرىدۇ. تىلىمىزدىكى ھەرىكەتنامى، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداشلار شەخسسىز پېئىل جۈملىسىگە كىرىدۇ.

(7) باشقا سوز تۇركۇملىرىنىڭ گىراماماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى بىر بىرىدە كورۇلۇپ قالىدۇ، لېكىن پېيىللارنىڭ گىراماماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى باشقا سوز تۇركۇملىرىدە ئاساسەن كورۇلمەيدۇ.

مەسىلەن:

"كىتاپىنى، ياخشىنى، بەشنى، ئۇنى، كوپنى" دىسەك، ئىسىملارنىڭ چۇشۇم كېلىش قوشۇمچىسى باشقا سوزلەرگىمۇ قوشۇلغان. ئەمما "ئوقۇدى" دىگەن پېيىلدىكى "دى" دىگەن قوشۇمچىنى باشقا سوز تۇركۇملىرىگە قوشقىلى بولمايدۇ.

(8) پېيىللار جۇملىدە ئاساسەن خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئېلىپ، شۇ جۇملىنى ئۇيۇشتۇرغۇچى تەشكىلاتچىلىق رولىنى ئوينايدۇ.

مەسىلەن:

"مەن مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمەن" دىگەن جۇملىدە "ئوقۇۋاتىمەن" دىگەن پېيىل بولمىسا، بۇ جۇملە جۇملە بولالمايدۇ.

2. شەخسلىك پېيىل ۋە شەخسسىز پېيىل

پېيىللار ئۇزلىرى ئىپادىلىگەن ئىش-ھەركەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ كېلىش-كېلەلمەسلىكىگە قاراپ، شەخسلىك پېيىل ۋە شەخسسىز پېيىل دەپ ئىككى تۇرگە بولۇنىدۇ.

1) شەخسلىك پېيىل

ئىش-ھەركەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ كېلىدىغان، باشقا سوز تۇركۇملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدىغان پېيىللار شەخسلىك پېيىل دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز تىلىمىزدىكى پېيىللارنى شەخسلىك پېيىل ۋە شەخسسىز پېيىل

دەپ ئىككى تۇرگە ئايرىشتا، ئاساسەن، پېيىلنىڭ ئۇزىگە خاس گىراماماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساس قىلىمىز. شەخسلىك پېيىللاردا پېيىلنىڭ گىراماماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى تولۇق ئىپادىلىنىدۇ، ئىش-ھەركەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكى روشەن بىلىنىپ تۇرىدۇ. شەخسلىك پېيىللار، ئومۇمەن، باشقا سوز تۇركۇملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدۇ. بىز پېيىلنىڭ گىراماماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى دىگەندە، ئاساسەن، شەخسلىك پېيىللارنى كوزدە تۇتىمىز.

مەسىلەن، "ئال" دىگەن پېيىلنى تۇرلەپ،" ئالدىم، ئالمىدىم، ئالاي، ئالمەن، ئېلىۋاتىمەن، ئالىمىز، ئالساق، ئېلىڭ، ئالسىڭىز، ئالساڭلار، ئېلىڭلار، ئالدىڭلار، ئالمىدىڭىز، ئالمىدىڭلار، ئالىدۇ، ئالمايدۇ، ئالسۇن، ئالدى، ئالمىدى......" دەپ ئېيتساق، بۇنىڭدىن پېيىلغا خاس تۇرلۇك گىراماماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر روشەن بىلىنىپ تۇرىدۇ.

2) شەخسسىز پېيىل

بەزى پېيىللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقىتىپ، باشقا سوز تۇركۇمىگە يۈز تۇتقان پېيىللار شەخسسىز پېيىل دەپ ئاتىلىدۇ.

شەخسسىز پېيىللار پېيىلغا خاس بولغان زامان ۋە راي كاتىگورىيىلىرىدىن مەھرۇم بولغان بولىدۇ، يەنى شەخسسىز پېيىللاردا پېيىلنىڭ گىراماماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق كورۇلمەيدۇ. ئىش-ھەركەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكى بىلىنمەيدۇ. شەخسسىز پېيىللار باشقا سوز تۇركۇملىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگەللەپ، شۇ سوز تۇركۇمىنىڭ رولىدا كېلىۋېرىدۇ. تىلىمىزدىكى ھەركەتنامى، سۇپەتداش ۋە رەۋىشداشلار شەخسسىز پېيىل جۇملىسىگە كىرىدۇ.

(7) باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىر بىرىدە كۆرۈلۈپ قالىدۇ، لېكىن پېئىللارنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى باشقا سۆز تۈركۈملىرىدە ئاساسەن كۆرۈلمەيدۇ.

مەسىلەن:

"كىتاپنى، ياخشىنى، بەشنى، ئۇنى، كۆپنى" دىسەك، ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى باشقا سۆزلەرگىمۇ قوشۇلغان. ئەمما "ئوقۇدى" دىگەن پېئىلدىكى "دى" دىگەن قوشۇمچىنى باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە قوشقىلى بولمايدۇ.

(8) پېئىللار جۈملىدە ئاساسەن خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، شۇ جۈملىنى ئۇيۇشتۇرغۇچى تەشكىلاتچىلىق رولىنى ئوينايدۇ.

مەسىلەن:

"مەن مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمەن" دىگەن جۈملىدە "ئوقۇۋاتىمەن" دىگەن پېئىل بولمىسا، بۇ جۈملە جۈملە بولالمايدۇ.

2. شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل

پېئىللار ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىش-كېلەلمەسلىكىگە قاراپ، شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) شەخسلىك پېئىل

ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان، باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدىغان پېئىللار شەخسلىك پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز تىلىمىزدىكى پېئىللارنى شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل

دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشتا، ئاساسەن، پېئىلنىڭ ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساس قىلىمىز. شەخسلىك پېئىللاردا پېئىلنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى تولۇق ئىپادىلىنىدۇ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكى روشەن بىلىنىپ تۇرىدۇ. شەخسلىك پېئىللار، ئومۇمەن، باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدۇ. بىز پېئىلنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى دىگەندە، ئاساسەن، شەخسلىك پېئىللارنى كۆزدە تۇتىمىز.

مەسىلەن، "ئال" دىگەن پېئىلنى تۈرلەپ،" ئالدىم، ئالمىدىم، ئالاي، ئالىمەن، ئېلىۋاتىمەن، ئالىمىز، ئالساق، ئېلىڭ، ئالسىڭىز، ئالساڭلار، ئېلىڭلار، ئالدىڭلار، ئالمىدىڭىز، ئالمىدىڭلار، ئالىدۇ، ئالمايدۇ، ئالسۇن، ئالدى، ئالمىدى......" دەپ ئېيتساق، بۇنىڭدىن پېئىلغا خاس تۈرلۈك گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر روشەن بىلىنىپ تۇرىدۇ.

2) شەخسسىز پېئىل

بەزى پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقىتىپ، باشقا سۆز تۈركۈمىگە يۈز تۇتقان پېئىللار شەخسسىز پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

شەخسسىز پېئىللار پېئىلغا خاس بولغان زامان ۋە راي كاتېگورىيىلىرىدىن مەھرۇم بولغان بولىدۇ، يەنى شەخسسىز پېئىللاردا پېئىلنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق كۆرۈلمەيدۇ. ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىكى بىلىنمەيدۇ. شەخسسىز پېئىللار باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگىلەپ، شۇ سۆز تۈركۈمىنىڭ رولىدا كېلىۋېرىدۇ. تىلىمىزدىكى ھەرىكەتنامى، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداشلار شەخسسىز پېئىل جۈملىسىگە كىرىدۇ.

مەسىلەن، "ئوقۇ" دىگەن پېئىلنى "ئوقۇش، ئوقۇماق، ئوقۇغان، ئوقۇغىلى، ئوقۇپ، ئوقۇغىچە، ئوقۇغاچ" دىگەن شەكىللەردە ئالساق، ئۇلاردىن نە شەخس، نە زامان مەنىسى ئۇقۇلمايدۇ، شۇنداقلا ئۇلار جۈملىدە باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كېلەلەيدۇ. بۇ ھەقتە كېيىن يەنە ئايرىم توختىلىمىز.

3. ئۆتۈملۈك پېئىل ۋە ئۆتۈمسىز پېئىل

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بەزىلىرى ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئوبيېكتقا بىۋاستە ئۆتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ، بەزىلىرى بولسا ئىش-ھەرىكەتنىڭ بىرەر ئوبيېكتقا ئۆتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەنە شۇنداق ئىككى خىل شەكىلدە بىلدۈرىدىغانلىقىغا قاراپ، پېئىللارنى ئۆتۈملۈك پېئىل ۋە ئۆتۈمسىز پېئىل دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن. پېئىللارنىڭ مۇشۇ خۇسۇسىيىتى پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، بۇ يەردە ئۆتۈملۈك پېئىل ۋە ئۆتۈمسىز پېئىل بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ.

1) ئۆتۈملۈك پېئىل

ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئوبيېكتقا ئۆتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان پېئىللار ئۆتۈملۈك پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆتۈملۈك پېئىللار جۈملىدە ئۆز ئوبيېكتىنىڭ چۈشۈم كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلىپ، ئۇنى باشقۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز سىنىپنى تازىلىدۇق.

مەن كىتاپ ئوقۇدۇم.

ئۇلار تاپشۇرۇقلارنى ئىشلەپ بولدى.

جۈملىدە ئاساسەن چۈشۈم كېلىشتە كېلىدىغان "ياز، ئوقۇ، كۆر، ئىشلە، قىل، بىل، ئال، تاشلا، تازىلا، سانا، توقۇ، ئىچ، سال، ئاچ" دىگەنگە ئوخشاش پېئىللار ئۆتۈملۈك پېئىللار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

2) ئۆتۈمسىز پېئىل

ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئوبيېكتقا ئۆتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان پېئىللار ئۆتۈمسىز پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆتۈمسىز پېئىللار جۈملىدە ئۆز ئوبيېكتىنىڭ بېرىش كېلىش، چىقىش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىشلەردە كېلىشىنى تەلەپ قىلىپ، ئۇنى باشقۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتەپكە كەتتى.

ئورۇندۇقتا ئولتۇردۇق.

ئىشتىن قايتتىم دىگەنگە ئوخشاش.

جۈملىدە كۆپىنچە چۈشۈم كېلىشتە كېلىشنى تەلەپ قىلمايدىغان "تۇر، ئولتۇر، يات، ماڭ، كەت، كەل، چىق، بول، قايت، بار، ئۇچ" دىگەنگە ئوخشاش پېئىللار ئۆتۈمسىز پېئىللار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇ ئىككى خىل پېئىللارنىڭ بەزىلىرى ئۆزئارا ئۆتۈشۈپمۇ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

كىتاپنى ئوقۇدۇم، مەكتەپتە ئوقۇدۇم دىگەنگە ئوخشاش.

§2 پېئىلنىڭ گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى

يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ھەر دائىم بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىز شەكىلدە كېلىدۇ، شەخس ھەم سان

ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ، ۋاقىت-زامان مەنىسىنى ئۇقتۇرىدۇ، تۈرلۈك دەرىجىدە تۈرلىنىپ كېلىدۇ، ھەر خىل راي (مەيل) تۈسىنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، پېئىللار بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى، شەخس ھەم سان كاتېگورىيىسى، زامان كاتېگورىيىسى ۋە راي (مەيل) كاتېگورىيىسىدىن ئىبارەت 5 تۈرلۈك گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە.

1. پېئىلنىڭ بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئىشقا ئاشىدىغان ياكى ئاشمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ھېچقانداق گىراماتىكىلىق فورمىسىز (شەخس، زامان، دەرىجە كاتېگورىيىلىرىنىڭ فورمىلىرىسىز) كېلىپ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ بولۇشسىز شەكلى بولسا ئۆزىگە خاس گىراماتىكىلىق فورما (ما، مە) ئارقىلىق كېلىپ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بار — بارما، باردىم، بارمىدىم.
كەل — كەلمە، كەلدىم، كەلمىدىم.

ئۇ مېنى كۈتەلمەيدۇ،
نەزىرىمدىن ئۆتەلمەيدۇ،
ئۆلپەتلىك قىلالمايدۇ،
كۆڭلۈم باشقىنى تارتار.

— نىم شېھىت.

سۆزلىسەڭ ئۇقۇپ سۆزلە، ئالدىراپ كەتمە،
سۆزۈڭنى يوشۇر، كېيىن بېشىڭنى يوشۇرۇپ يۈرمە،
مىڭ ئادەم (ساڭا) دوست بولسا، ئۇنى كۆپ دېمە،
بىر ئادەم (ساڭا) دۈشمەن بولسا، ئۇنى ئاز دېمە.

ئۆمەر ھەييام.

2. پېئىلنىڭ شەخس ھەم سان كاتېگورىيىسى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخس تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەرىكەتكە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى شەخسلەر سۆزلىگۈچى، تىڭشىغۇچى ۋە ئۆزگىلەردىن ئىبارەت 3 شەخستۇر.

ھەرىكەتنى قىلغان شەخسنىڭ بىر ئىكەنلىكىنى ياكى بىردىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ سان كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىللارنىڭ شەخس ھەم سان كاتېگورىيىلىرى ئۆزئارا زىچ باغلانغان بولىدۇ، يەنى ئۇلار مەنە ۋە فورما جەھەتتىن ئۆزئارا زىچ بىرىكىپ كەتكەن بولىدۇ. شۇڭا بۇ ئىككى خىل گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە ئۆز ئالدىغا ئايرىم فورمىلار بىلەن ئەمەس، بىر خىل فورمىلار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

پېئىللارنىڭ شەخس ھەم سان كاتېگورىيىلىرى تىلىمىزدا تۆۋەندىكى فورمىلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ:

I شەخس بىرلىكتە "دىم، تىم، دۇم، تۇم، ىمەن، يىمەن"،

فورمىلىرى؛ كوپلۇكتە "دۇق، تۇق، ىمىز، يمىز" فورمىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بار — باردىم، بارىمەن، باردۇق، بارىمىز؛
ئىشلە — ئىشلەيمەن، ئىشلىدۇق، ئىشلەيمىز؛
كەت — كەتتىم، كەتتۇق، كېتىمىز؛
ئوقۇ — ئوقۇدۇم، ئوقۇدۇق، ئوقۇيمىز؛
تۇت — تۇتتۇم، تۇتتۇق، تۇتىمىز ۋە باشقىلار.

II شەخس بىرلىكتە "دىڭ، تىڭ، دۇڭ، تۇڭ، سەن، يسەن"، سىپايى تۈرى ئۈچۈن "دىڭىز، تىڭىز، سىز، ىلا، يىلا، ڭ، ىڭ، ئۇڭ، سىلا، سىلە" فورمىلىرى؛ كوپلۇكتە "سىلەر، يسىلەر، ڭلار، ىڭلار، ئۇڭلار، دىڭلار، تىڭلار، دۇڭلار" فورمىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز — يازدىڭ، يازىسەن، يازسىز، يازىلا، يازدىڭىز، يېزىڭلار؛
ئىشلە — ئىشلەيسەن، ئىشلەيلا، ئىشلەيسىلەر، ئىشلەڭلار؛
تۇت — تۇتتۇڭ، تۇتتىڭىز، تۇتىلا، تۇتتۇڭلار؛
بار — باردىڭ، بېرىڭ، بارسىلا، باردىڭلار، بېرىڭلار؛
كور — كوردۇڭ، كورۇڭ، كورۇڭلار، كوردۇڭلار؛
كەل — كەلدىڭ، كەلدىڭىز، كەلسىلە، كەلدىڭلار، كېلىڭلار؛
كەت — كەتتىڭ، كەتتىڭىز، كېتىڭلار، كەتتىڭلار ۋە باشقىلار.

III شەخس ئۈچۈن "دى، تى، ىدۇ، يدۇ" فورمىلىرى قوللىنىدۇ. مەسىلەن:

كەل — كەلدى، كېلىدۇ؛
يەت — يەتتى، يېتىدۇ؛
ئوقۇ — ئوقۇدى، ئوقۇيدۇ؛

ئىشلە — ئىشلىدى، ئىشلەيدۇ ۋە باشقىلار.

III شەخسنىڭ بىرلىك ياكى كوپلۇك شەكلى ئايرىم فورما بىلەن ئىپادىلەنمەي، پەقەت جۈملىنىڭ ئىگىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كەلدى، ئۇلار كەلدى؛ ئۇ كېلىدۇ، ئۇلار كېلىدۇ دېگەنگە ئوخشاش.

3. پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

ئىگە بىلەن خەۋەر ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنى كورسىتىپ بېرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىدە ئىش-ھەرىكەت بىلەن ئۇنى ئورۇنلىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تۈرلۈك دەرىجىدە ئىپادىلىنىدۇ. مانا شۇنداق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان پېئىل شەكلى پېئىل دەرىجىلىرى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچىلار يوللارنى ياسىدى.
يوللار ياسالدى.
ئۇ ئوبدان ياساندى.
تەشكىل يوللارنى ياساتتى.
ئۇلار يوللارنى ياساشتى.

مانا بۇ مىساللاردىن ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ئېنىق دەرىجە، مەجھۇل دەرىجە، ئوزلۇك دەرىجە، ئومۇملۇك دەرىجە ۋە مەجبۇر دەرىجە دېگەن 5 خىل شەكىلدە كېلىدىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن.

1) ئېنىق دەرىجە

جۈملىدە ئىگىنىڭ ئىش-ھەرىكىتىنى ئېنىق ئىپادىلەپ كېلىدىغان پېئىل دەرىجىسى ئېنىق دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېنىق دەرىجىدە كەلگەن پېئىللارغا دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۇلانمىغان بولىدۇ، يەنى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس گىراماتىكىلىق فورمىسى بولمايدۇ، ئۇلار پېئىللارنىڭ باشقا گىراماتىكىلىق فورمىلىرىدا كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

يازدىم، ئوقۇدۇڭ، ئىشلىدى، يىغىن ئاچتۇق، قىشلار كەتتى، گۈللەر ئېچىلدى دېگەنگە ئوخشاش.

2) مەجھۇل دەرىجە

ئىش-ھەرىكەتنىڭ جۈملىنىڭ ئىگىسى تەرىپىدىن ئورۇندالماي، باشقا بىر شەخس ياكى شەيئى تەرىپىدىن ئورۇندالغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى مەجھۇل دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەجھۇل دەرىجىنىڭ ئۆزىگە خاس گىراماتىكىلىق قوشۇمچىلىرى بولىدۇ، مەجھۇل دەرىجىدە كەلگەن پېئىلدىن ئۇقۇلغان ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇندىغۇچىغا "كىم تەرىپىدىن؟ نېمە تەرىپىدىن؟" دېگەن سوئاللار بېرىلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتىۋىمىزنىڭ ئەتراپىغا كۆچەت تىكىلدى.

"4 كىشىلىك گۇرۇھ"نى پىپەن قىلىش يىغىنى ئېچىلدى.

مەجھۇل دەرىجىنى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلار كۆپىنچە ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلە + ن = ئىشلەندى قىل + ىن = قىلىندى

ياسا + ل = ياسالدى تاپ + ىل = تېپىلدى

يۇ + يۇل = يۇيۇلدى قۇر + ۇل = قۇرۇلدى

دە + يىل = دېيىلدى كۆر + ۈل = كۆرۈلدى

ئۆتۈملۈك پېئىللار مەجھۇل دەرىجە بىلەن تۈرلەنگەندە ئۆتۈمسىز پېئىللارغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۆينى تازىلىدى، ئۆي تازىلاندى؛

ئىشىكنى ئاچتى، ئىشىك ئېچىلدى.

3) ئۆزلۈك دەرىجە

ئىش-ھەرىكەتنى جۈملىنىڭ ئىگىسى ئۆزى ئورۇنداپ، يەنە ئۆزى قوبۇل قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى ئۆزلۈك دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆزلۈك دەرىجىنىڭ قوشۇمچىلىرى "ن، ىن، ئۇن، ئۈن (ün)، ل، ىل، ئۇل" قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مەسىلەن:

ئۇ دوختۇرغا كۆرۈندى.

ئاتما قوزغالدى.

ھاۋا ئېچىلدى.

ئۇلار بىزگە قوشۇلدى.

مەن سىلەردىن تارتىندىم.

بۇ جۈملىلەردە ھەرىكەتنى قىلغۇچىمۇ جۈملىنىڭ ئىگىسى، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچىمۇ جۈملىنىڭ ئىگىسى.

ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللار پۈتۈنلەي ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ شەكلى ئوخشاپ كېتىدۇ،

لېكىن ئۇلارنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، بۇ پەرقلەر كونكرېت جۈملىدە ئوچۇق بىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئەمگەك قورالى تەييارلاندى. (مەجھۇل)

ئۇ يولغا چىقىشقا تەييارلاندى. (ئۆزلۈك)

4) ئۆملۈك دەرىجە

ئىش-ھەركەتنى بىرلا شەخس ئەمەس، بىرنەچچە شەخس ئورتاق ئىشلىگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى ئۆملۈك دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆملۈك دەرىجە ئۆزىگە خاس قوشۇمچىلار ئارقىلىق، ئىش-ھەركەتنى ئورۇنلىغۇچىنىڭ بىردىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۆملۈك دەرىجىنىڭ قوشۇمچىلىرى "ش، ىش، ۇش، ۈش (üx)، يىش، يۇش" قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار قارىماققا ھەركەتنامىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرىغا شەكىل جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما ئۇلار مەنە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ + ش = ئوقۇشتى	ياز + ىش = يېزىشتى
كور + ۇش = كورۇشتى	قوي + ۇش = قويۇشتى
دە + يىش = دېيىشتى	يۇ + يۇش = يۇيۇشتى

5) مەجبۇر دەرىجە

ئىش-ھەركەتنى جۈملىنىڭ ئىگىسى ئۆزى بەجىرمەي، باشقا بىر شەخسنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىق بەجىرگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى مەجبۇر دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەجبۇر دەرىجىنىڭ قوشۇمچىلىرى "ت، غۇز، قۇز، گۈز، كۈز،

دۈر، تۈر، دۇر، (dür)، تۇر (tür)، ئار، ئۇر" دىگەنلەردىن ئىبارەت. تىلىمىزدىكى ئوتتۇملۇك پېئىللارمۇ، ئوتتۇمسىز پېئىللارمۇ مەجبۇر دەرىجىدە كېلەۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ياسا + ت = ياسات	چىق + ئار = چىقار
ياز + دۇر = يازدۇر	ياز + غۇز = يازغۇز
كەي + دۈر = كەيدۈر	كەي + گۈز = كەيگۈز
تىك + تۈر = تىكتۈر	تىك + كۈز = تىككۈز
ياپ + تۇر = ياپتۇر	ياپ + قۇز = ياپقۇز
قايت + ئۇر = قايتۇر	ئۈچ + ئار = ئۈچار

مەن ئوقۇغۇچىلارغا ماقالا يازدۇردۇم.

ئۇ ئاپىسىغا كىيىم تىكتۈردى.

يارامىلىق يىمىگىنى باشقىلارغا يىگۈز،

يارامىلىق ئىگىن تاپساڭ، يالىڭاچلارغا كەيگۈز.

بىز يۇقۇرىدا پېئىل دەرىجىلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئوتتۇق. ئالاقە ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، يۇقۇرىدا سوزلەنگەن پېئىل دەرىجىلىرى بىر پېئىلغا ئارقىمۇ-ئارقا ئۇلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئاپام مېنى چىرايلىق كىيىندۇردى. (ئۆزلۈك + مەجبۇر)

ئۇلار تۇۋەنگە چۈشۈرۈلدى. (مەجبۇر + مەجھۇل)

ئۇنىڭغا كارۋات ئايىغى ئىشلەتكۈزدۈم. (مەجبۇر + مەجبۇر)

باللار پاكىز كىيىندۇرۇلدى. (ئۆزلۈك + مەجبۇر + مەجھۇل)

ئۇلار ئات چاپتۇرۇشتى. (مەجبۇر + ئۆملۈك)

سايمانلار يىغىشتۇرۇلدى. (مەجبۇر + مەجھۇل)

4. پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ئاساسەن ھازىرقى زامان، ئۆتكەن زامان ۋە كېلىدىغان زاماندىن ئىبارەت ئۈچ زاماندا كېلىدۇ.

1) ھازىرقى زامان

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتا بولۇۋاتقان ياكى بولمايۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان زامان شەكلى ھازىرقى زامان دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: يېزىۋاتىمەن، يېزىۋاتىسەن، يېزىۋاتىدۇ، يېزىۋاتقىنىم يوق، يازمايۋاتىسەن، يازمايۋاتىدۇ ۋە باشقىلار.

2) كېلىدىغان زامان

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىن بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان زامان شەكلى كېلىدىغان زامان دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇيمەن، ئوقۇيسەن، ئوقۇيدۇ، ئوقۇمايمەن، ئوقۇمايسەن، ئوقۇمايدۇ ۋە باشقىلار.

3) ئۆتكەن زامان

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن بولغان ياكى

بولمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان زامان شەكلى ئۆتكەن زامان دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئىشلىدىم، ئىشلىدىڭ، ئىشلىدى، ئىشلىمىدىم، ئىشلىمىدىڭ، ئىشلىمىدى ۋە باشقىلار.

پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسى ئاساسەن خەۋەر رايىدا كەلگەن پېئىللاردا كۆرۈلىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ھەقتە پېئىللارنىڭ راي (مەيىل) كاتېگورىيىسىنىڭ بىرى بولغان خەۋەر رايىنى سۆزلىگەندە تەپسىلىي توختىلىمىز.

5. پېئىلنىڭ راي (مەيىل) كاتېگورىيىسى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش ئۇسۇل-يوسۇنلىرى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ راي (مەيىل) كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىللارنىڭ راي كاتېگورىيىسى ئىش-ھەرىكەتنىڭ رېئاللىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جەھەتتە سۆزلىگۈچىنىڭ كۆزقارىشى، چۈشەنچىسى ۋە پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ، گىراماتىكا جەھەتتە ئۆزىگە خاس مەنە ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلىرى ۋە فورمىلىرى بولىدۇ.

مەسىلەن: "ياز، ئوقۇ، ماڭ، تۇر" دېگەن پېئىللارنى ئالساق، ئۇلار تۈزۈلۈش جەھەتتىن پېئىلنىڭ يىلتىز شەكلى ھېسابلىنىدۇ، مەنە جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلار سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئۈچۈن ئىككىنچى بىر شەخسكە بۇيرۇق بېرىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىش-ھەرىكەتنىڭ رېئاللىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلار ئىش-ھەرىكەتنىڭ تېخى ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىنى، سۆزلىگۈچىنىڭ ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش

پوزىتسىيىدە بولۇۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

"يازسا، ئوقۇسا، ئىشلىسە، كۆرسە، تۇرسا" دېگەن پېئىللاردىن ئىش-ھەرىكەتنىڭ تېخى ئەمەلگە ئاشمىغانلىقى، سۆزلىگۈچىنىڭ ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئارزۇسىدا بولۇپ، ئىككىنچى بىر شەخسكە شەرت قويۇش پوزىتسىيىسىدە بولۇۋاتقانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. بۇ مەنە "سا، سە" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

"يازمىدى، ئوقۇدۇق، كەلمەيدۇ، ئۆگىنىۋاتىدۇ، ئىشلىمەيمىز" دېگەن پېئىللاردىن ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى تەخلىتتە كېتىۋاتقانلىقى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەر بېرىۋاتقانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

مۇشۇ نۇقتىلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق رايى، شەرت رايى ۋە خەۋەر رايىدىن ئىبارەت 3 رايدا كېلىدىغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

1) بۇيرۇق رايى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورۇندىلىش-ئورۇندالماسلىقى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ بۇيرۇق-تەلىۋىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل رايى بۇيرۇق رايى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللار ئاساسەن سۆزلىگۈچىنىڭ تەلەپ-ئىلتىماسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ، ئوقۇما، يازسا، بارمىسا، ئاۋال ئويلا، كېيىن سۆزلە، تۆمۈرنى قىزىغىدا سوق دېگەنگە ئوخشاش.

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ I شەخس بىرلىكى سۆزلىگۈچىنىڭ خاھىشىنى ئىپادىلىسە، كۆپلۈك شەكلى چاقىرىق مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇي، ئىشلەي، بارماي، يازماي، ئوقۇيلى، ئىشلەيلى، بارمايلى، يازمايلى دېگەنگە ئوخشاش.

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللار سۆزلىگۈچىنىڭ III شەخسكە قارىتا بۇيرۇق قىلىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بارسۇن، كەلسۇن، يازسۇن دېگەنگە ئوخشاش.

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللار زامان كاتېگورىيىسىگە ئىگە ئەمەس، پەقەت شەخس ھەم سان، بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق ۋە دەرىجە كاتېگورىيىلىرىگە ئىگە. مەسىلەن:

ئوقۇ (II شەخس، بىرلىك، بولۇشلۇق)

ئوقۇمايلى (I شەخس، كۆپلۈك، بولۇشسىز)

ئوقۇت (II شەخس، بىرلىك، بولۇشلۇق، مەجبۇر دەرىجە)

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس قوشۇمچىلىرى بولىدۇ، بەزىلىرىنىڭ بولمايدۇ. بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە يوللار بىلەن ياسىلىدۇ.

(1) بۇيرۇق رايىنىڭ 1 شەخس شەكلى پېئىل يىلتىزىغا، بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز پېئىللارغا، پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللارغا بىرلىكتە "ئاي، ئەي، ي" قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈكتە "ئايلى، ئەيلى، يلى" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بار — باراي، بارايلى، بارماي، بارمايلى؛

كەلتۈر — كەلتۈرەي، كەلتۈرەيلى، كەلتۈرمەي، كەلتۈرمەيلى؛

ئىشلە — ئىشلەي، ئىشلەيلى، ئىشلىمەيلى ۋە باشقىلار.

(2) بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ II شەخس شەكلى پېئىللارنىڭ يىلتىز شەكلىنى، بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز شەكلىنى، پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن تاشقىرى،

بۇلارغا ”غىن، قىن، گىن، كىن“ قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى بىلەن ياسىلىدۇ، شۇنداقلا II شەخس بىرلىك ھەم كوپلۇك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئال، ئېلىڭ، ئېلىڭلار، ئالما، ئالغىن، ئالماڭ، ئالماڭلار؛
كور، كورۇڭ، كورۇڭلار، كورمە، كورمىگىن، كورمەڭلار؛
ياسا، ياساڭ، ياسان، ياساندۇر دىگەنگە ئوخشاش.

(3) بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ III شەخس شەكلى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان پېئىل شەكىللىرىگە ”سۇن، غاي، قاي، گەي، كەي“ قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بارسۇن، بارغاي، بارمىسۇن، بارمىغاي؛
ياسانسۇن، ياسانمىغاي، ياساندۇرسۇن؛
چىققاي، چىقارسۇن، چىقارمىغاي؛
كەلگەي، كەلتۈرسۇن دىگەنگە ئوخشاش.

كونۇكمە:

تۆۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ، بۇيرۇق پېئىللارنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار.

ئانىڭىزنىڭ بەرگەن سۇتى ھالال بولسۇن،
ھاياتلىقنىڭ غەزنىسى جامغا تولسۇن.

* * *

دولەت ـ راھەت كورۇپ ئۇنىڭ كوزى تويغاي،
ئۇچىكىرى ئوينىڭ تورىگىلا ”خېنىم“ بولغاي.

* * *

مەن يىتىپ بارغىچە، ئۇندا سەنمۇ مەيۇس ياتمىغىن،
مىنى ”كەلمەس“دەپ، ئۇمىتسىزلىك لىيىغا پاتمىغىن،
تاقىتىڭ بارىچە تەۋرەن، كۇرىشىڭ توختاتمىغىن،
ئالدىنىپ دۇشمەن سوزىگە نومۇسنى سەن يوقاتمىغىن،
ئىلنۇر قاپقانغا ئاخىر تۇلكە سەييىاد ئالدىدا.

ــــ نىم شېھىت.

2) شەرت رايى

مەلۇم ئىش ـ ھەركەتنىڭ ئىككىنچى بىر ئىش ـ ھەركەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلانماسلىقىغا شەرت بولىدىغانلىقىنى بىلدۇرىدىغان پېئىل رايى شەرت رايى دەپ ئاتىلىدۇ.

شەرت رايىدىكى پېئىللار مەنە جەھەتتىن مەلۇم ئىش ـ ھەركەتنىڭ ئورۇنلىنىش ـ ئورۇنلانماسلىقىغا شەرت بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۇملىدە ئوزى شەرت بولىدىغان پېئىللار بىلەن باغلانغان ھالدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلىسەڭ، چىشلەيسەن.
يەر ھەيدىسەڭ، كۇز ھەيدە،
كۇز ھەيدىمىسەڭ، يۇز ھەيدە. (ماقال)

شەرت رايىدىكى پېئىللار پېئىل يىلتىزىغا، بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز پېئىللارغا، پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللارغا ”سا، سە“ قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ، شۇنداقلا شەخس ھەم سان قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئال ــ ئالسام، ئالساڭ، ئالسا؛
بەر ــ بەرسەك، بەرسەڭلار، بەرسە؛
ئوقۇما ــ ئوقۇمىسام، ئوقۇمىساڭ، ئوقۇمىسا؛
يازما ــ يازمىساق، يازمىساڭلار، يازمىسا دىگەنگە ئوخشاش.

قەھرىمان ياشلار ئەمدى تەييار تۇرسا،
قەھرىمانلارچە ھەر بىر ئىشتا ھۇشيار بولسا،
قاراڭغۇ بولۇڭلارغىمۇ چىراقلار يېقىلسا،
بۇ مېنىڭ ياش غۇنچە گۇلۇم ئېچىلاتتى.

ــــ ل. مۇتەللىپ.

شەرت رايىدا كەلگەن پېئىللار توۋەندىكىدەك بىرنەچچە تۈرلۈك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

(1) شەرت رايىدىكى پېئىللار ئاساسەن ئىككىنچى بىر پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىش-ئاشماسلىقى ئۈچۈن شەرت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

تىلىڭنى تىزگىنلىسەڭ، ئۆزەڭ قوغدىلىسەن.
كىم كەڭ قوساق بولسا، شۇنى ئادەم دىگىن.
كىشىنىڭ دوستى ياخشى بولسا، ئۆزىمۇ ياخشى بولىدۇ.

(2) شەرت رايىدىكى پېئىللارغا "مۇ" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كەلگەندە، ئىككىنچى بىر پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتكە قارىتا قارشىلىق مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىلىملىكلەر ئۆلسىمۇ، نامى تىرىك بولىدۇ،
بىلىمسىزلەر تىرىك بولسىمۇ، نامى ئۆلۈك بولىدۇ.
يامغۇر قاتتىق ياققان بولسىمۇ، بىز ئىشنى توختاتمىدۇق.

(3) شەرت رايىدىكى پېئىللار بەزىدە ئارزۇ-ئۈمىت مەنىسىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل مەنە بەزى ياردەمچى پېئىللارنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى بىلەن كۈچىيىدۇ. مەسىلەن:

بېيجىڭنى بىر كورسەم ئىدىم.
ئۇ بىر كەلسە ئىدى.
ماڭا ئىككى سائەتلىك رۇخسەت بېرىلسە ئىكەن.
ھاۋا ئېچىلىپ كەتسە ئىدى.
قېنىدۇ شۇ ناۋايى، قېنى بىر كورسەم،
مۇبارەك قوللىرىدىن ئۆنىڭ بىر سويسەم.
—ل. مۇتەللىپ.

(4) شەرت رايىدىكى پېئىللار بەزىدە ئىككىنچى بىر پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرۈپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن كېتىۋاتسام، ئەمەت ئېتىزدا ئىشلەۋاتىدىكەن.
مەن بارسام، سەن يوق ئىكەنسەن.

(5) شەرت رايىدىكى پېئىللار بەزىدە خالاش، ئىختىيار قىلىش مەنىسىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا شەرت رايىدىكى پېئىللارنىڭ تومۇرى پېئىلنىڭ باشقا كاتىگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ تەكرار ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

بارسام باراي، يازساڭ ياز، كەلسە كەلسۇن، ئالسىڭىز ئېلىڭ دىگەنگە ئوخشاش.

شەرت رايىدىكى پېئىللار يۇقۇرقىلاردىن باشقا مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ بۇگۈن كەلسە كېرەك. (مولچەر)
ئۇ ياخشى ئوقۇسا بولىدۇ. (زورۇرىيەت)
ئۇ ياخشى ئوقۇمىسا، بولمايدۇ. (زورۇرىيەت كۈچەيگەن)
ئۇ تىرىشىپ ئۆگەنسە بولىدىكەن. (زورۇرىيەت)
بارسام بوپتىكەن. (پۇشايمان)
مەنمۇ بارسامچۇ. (پۇشايمان)

3) خەۋەر رايى

مەلۇم ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورۇندىلىش ياكى ئورۇندالماسلىقى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ بايانىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل رايى خەۋەر رايى دەپ ئاتىلىدۇ.

خەۋەر رايىدىكى پېئىللار سوزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئەمەلىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە خەۋەر قىلىش پوزىتسىيىسىدە ئىكەنلىكىنى ۋە بۇنى خەۋەر تەرىقىسىدە بايان قىلىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

خەۋەر رايىدىكى پېئىللار شەخس ھەم سان، بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق ۋە دەرىجە كاتېگورىيىلىرىگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، ئەڭ مۇھىمى، زامان كاتېگورىيىسىگە ئىگە. شۇڭا زامان كاتېگورىيىسى ئاساسەن پېئىللارنىڭ خەۋەر رايىغا خاس كاتېگورىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

پارتىيىمىز بىزنى غەلىبىدىن غەلىبىگە يېتەكلىمەكتە.

ۋەتىنىمىز كۈندىن-كۈنگە گۈللىنىۋاتىدۇ.

بىرلا گۈل ئېچىلغان بىلەن، بولمايدۇ باھار،

ھەممە گۈل تەڭ ئېچىلسا، بولىدۇ باھار.

بۇ مىساللاردىكى "يېتەكلىمەكتە، گۈللىنىۋاتىدۇ، بولمايدۇ، بولىدۇ" دىگەن پېئىللار خەۋەر رايىدىكى پېئىللاردۇر.

خەۋەر رايىدىكى پېئىللار زامان كاتېگورىيىسىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇلار ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى، ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى ۋە كېلىدىغان زامان خەۋەر پېئىلى دەپ 3 تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سوز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتا بولۇۋاتقان ياكى بولمايۋاتقانلىقىنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى تۆۋەندىكىچە يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:

(1) "پ، ىپ، ئۇپ (üp)" قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى

ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشداشلارغا ئاۋال "يات" ياردەمچى پېئىلىنىڭ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ("يات" قوشۇمچىسى جانلىق تىلدا "ۋات" بولۇپ ئۆزگىرىدۇ). مەسىلەن:

ياز + ىپ + يات + ىمەن = يېزىۋاتىمەن

ئىشلە + پ + يات + ىمىز = ئىشلەۋاتىمىز

كور + ئۇپ + يات + ىدۇ = كورۇۋاتىدۇ

قوش + ئۇپ + يات + سەن = قوشۇۋاتىسەن

ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى "ماي، مەي" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بار + ماي + يات + ىمەن = بارمايۋاتىمەن

كەل + مەي + يات + ىسەن = كەلمەيۋاتىسەن

كور + مەي + يات + ىمىز = كورمەيۋاتىمىز

(2) "ماق، مەك" بىلەن ياسالغان ھەرىكەت ناملىرىغا "تا، تە" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ + ماق + تا = ئوقۇماقتا

ئىشلە + مەك + تە = ئىشلىمەكتە

كۈل + مەك + تە = كۈلمەكتە

ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلىنىڭ بىرىنچى خىل شەكلى ئەدەبىي يېزىق تىلىمىزدا ھەم جانلىق تىلىمىزدا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ، ئىككىنچى خىل شەكلى تولاراق يېزىق تىلىمىزدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭنىكى توت يۈز ئەللىك مىليون خەلق ئەنە،

قىن-قىنىغا پاتماي، شۇ تويىنى ئويناۋاتىدۇ.

يېڭى جۇڭگو بىلەن ئازات گۈلنى چۈپلەشكە،

ياۋنى تىترىتىپ، جۇڭگو خەلقى قايناۋاتىدۇ.

—ل. مۇتەللىپ.

2. ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن ئورۇندالغان ياكى ئورۇندالمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىللىرى مەنە جەھەتتىن ۋە ياسىلىش جەھەتتىن ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار ئېنىق ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى، ئۆتكەن زامان ھېكايە پېئىلى، ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر پېئىلى، ئۆتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر پېئىلى، ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى ۋە ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر پېئىلى دەپ 6 تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) ئېنىق ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن ئىلگىرى ئەمەلگە ئاشقان ياكى ئاشمىغانلىقىنى ئېنىق ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ئېنىق ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئالدىم، ئالدۇق، ئالمىدىم، ئالمىدۇق، ئوقۇدۇڭ، ئوقۇدۇڭلار، ئوقۇمىدىڭ، ئوقۇمىدىڭلار، كوردى، كورمىدى دېگەنگە ئوخشاش.

2) ئۆتكەن زامان ھېكايە پېئىلى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى ھېكايە تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ئۆتكەن زامان ھېكايە پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: يېزىپتىمەن، يېزىپتىمىز، كورۇپسەن، كورۇپسىلەر، كورۇپتۇ، بارماپتىمەن، ماڭماپسىلەر، ئىشلىمەپتۇ دېگەنگە ئوخشاش.

3) ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر پېئىلى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ تەكرار بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: باراتتىم، باراتتىڭ، باراتتى؛ بارمايتتىم، بارمايتتىڭ، بارمايتتى دېگەنگە ئوخشاش.

4) ئۆتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر پېئىلى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ئۆتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: كورۇۋاتاتتىم، يېزىۋاتاتتىڭ، ئوقۇۋاتاتتى دېگەنگە ئوخشاش.

5) ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ بولغان ياكى بولمىغانلىقى سۆزلىگۈچىگە بىرئاز ئېنىقسىز ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىدىغان پېئىللار ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: كورگەن ئىكەنمەن، كورمىگەن ئىكەنسەن، كورگەندۇ، بارغانمىش دېگەنگە ئوخشاش.

6) ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر پېئىلى

مەلۇم ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۆزلىگۈچى بايان قىلماقچى بولغان ئاساسىي ئىش-ھەرىكەتكە ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان

پېئىللار ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: مەن سىزنى چاقىرغىلى كېلىۋىدىم.

ئۇ سىزنى كورۇشكە بېرىۋى.

بىز ئۇگىنىشكە كېلىۋىدۇق.

3. كېلىدىغان زامان خەۋەر پېئىلى

ئىش-ھەركەتنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىن بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار كېلىدىغان زامان خەۋەر پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

كېلىدىغان زامان خەۋەر پېئىللىرىمۇ ئىش-ھەركەتنىڭ سۆزلىگۈچىگە ئېنىق ياكى ئېنىقسىز بولۇشىغا ۋە ياكى مەنە جەھەتتىكى پەرقلىرىگە قاراپ، كېلىدىغان زامان ئېنىق خەۋەر پېئىلى، كېلىدىغان زامان ئېنىقسىز خەۋەر پېئىلى ۋە كېلىدىغان زامان مەقسەت خەۋەر پېئىلى دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) كېلىدىغان زامان ئېنىق خەۋەر پېئىلى

ئىش-ھەركەتنىڭ ئورۇندىلىش ياكى ئورۇندالماسلىقى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ ئېنىق خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار كېلىدىغان زامان ئېنىق خەۋەر پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: بارىمەن، بارىسەن، بارىدۇ، بارىمىز، بارىسىلەر، بارمايمەن، بارمايسەن، بارمايدۇ، بارمايمىز، بارمايسىلەر دېگەنگە ئوخشاش.

2) كېلىدىغان زامان ئېنىقسىز خەۋەر پېئىلى

ئىش-ھەركەتنىڭ بولۇش ياكى بولماسلىقى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ ئېنىق خەۋىرى يوقلۇقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار كېلىدىغان

زامان ئېنىقسىز خەۋەر پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: بارارمەن، بارارسەن، بارار، بارىدىغاندىمىز، بارارسىلەر، بارىدىغاندۇ، بارماسمەن، بارماسسەن، بارماس دېگەنگە ئوخشاش.

3) كېلىدىغان زامان مەقسەت خەۋەر پېئىلى

ئىش-ھەركەتنىڭ ئورۇندىلىش ياكى ئورۇندالماسلىقى ھەققىدە سۆزلىگۈچىنىڭ مەقسىدىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار كېلىدىغان زامان مەقسەت خەۋەر پېئىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇماقچى، كەلمەكچى، كەتمەكچىمەن، قايتماقچىمەن، ئوقۇماقچىمەن، بارماقچى ئىدىم، بارماقچى ئىدىڭ، بارماقچى ئىكەن، بارماقچى ئىدى دېگەنگە ئوخشاش.

ئەسكەرتىش

پېئىللارنىڭ زامان شەكىللىرى كوپ ھاللاردا ئوز مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ، بەزىدە ئوز مەنىسىدە قوللىنىلماي، بىر زامان يەنە بىر زامان مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

بۇ جەھەتتىكى كونكرېت ئەھۋال تۆۋەندىكىچە:

(1) پېئىللارنىڭ كېلىدىغان زامان شەكلى بولۇپ ئوتكەن ئىش-ھەركەت ۋە ۋەقە-ھادىسىلەرنى بايان قىلىپ بېرىش ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئوتكەن زاماندا بولغان ۋەقە-ھادىسىلەر ھېكايە تەرىقىسىدە سۆزلەپ بېرىلگەندە، ياكى بىرەر كىشىنىڭ تەرجىمىھالى بايان قىلىپ بېرىلگەندە كوپرەك ئۇچرايدۇ.

(2) پېئىللارنىڭ كېلىدىغان زامان شەكلى ئىش-ھەركەتنىڭ كەلگۈسىدە بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن تاشقىرى،

شۇ ئىش ـ ھەركەتنىڭ ئىزچىللىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ، يەنى شۇ ئىش ـ ھەركەتنىڭ ئىلگىرىمۇ بولغانلىقى، ھازىرمۇ بولىۋاتقانلىقى، كەلگۈسىدىمۇ بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ.

(3) كېلىدىغان زامان پېئىل شەكلى تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ئىش ـ ھەركەتنى (بولۇپ ئۆتكەن ئىش ـ ھەركەتنى) بايان قىلىپ بېرىش تۇغرا كەلگەندىمۇ قوللىنىلىدۇ.

(4) ھازىرقى زامان پېئىل شەكلى بولۇپ ئۆتكەن ئىش ـ ھەركەتنى بايان قىلىپ بېرىش ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىدۇ. بولۇپ ئۆتكەن ۋەقە بۇ تەرىقىدە بايان قىلىنسا، خۇددى ھازىرمۇ بولىۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ.

(5) ھازىرقى زامان پېئىل شەكلى ئىش ـ ھەركەتنىڭ بولىۋاتقان ياكى بولمايۋاتقانلىقىنى بىلدۈرگەندىن تاشقىرى، ئىش ـ ھەركەتنىڭ ئىزچىللىقىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ.

پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى نىسبەتەن تۇراقلىق بولۇپ، ئۇ ئادەتتە باشقا زامانلار ئۈچۈن قوللىنىلمايدۇ.

§3 پېئىلنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ئۆزلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ، تۈپ پېئىل ۋە ياسالما پېئىل، ئاددىي پېئىل ۋە قوشما پېئىل، ياردەمچى پېئىل دەپ 3 تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تۆۋەندە پېئىللارنىڭ مۇشۇ تۈرلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى.

1. تۈپ پېئىل ۋە ياسالما پېئىل

مەنە جەھەتتىن ئەسلى مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان، تۈزۈلۈش

جەھەتتىن ھېچقانداق قوشۇمچىسىز كەلگەن پېئىللار تۈپ پېئىل ياكى پېئىل تومۇرى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: "بىل، كەت، كەل، تۇر، ماڭ، ئوقۇ، سال، ئال" دىگەن پېئىللار تۈپ پېئىل ياكى پېئىل تومۇرى ھېساپلىنىدۇ. چۈنكى "بىلدىم، بىلىمەن، بىلمەك، بىلگەن، بىلدى، بىلىم، بىلىش، بىلەـ مەكچى، بىلىدۇ" دىگەن پېئىللارنىڭ تومۇرى — بىل.

باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە ياتىدىغان سۆزلەرگە پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسالغان پېئىللار ياسالما پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئاق + لا = ئاقلا	ئىش + لە = ئىشلە
سۆز + لە = سۆزلە	ياخشى + لا = ياخشىلا
قىش + لا = قىشلا	كۆز + لە = كۆزلە

2. ئاددىي پېئىل ۋە قوشما پېئىل

بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن پېئىللار ئاددىي پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: "ئوقۇ، ئىشلە، باشلا، ماڭ، سۆزلە، ياز" دىگەنگە ئوخشاش.

تۈپ پېئىللار بىلەن ياسالما پېئىللار ئاددىي پېئىل جۈملىسىگە كىرىدۇ، چۈنكى تۈپ پېئىلمۇ، ياسالما پېئىلمۇ بىرلا سۆزدىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ.

مەسىلەن: "ئوقۇ، ماڭ، تۇر، كەت" دىگەنگە ئوخشاش تۈپ پېئىللارمۇ بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن؛ "ئىشلە، سۆزلە، ئاقلا، باشلا،

ئورۇنلا" دېگەنگە ئوخشاش ياسالما پېئىللارمۇ بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن. شۇڭلاشقا بۇلار ئاددى پېئىل ھېساپلىنىدۇ.

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق پېئىللارنىڭ، ياكى باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە كىرىدىغان سۆزلەر بىلەن پېئىللارنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، بىرلا مەنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان پېئىللار قوشما پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: يېزىۋالدىم، كۆرۈۋالدىم، كورگەن ئىكەن، كېسەل بولۇپ قالدىم، بارغان ئىكەن، قارشى ئالىمىز، قاراپ تۇردۇم، قۇلاق سالدى، سەمىرىپ كەتتى دېگەنگە ئوخشاش.

قوشما پېئىللار ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ، جۈملىدە بىر پۈتۈن سىنتاكسىسلىق مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ ۋە بىر پۈتۈن گىراماتىكىلىق ۋەزىپە ئوتەيدۇ (قوشما پېئىللار تەركىۋىدىكى ياردەمچى پېئىللارنىڭ رولى توۋەندە سۆزلىنىدۇ). مەسىلەن:

ئۇ قەلىمىنى ماڭا بېرىپ تۇردى.

مەن خەت يېزىۋالدىم.

ئۇ مېنىڭ گېپىمگە قۇلاق سالدى.

قوشما پېئىللار پېئىل بىلەن پېئىلنىڭ، ياكى باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەر بىلەن پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. پېئىل بىلەن پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن قوشما پېئىللار رەۋىشداش قوشۇمچىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزئارا باغلىنىدۇ. قوشما پېئىل تەركىۋىدىكى پېئىللارنىڭ ئالدىنقىسى ئاساسلىق مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ، كېيىنكىسى ئالدىنقىسىغا تۈرلۈك قوشۇمچە مەنىلەرنى قوشىدۇ.

مەسىلەن: "بەردى" دېگەن پېئىلغا تۈرلۈك ياردەمچى پېئىللارنى

قوشۇپ، "بېرىپ تۇردى"، "بېرىپ قويدۇم"، "بېرىپ قويساڭ"، "بېرىپ كەتتى"، "بېرىپ قويۇپتىمەن"، "بېرىپ بوپتۇ"، "بېرىپ بولدۇم" دەپ تۈرلەندۇرۇپ ئېيتساق، "بەردى" دېگەن پېئىلدا رەڭ-تۈس ۋە ئۇرغۇ-مەنە جەھەتتە قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولىدىغانلىقى ئوز ئوزىدىن مەلۇم.

3. ياردەمچى پېئىل

ئۇيغۇر تىلىدا "ئىدى، ئىكەن، ئىمىش" دېگەنگە ئوخشاش پېئىللار بار، بۇلار ئوز ئالدىغا قوللىنىلمايدۇ ۋە مەنە ئاڭلىتالمايدۇ، جۈملىدە باشقا پېئىللارغا ياندىشىپ كېلىدۇ ھەم ئۇنىڭغا تۈرلۈك قوشۇمچە مەنىلەرنى قوشىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، "ئال، بەر، كەت، چىق، ئەت، بول" دېگەنگە ئوخشاش پېئىللار بولسا ئوز ئالدىغا قوللىنىلىدۇ ۋە مەنە ئاڭلىتالايدۇ. ئەمما بۇ پېئىللار باشقا سۆزلەرگە (تولاراق پېئىللارغا) ياندىشىپ كەلگەندە، ئۆزلىرىنىڭ توپ مەنىسىنى تامامەن ياكى يېرىم-ياتا يوقىتىپ، ئوزى يانداشىپ كەلگەن شۇ سۆزنىڭ مەنىسىگە رەڭ-تۈس جەھەتتە تۈرلۈك قوشۇمچە مەنىلەرنى قوشىدۇ.

مەسىلەن: "ئۆگىنىش باشلىنىپ كەتتى" دېسەك، بۇ جۈملىدىكى "كەتتى" دېگەن پېئىل ئوزىنىڭ توپ مەنىسىنى يوقىتىپ، "باشلىنىش" دېگەن پېئىلنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىپ كەلگەن. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئىككى تۈرلۈك ئەھۋالغا ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللارنى ئەسلى ياردەمچى پېئىل ۋە نىسبى ياردەمچى پېئىل دەپ ئىككى تۈرگە ئاجرىتىش مۇمكىن.

1) ئەسلى ياردەمچى پېئىل

ئۆز ئالدىغا قوللىنىلمايدىغان ۋە مەنە بىلدۈرمەيدىغان، ھەرقاچان ياردەمچى بولۇپ كېلىدىغان پېئىللار ئەسلى ياردەمچى پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەسلى ياردەمچى پېئىلغا "ئىدى، ئىكەن، ئىمىش، دۇر، تۇر" قاتارلىقلار كىرىدۇ. بۇلار ئۆز ئالدىغا قوللىنىلمايدۇ ۋە ئۇقتۇرىدىغان مەنىسى تولىمۇ بەلگىسىز بولىدۇ. بۇلار باشقا سوزلەر ياكى پېئىللارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، شۇلارغا ياردەمچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسلەن:

ئۇ بېيجىڭگە بارغان ئىدى.
تيەنئەنمېن بەكمۇ ھەيۋەتلىك ئىكەن.
ئۇ خەتنى چىرايلىق يازارمىش.
جاھانگىرلىك ئۇرۇش دىمەكتۇر.

ياردەمچى پېئىللار باشقا سوز تۇركۇملىرىگە خاس سوزلەرگە يانىدىشىپ كېلىپ، جۇملىدە شۇ سوز بىلەن بىللە قوشما خەۋەر بولىدۇ. مەسلەن:

تۇنۇگۇنكى كىنو بەك قىزىق ئىكەن.
ئۇ باققا چىققان ئىكەن.
ئوقۇتقۇچىمىز بىزنى ساقلاپ تۇرماقچى ئىدى.

2) نىسبى ياردەمچى پېئىل

ئۆز ئالدىغا قوللىنىلىدىغان ھەم مەنە ئاڭلىتىدىغان، ئەمما باشقا سوزلەرگە (كوپىنچە پېئىللارغا) يانىدىشىپ كەلگەنىدە توپ مەنىسىنى

پۈتۈنلەي ياكى قىسمەن يوقىتىپ قويىدىغان پېئىللار نىسبى ياردەمچى پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

بول (يېزىپ بولدۇم)، ئال (يىزىۋال)، قال (ئاغرىپ قالدى)، سال (قۇلاق سالدىم)، بەر (ئوقۇپ بەردىم)، قوي (يېزىپ قوي)، كەل (كورۇپ كەل)، كور (ئوقۇپ كورۇڭ)، تۇر (تۇرۇپتۇر)، يات (ئوقۇۋاتىدۇ)، ئەت (يېزىۋەت)، يۇر (مېڭىپ يۇرىدۇ)، باشلا (يىغلاشقا باشلىدى)، تاشلا (كۇلۇپ تاشلىدى)، چىق (كورۇپ چىق)، قوي (ئاڭلاپ قوي)، باق (كورۇپباق) دىگەنگە ئوخشاش پېئىللار نىسبى ياردەمچى پېئىل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

نىسبى ياردەمچى پېئىللار ئاساسي پېئىلغا، رەۋىشداشلارغا ياكى باشقا سوزلەرگە قوشۇلۇپ، ئىمكانىيەت، ئىزچىللىق، تاسادىپىلىق، تەدرىجىلىك، تېز-ئاستىلىق، تەكرارلىق، توختىغانلىق، تاماملانغانلىق قاتارلىق قوشۇمچە مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ. ياردەمچى پېئىللار قوشما پېئىللارنى ياساشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ياردەمچى پېئىللار ئومۇمەن پېئىلغا خاس بولغان شەخس، سان، زامان كاتىگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسلەن:

ئىدىم، ئىدۇق، ئىكەنمىز (I شەخس)
ئىدىڭ، ئىدىڭلار، ئىكەنسىلەر (II شەخس)
ئىدى، ئىكەن (III شەخس)
يېزىپ بولدۇم، يېزىپ بولدۇق (I شەخس)
يېزىپ بولدۇڭ، يېزىپ بولدۇڭلار (II شەخس)
يېزىپ بولدى (III شەخس)

كونۇكمە:

توۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ پېئىللارنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار ۋە ئۇنىڭ

قانداق پېئىل ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بۇنىڭدىن بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى لاگزى كەنتىدىكى ئورتاقچىمىز قەھەتچىلىكتىن قېچىپ كەلگەن ئىكەن. ئۇ ئاكامغا كەنتىمىزدە بىر زالىمنى خەلق ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى، بىرنەچچە كىشى يۈرىكىمىز يوغىنايدۇ دەپ، ئۇنىڭ يۈرىكىنى يېرىپ ئېلىپ، ياغدا قورۇپ يېدى، دەپ ھېكايە قىلىپ بەردى. مەنمۇ پاراڭغا ئارىلىشىپ، بىر-ئىككى ئېغىز سۆز قاتقان ئىدىم، ئورتاقچىمىز بىلەن ئاكام ماڭا ھومىيىپ قويغان ئىدى. مانا ئەمدى ئۇلارنىڭ قارىشىنىڭمۇ تالادىكى ھېلىقى ئادەملەر بىلەن تامامەن بىر ئىكەنلىكىنى چۈشەندىم. بۇنى ئويلىسام، پۈتۈن ئەزايىم غۇژۇلداپ كېتىدۇ.

ئۇلار ئادەم يېيىشى مۇمكىن، مېنى يەپ كېتىشىمۇ تۇرغان گەپ.

(لۇشۈن: «سەۋدايى خاتىرىسى»دىن)

§4 شەخسسىز پېئىلنىڭ تۈرلىرى

يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى قىسمەن يوقىتىپ قويۇپ، باشقا سۆز تۈركۈمىگە قاراپ يۈز تۇتقان ۋە شۇ سۆز تۈركۈمىنىڭ رولىدا كېلىدىغان پېئىل شەكىللىرىمۇ بار. بۇنداق پېئىل شەكىللىرىدە پېئىللىق خۇسۇسىيەتمۇ، باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس خۇسۇسىيەتمۇ بولىدۇ. بۇنداق پېئىل شەكىللىرىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇلاردا پېئىلغا خاس بولغان شەخس ۋە راي كاتېگورىيىلىرى ئىپادىلەنمەيدۇ، شۇڭا ئۇلار شەخسسىز پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ. تىلىمىزدىكى ”ئوقۇش، ئوقۇماق، ئوقۇغان، ئوقۇيدىغان، ئوقۇپ، ئوقۇغاچ، ئوقۇغىلى، ئوقۇغىچە“ دېگەنگە ئوخشاش پېئىل شەكىللىرى شەخسسىز پېئىل جۈملىسىگە كىرىدۇ.

شەخسسىز پېئىللار ئۆزلىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكىگە ۋە گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ھەركەتنامى، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداش دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. ھەركەتنامى

زامان، شەخس ۋە سان كاتېگورىيىلىرىگە ئىگە بولمىغان، جۈملىدە ئىسىمنىڭ رولىدا كېلىدىغان پېئىل شەكلى ھەركەتنامى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەركەتنامى پېئىل يىلتىزىغا، پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللارغا ”ماق، مەك، ش، ىش، ئۇش، ئۈش (üx)“ قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بار + ماق = بارماق　　　كەل + مەك = كەلمەك

ئوقۇ + ش = ئوقۇش　　　ياز + ىش = يېزىش

ئوقۇت + ئۇش = ئوقۇتۇش　　　كور + ئۈش = كورۈش

ھەركەتناملىرى ئىسىملارغا ئوخشاش تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇش، ئوقۇشنىڭ، ئوقۇشنى، ئوقۇشقا، ئوقۇشۇم، ئوقۇشۇڭ، ئوقۇشى، ئوقۇشلار دېگەنگە ئوخشاش.

ھەركەتناملىرى ئىش-ھەركەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان پېئىل شەكلى بولۇپ، ئۇلار ھەم پېئىللىق، ھەم ئىسىملىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

ھەركەتناملىرىنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيىتى:

(1) ھەركەت ۋە ھالەت مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇش، ئولتۇرۇش، ئۆگىنىش دېگەنگە ئوخشاش.

(2) پېئىلنىڭ ئوتتۇملۇك ۋە ئوتتۇمسىز شەكلىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن: پەننى بىلىملەرنى ئۆگىنىش، بېيجىڭگە بېرىش، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش دېگەنگە ئوخشاش.

(3) پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇش، ئوقۇتۇش، ئوقۇلۇش دېگەنگە ئوخشاش.

ھەركەتناملىرىنىڭ ئىسىملىق خۇسۇسىيىتى:

(1) ئىسمىنىڭ كېلىش ۋە تەۋەلىك كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۆگىنىش، ئۆگىنىشنىڭ، ئۆگىنىشنى، ئۆگىنىشكە، ئۆگىنىشىم، ئۆگىنىشىڭ، ئۆگىنىشى دېگەنگە ئوخشاش.

(2) جۈملىدە ئىسىم ئۆتىگەن ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

ئۆگىنىش باشلاندى؛ مېنىڭ ۋەزىپەم — ئۆگىنىش؛ بىز ئۆگىنىشنى باشلىدۇق؛ ئۆگىنىشنىڭ پايدىسى كۆپ؛ مەن ئۆگىنىشكە بارىمەن دېگەنگە ئوخشاش.

2. سۈپەتداش

ھەم پېئىل، ھەم سۈپەتكە خاس گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، جۈملىدە ھەم پېئىل، ھەم سۈپەت ئورنىدا قوللىنىلىدىغان پېئىل شەكلى سۈپەتداش دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتداشلار سۈپەتكە قاراپ يۈز تۇتقان پېئىل شەكلى بولۇپ، ئۇلار ھەم سۈپەتكە، ھەم پېئىلغا خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

سۈپەتداشلارنىڭ سۈپەتكە خاس خۇسۇسىيىتى:

(1) مەنە جەھەتتىن بىرەر پېئىلدىن ئۇقۇلغان خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغان بالا، ئوقۇيدىغان بالا، ئوقۇۋاتقان بالا، تۇرار جاي، ئاقار سۇ دېگەنگە ئوخشاش.

(2) سۈپەتكە ئوخشاشلا، سۈپەت دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشنى بىلىدىغانراق كىشىدىن سورايلى.

بۇ ئىشنى تازا بىلىدىغان كىشىدىن سورايلى.

(3) سۈپەتكە ئوخشاشلا، ئىسمىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:

ياشانغان كىشى، ئوقۇغان بالا، كەلگەن ئادەم، كېتىۋاتقان ماشىنا دېگەنگە ئوخشاش.

(4) سۈپەتكە ئوخشاشلا، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ۋە ئىسىملارغا خاس گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە بولالايدۇ. مەسىلەن:

ئىشلىگەن چىشلەيدۇ. (ماقال)

كۆرگەن كۆرگەننى قىلار، كۆرمىگەن نېمىنى.

كۆرگىنىمنى سۆزلەيمۇ، ئاڭلىغىنىمنىمۇ؟

يۈز ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا.

ئىشلىگەننىڭ پايدىسى تولا دېگەنگە ئوخشاش.

سۈپەتداشلارنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيىتى:

(1) پېئىللارنىڭ زامان، بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق ۋە دەرىجە كاتېگورىيىلىرىگە ئىگە. مەسىلەن:

ئىشلىگەن، ئىشلەۋاتقان، ئىشلەيدىغان، ئىشلىمىگەن، ئىشلىمەيۋاتقان، ئىشلىمەيدىغان، كۆرگەن، كۆرۈنگەن، كۆرۈلگەن، كۆرۈشكەن دېگەنگە ئوخشاش.

(2) پېئىلنىڭ ئۆتۈملۈك، ئۆتۈمسىز شەكلىنى ساقلاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

كىتاب (نى) ئوقۇغان بالا، مەكتەپ (نى) پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى، خوتەنگە ماڭغان كىشى دېگەنگە ئوخشاش.

(3) جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ خەۋەر بولىدۇ. مەسىلەن:

يولداش بېتيۈن كانادادىن جۇڭگوغا كەلگەن.

ئۇ خزمەت ئۇستدە قۇربان بولغان.

مېنڭ ئۇكام بېيجڭدە ئوقۇغان.

ئۇنڭ بېشدن نۇرغۇن ئشلار ئوتكەن.

سۇپەتداشلار تۆۋەندكى يوللار بلەن ياسلدۇ:

(1) پېئل يلتزغا، ياكى زامان، دەرىجە، بولۇشلۇق، بولۇشسزلق فورملردا كەلگەن پېئللارغا "غان، قان، گەن، كەن" قوشۇمچلرنڭ ئۇلنپ كېلشى بلەن ياسلدۇ. مەسلەن:

ئال — ئالغان، ئېلۋاتقان، ئالدغان، ئېلنغان، ئالدۇرغان، ئېلشقان، ئالمغان، ئالدۇرۇلمغان، ئالمايدغان دگەنگە ئوخشاش.

(2) پېئل يلتزغا "ئان، ئەن" ۋە يوقلۇقتا "ماس، مەس" قوشۇمچلرنڭ قوشۇلۇشى بلەن ياسلدۇ. مەسلەن:

بارار جايم، كورەر كوزۇم، كېتەر، كەتمەس، بولار-بولماس دگەنگە ئوخشاش.

3. رەۋشداش

هەم پېئللق، هەم رەۋشلك خۇسۇسيەتكە ئگە بولغان، پېئلنڭ شەخس، سان ۋە زامان كاتگورييلرى بلەن تۈرلەنمەيدغان، پېئلدن ئۇقۇلغان ئش-هەركەتنڭ هالتنى بلدۇردغان پېئل شەكلى رەۋشداش دەپ ئاتلدۇ.

رەۋشداشلار رەۋشكە قاراپ يۈز تۇتقان پېئل شەكلى بولۇپ، ئۇ هەم پېئللق، هەم رەۋشلك خۇسۇسيەتلەرگە ئگە.

رەۋشداشلارنڭ پېئللق خۇسۇسيتى:

(1) پېئلنڭ ئوتۇملۇك هەم ئوتۇمسز شەكلنى ساقلاپ قېلپ، ئۆز ئوبېكتنڭ ۋاستلك ياكى بۋاستە هالدا تولدۇرغۇچى بولۇپ

كېلشنى تەلەپ قلندۇ. مەسلەن:

هەر بر سوزۇڭنى ئويلاپ سوزلە.

دەرسنى تۈگتپ دەم ئالمز.

كتاپخانغا بېرپ كەلدۇق.

(2) قوشما پېئللارنڭ ياسلشغا ئاساس بولدۇ. مەسلەن:

ئوقۇۋالدم، ئوقۇۋالايلى، ئوقۇۋالدۇق، يېزۋەتتم، كورۇپ باقدمەن، يېزپ بولدۇم دگەنگە ئوخشاش.

(3) پېئلغا ئوخشاشلا، دەرىجە، بولۇشلۇق هەم بولۇشسزلق كاتگورييلرگە ئگە. مەسلەن:

ياساپ، ياسنپ، ياسلپ، ياسشپ، ياساشتۇرۇپ، ئوقۇپ، ئوقۇماي، كېلپ، كەلمەي دگەنگە ئوخشاش.

(4) بېقندلق قوشما جۇملىلەردە بېقندى جۇملنڭ خەۋرى بولۇپ كېلدۇ. مەسلەن:

زمستان قش ئاياقلشپ، يېقملق باهار يېتپ كەلدى.

رەۋشداشلارنڭ رەۋشلك خۇسۇسيتى:

(1) رەۋشكە ئوخشاشلا، شەخسلك پېئلدن ئۇقۇلغان ئش-هەركەتنڭ سەۋەۋى، مەقسدى، ۋاقتى قاتارلق هالەتلەرنى بلدۇرۇپ، جۇملدە خەۋەرنڭ ئالددا كېلدۇ. مەسلەن:

ئويناپ سوزلسەڭمۇ، ئويلاپ سوزلە.

تۇرسۇن يۈگۈرۈپ كەپتۇ.

مەن كېلپلا ئشقا چۈشتۇم.

بز ئوقۇغلى كەلدۇق.

ئۇ، يامغۇر يېغپ قېلپ كېلەلمدى.

(2) هالەت رەۋىشلىرىگە ئوخشاشلا، سۈپەت دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

چىرايىڭنى ئېچىپراق سوزلىگىن.

ئۇ تارتىنىپراق سوزلىدى.

سەن تازا ۋاقىراپ سوزلىدىڭ.

مەن بەك ئالدىراپ كەلدىم.

(3) رەۋىشكە ئوخشاشلا، ئاددىي جۈملىلەردە هالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئالدىراپ كەلدى. (رەۋىشداش)

ئۇ چاپسان كەلدى. (رەۋىش)

ئۇ هازىر كەلدى. (رەۋىش)

ئۇ تامغىنى يەپلا كەلدى. (رەۋىشداش)

ئۇ ئاتايىن كەلدى. (رەۋىش)

ئۇ ئۈگەنگىلى كەلدى. (رەۋىشداش)

رەۋىشداشلار توۋەندىكى يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:

(1) پېئىل يىلتىزىغا ۋە پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللارغا "پ، ىپ، ئۇپ، ئۈپ (üp)" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلە + پ = ئىشلەپ   ياز + ىپ = يېزىپ

تۇر + ئۇپ = تۇرۇپ   كور + ئۈپ = كورۈپ

بۇ خىل قوشۇمچىلار بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئىككىنچى بىر پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-هەرىكەتنىڭ هالىتى ياكى سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئولتۇرۇپ سوزلىدى.

يامغۇر يېغىپ قېلىپ بارالمىدىم.

(2) "ئا، ئە، ي" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ماڭا-ماڭا، كۈلە-كۈلە، بارا-بارماي دېگەنگە ئوخشاش.

(3) "غىچە، قىچە، گىچە، كىچە" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ خىل يول بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئىككىنچى بىر پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-هەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش-ئورۇنلانماسلىقىغا شەرت بولۇپ، ۋاقىت چېكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سەن يېزىپ بولغىچە، مەن كېلىمەن.

ۋاقىت توشمىغىچە ئىشتىن چۈشمەيمەن.

ئۇ كەلگىچە ئىشلەپ تۇرغىن.

سەن كەلمىگىچە ئۇيدىن چىقمايمەن.

(4) "غاچ، قاچ، گەچ، كەچ" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ خىل يول بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئىككىنچى بىر پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-هەرىكەت بىلەن بىر مەزگىلدە بولىدىغان ياكى بولمايدىغان قوشۇمچە هەرىكەتنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ، بەزىدە سەۋەپ-نىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىتاۋىمنى ئالغاچ كەلدىم.

خەتنى بەرگەچ كېلىمەن.

قاسىمغا يولۇققاچ كەل.

(5) "غاچقا، قاچقا، گەچكە، كەچكە" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ خىل يول بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئىككىنچى بىر پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-هەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

"پات هەل قىلىش" پىلانى ئاللىقاچان بىتىپ بولغاچقا،

”پات سۇلھى ياساش“ زەھەرلىرىنىمۇ چېچىپ باقتى.
جۇڭخۇا خەلقى كۈن ساناپ ئۇرلەپ ئۇسۇۋاتقاچقا،
ئۇ پىلانلارنىمۇ پاچاق-پاچاق قىلىپ چاقتى.
—ل. مۇتەللىپ.

(6) ”غىلى، قىلى، گىلى، كىلى“ قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ خىل يول بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئىككىنچى بىر پېئىلدا ئېيتىلغان ئىش-ھەركەتنىڭ مەقسىدىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇغىلى كەلدىم.
دادام مېنى كورگىلى كەپتۇ.
ئاكام ئۇن تارتقىلى كەتتى.
بىز كوچەت تىككىلى بارىمىز.

كونۇكمە:

تۆۋەندىكى شېئىرنى ئوقۇپ چىقىپ پېئىللارنى تېپىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق پېئىل ئىكەنلىكىنى، جۈملىدە نىمە ۋەزىپىدە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بىز كونا دۇنيا بىلەن كۈرەشىۋاتىمىز،
ھەر بىر ئىشتا،
ھەر قەدەمدە
چېپىش ياساپ،
بىر-بىرىمىزنى سورىشىۋاتىمىز.
ئالدىمىز پولاتتەك قاتقان،
بولغاچقا خۇددى ۋولقان
كويدۇرىدۇ ئەسكىنى —
قىلىپ كۇكۇم تالقان؛
قاراڭلار كەينىمىزگە!
رەڭمۇ-رەڭ، چىپ-چىرايلىق

يېڭىشتىن گۈللەر ئېچىلغان.
قاراڭغۇ، قاڭسىق بۇلۇڭلارغا —
خۇشبۇي چېچىلغان.
مانا!
كونا دۇنيا بىلەن خوشلىشىۋاتىمىز،
خۇراپات بىلەن ئېلىشىۋاتىمىز،
ھەر قەدەمدە سىلىشىۋاتىمىز.
شۇڭلاشقا،
ئۇلكىمىزدە ئىستىقبال چېچەكلىدى،
بىز بۇلبۇللىرى
سايراۋاتىمىز،
ھاياتقا ئىشقى-شەۋقىمىز بىلەن قاراۋاتىمىز،
خەلق خىزمىتىگە ياراۋاتىمىز،
نادانلارنىڭ سەت چاچلىرىنى تاراۋاتىمىز،
ئەسكىلىكلەر ئورنىغا يېڭىلىقلار،
كورۇۋاتىسىلەر، قاداۋاتىمىز.
(ل. مۇتەللىپ: «كۈرەشىۋاتىمىز»دىن)

يەتتىنچى باپ رەۋىش

§1 رەۋىش ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

رەۋىش ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇستەقىل سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بىرىدۇر. رەۋىش پېئىل ۋە سۈپەتنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى، يەنى ئۇلارنىڭ ئورنى، ۋاقتى، ھالىتى، مەقسىدى، مىقدارى ۋە ئۇسۇلى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ.

دېمەك، پېئىل ۋە سۈپەتنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان سۆز تۈركۈمى رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

رەۋىشمۇ باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە ئوخشاشلا، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ ئالاھىدىلىكلەر رەۋىشنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىدە كۆرۈلىدۇ. رەۋىشنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) رەۋىش جۈملىدە پېئىل ۋە سۈپەتنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ ھەمدە پېئىل ۋە سۈپەتكىلا باغلىنىپ، ئۇلارنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ، ئۆزى سۈپەت تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ. مەسىلەن:

ئارمىيىمىز قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى.

جۇزۇگلى بىزنىڭ قەلبىمىزدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

خىزمەتلەر بارغانسېرى ياخشىلانماقتا.

ئەمۇنچىلارنىڭ ئىش ئىزلىرىدىن ناھايىتى زور ئىلھام ئالدۇق.

(2) رەۋىشنىڭ ئۆزىگە خاس گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىسى يوق، شۇڭا رەۋىش جۈملىدە قايسى سۆز تۈركۈمىنىڭ رولىدا كەلسە، شۇ سۆز تۈركۈمىگە خاس گىرامماتىكىلىق فورمىدا كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە چۈشتى.

تۇرمۇشىمىز كۈندىن ـ كۈنگە ياخشىلانماقتا.

كۆپنى كۆرگەن كۆپ بىلىدۇ.

گەپنى ئازراق قىلىپ، ئىشنى كۆپرەك قىلايلى.

بىز ھەر كۈنى سەھەردە يۈگۈرىمىز.

(3) رەۋىش ئۆزىگە خاس رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. بۇ قوشۇمچىلار باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەرگە ئۇلىنىپ، تۈرلۈك مەنىلەرنى ئۇقتۇرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاساسەن، ئومۇمەن، قەستەن، خۇسۇسەن، مەجبۇرەن، قەھرىمانانە، جەسۇرانە، قىسقىچە، مەرتىلەرچە، بولەكچە، بارغانسېرى، كونسېرى، يازغىچە، قىشقىچە، كۈزگىچە دېگەنگە ئوخشاش.

§2 رەۋىشنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى

تىلىمىزدىكى رەۋىشلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئاددى رەۋىش، قوشما رەۋىش ۋە ياسالما رەۋىش دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. ئاددى رەۋىش

بىرلا سۆز تومۇزى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن رەۋىشلەر ئاددى رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: چاپسان، ئاستا، ھازىر، كېچە، ئاز، نۇرغۇن، ئەتە،

ئەتەي، ئاران، تەس، دائىم، تېخى، ھېلى، بۇرۇن، كېيىن، ئاۋال، بايا، ئەمدى، نېرى، بېرى، سەل، ھامان، بەك، ناھايىتى، ئەڭ، يۇقۇرى، توۋەن، دەررۇ، دەرھال دېگەنگە ئوخشاش.

2. قوشما رەۋىش

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سوزنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن، ياكى ئىككى سوزنىڭ بەلگىلىك تەرتىپتە قاتارلىشىپ كېلىشىدىن تۇزۇلگەن رەۋىشلەر قوشما رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: نېرى-بېرى، ئالدى-كەينى، ئالمان-تالمان، ئۇپۇل-توپۇل، سەل-پەل، يانمۇ-يان، ئەپچىللىك بىلەن، بىردەمدە، بىر يولى، بىر تالاي، شۇ يەردە، ئاز-ئازدىن، قولمۇ-قول، بىكار-دىن-بىكار، ئىلگىر-كېيىن، يۇقۇرى-توۋەن، پىداكارلىق بىلەن، چاققانلىق بىلەن، توغرىدىن-توغرا، مۇقەررەر ھالدا، غەلىبە بىلەن، ئوچۇقتىن-ئوچۇق، ئەتە-ئاخشىمى، كۇن بويى دېگەنگە ئوخشاش.

3. ياسالما رەۋىش

تۇپ سوزلەرگە تۇرلۇك سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان رەۋىشلەر ياسالما رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئومۇمەن، مەجبۇرەن، ئاساسەن، خۇسۇسەن، يازىچە، قىشىچە، قىسقىچە، باشقىچە، ئوقتەك، ئاقسىغاندەك، ئىچكىرى، تاشقىرى، قىسمەن، پۇتۇنلەي، ھېلىغىچە، يېقىنغىچە، چۇشكىچە، ئەتىگىچە دېگەنگە ئوخشاش.

تۇپ سوزلەرگە ئۇلىنىپ ياسالما رەۋىشلەرنى ياسايدىغان قوشۇمچىلار "ئەن، چە، ىچە، غىچە، قىچە، گىچە، كىچە، سىرى، دەك، تەك، كىرى،

فىرى، لەي" قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

بۇنىڭدىن باشقا، ياسالما رەۋىشلەر بەزى سوز تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا تىلىمىزدىكى بىر قىسىم كېلىش قوشۇمچىلىرى ئوزىنىڭ سوز تۇرلىگۇچى خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ رەۋىش ياسىغۇچى (سوز ياسىغۇچى) قوشۇمچە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئالغا، ئارقىغا، كۇنگە، بەزىدە، كۇندە، ئەزەلدىن، تۇساتتىن، ئىلاجىسىزلىقتىن، بۇ ياقتا، يىراقتىن، ھەر يەردىن، توۋەندىن، يۇقۇرىغا، چۇشتە، ئۇ يەردە، ئۇستىدە، يېقىندا، بىكاردىن-بىكارغا دېگەنگە ئوخشاش.

§3 رەۋىشنىڭ تۇرلىرى

تىلىمىزدىكى رەۋىشلەر ئوزلىرىنىڭ بىلدۇرىدىغان مەنىسىگە ۋە جۇملىدىكى ۋەزىپىسىگە قاراپ، ھالەت رەۋىشلىرى، ئورۇن رەۋىشلىرى، ۋاقىت رەۋىشلىرى، مەقسەت رەۋىشلىرى، كۇچەيتىش رەۋىشلىرى ۋە مىقدار رەۋىشلىرى دەپ 6 تۇرگە بولۇنىدۇ.

1. ھالەت رەۋىشلىرى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ تۇرلۇك ھالەتلىرىنى بىلدۇرۇپ كېلىدىغان رەۋىشلەر ھالەت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھالەت رەۋىشلىرى جۇملىدە "قانداق؟ قانداق قىلىپ؟ قانداق ھالدا؟ قانداق يوسۇندا؟ قانداقچە؟ "دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ قانداق يوسۇندا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتەي، ئاران، تەس، دائىم، تېخى، ھېلى، بۇرۇن، كېيىن، ئاۋال، بايا، ئەمدى، نېرى، بېرى، سەل، ھامان، بەك، ناھايىتى، ئەڭ، يۇقۇرى، تۆۋەن، دەررۇ، دەرھال دىگەنگە ئوخشاش.

2. قوشما رەۋىش

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن، ياكى ئىككى سۆزنىڭ بەلگىلىك تەرتىپتە قاتارلىشىپ كېلىشىدىن تۈزۈلگەن رەۋىشلەر قوشما رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: نېرى-بېرى، ئالدى-كەينى، ئالمان-تالمان، ئۇپۇل-توپۇل، سەل-پەل، يانمۇ-يان، ئەپچىللىك بىلەن، بىردەمدە، بىر يولى، بىر تالاي، شۇ يەردە، ئاز-ئازدىن، قولمۇ-قول، بىكار-دىن-بىكار، ئىلگىر-كېيىن، يۇقۇرى-تۆۋەن، پىداكارلىق بىلەن، چاققانلىق بىلەن، توغرىدىن-توغرا، مۇقەررەر ھالدا، غەلىبە بىلەن، ئوچۇقتىن-ئوچۇق، ئەتە-ئاخشىمى، كۈن بويى دىگەنگە ئوخشاش.

3. ياسالما رەۋىش

تۈپ سۆزلەرگە تۈرلۈك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان رەۋىشلەر ياسالما رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇمۇمەن، مەجبۇرەن، ئاساسەن، خۇسۇسەن، يازچە، قىشچە، قىسقىچە، باشقىچە، ئۇقتەك، ئاقسىغاندەك، ئىچكىرى، تاشقىرى، قىسمەن، پۈتۈنلەي، ھېلىغىچە، يېقىنغىچە، چۈشكىچە، ئەتىگىچە دىگەنگە ئوخشاش.

تۈپ سۆزلەرگە ئۇلىنىپ ياسالما رەۋىشلەرنى ياسايدىغان قوشۇمچىلار "ئەن، چە، نچە، غىچە، قىچە، گىچە، كىچە، سىرى، دەك، تەك، كىرى،

فىرى، لەي" قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

بۇنىڭدىن باشقا، ياسالما رەۋىشلەر بەزى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا تىلىمىزدىكى بىر قىسىم كېلىش قوشۇمچىلىرى ئۆزىنىڭ سۆز تۈرلىگۈچى خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ رەۋىش ياسىغۇچى (سۆز ياسىغۇچى) قوشۇمچە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئالغا، ئارقىغا، كۈنىگە، بەزىدە، كۈندە، ئەزەلدىن، تۇساتتىن، ئىلاجىسىزلىقتىن، بۇ ياقا، يىراقتىن، ھەر يەردىن، تۆۋەندىن، يۇقۇرىغا، چۈشتە، ئۇ يەردە، ئۈستىدە، يېقىندا، بىكاردىن-بىكارغا دىگەنگە ئوخشاش.

§3 رەۋىشنىڭ تۈرلىرى

تىلىمىزدىكى رەۋىشلەر ئۆزلىرىنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىسىگە ۋە جۈملىدىكى ۋەزىپىسىگە قاراپ، ھالەت رەۋىشلىرى، ئورۇن رەۋىشلىرى، ۋاقىت رەۋىشلىرى، مەقسەت رەۋىشلىرى، كۈچەيتىش رەۋىشلىرى ۋە مىقدار رەۋىشلىرى دەپ 6 تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ھالەت رەۋىشلىرى

ئىش-ھەركەتنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەر ھالەت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھالەت رەۋىشلىرى جۈملىدە "قانداق؟ قانداق قىلىپ؟ قانداق ھالدا؟ قانداق يوسۇندا؟ قانداقچە؟" دىگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ، ئىش-ھەركەتنىڭ قانداق يوسۇندا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۇزۇل-كېسىل خەلق مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىشلەيمىز.
ئۇ چاپسان قايتىپ كەپتۇ.

تىلىمىزدىكى "ئۇزۇل-كېسىل، چاپسان، ئىزچىل، ئۇزلۇكسىدىن، ئەستايىدىل، بىۋاستە، قولمۇ-قول، توغرىدىن-توغرا، ئالمان-تالمان، باتۇرلارچە، مۇقەررەر ھالدا، غەلىبە بىلەن، پۇختا، چاققانلىق بىلەن، ھە دەپ، بىللە، دادىل، ئوچۇقتىن-ئوچۇق، بىكاردىن-بىكار، تەستە، تېز، ئاستا، ئاران، ئىلدام، تۇيۇقسىز، ئەپچىللىك بىلەن، مەرتلەرچە، پىيادە، ئۇزلۇكسىز، قەھرىمانلارچە، تېجەشلىك بىلەن، مەجبۇرەن، دەل" قاتارلىق رەۋىشلەر ھالەت رەۋىشلىرىدۇر.

ھالەت رەۋىشلىرى جۈملىدە ئاساسەن پېئىللارغا باغلىنىپ، ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئورنىدىن ئاران تۇردى.
ئۇ مەرتلەرچە قۇربان بولدى.
دۈشمەن ئۇزلۇكسىدىن يوقالمايدۇ.

ئاز ساندىكى ھالەت رەۋىشلىرى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ قالسا خەۋەر بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ تەرەققىياتىمىز چاپسان.
ئۇنىڭ ئالغا بېسىشى بەك ئاستا.
ئۇنىڭ ئايىغى ئىتتىك.

2. ئورۇن رەۋىشلىرى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورنى ياكى يۆنىلىشىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەر ئورۇن رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئورۇن رەۋىشلىرى "قەيەر؟ نە؟ قەيەردە؟ نەدە؟ نەدىن؟ قەيەرگە؟ نەگە؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ.

تىلىمىزدىكى "نېرى، بېرى، ئالدى، ئارقا، ئالغا، ئاستى، يان، يانمۇ-يان، يېقىن، يىراق، ئىچكىرى، تاشقىرى، يۇقۇرى، تۆۋەن، كەينى، پەستە، ھەر تەرەپتىن، ئۇزاق، ئۇزاقتىن، شۇ يەردە" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر ئورۇن رەۋىشلىرىدۇر.

ئورۇن رەۋىشلىرى كۆپىنچە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلىدۇ، جۈملىدە ئاساسەن ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىلەر نېرى كەتمەي، بېرى كېلىڭلار.
بىز ئۇلارنىڭ ئالدىغا بارايلى.
يىراقتىن ناخشا ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.
ئۇلار ئالدىمىزدا ماڭدى، بىز كەينىدە ماڭدۇق.

3. ۋاقىت رەۋىشلىرى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئومۇمى ياكى كونكرېت ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەر ۋاقىت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى "بۈگۈن، ئەتە، ئەتىگەنچە، ئۆگۈن، تۈنۈگۈن، بۇ يىل، بۇلتۇر، كېلەر يىل، ئاخىر، ئاخىرغىچە، ئاخشام، كېچە، مەڭگۈ، ھەمىشە، ئەبەدى، ئەتىگەن، چۈشتە، چۈشكىچە، كۈندۈز، ھامان، ھازىر، ھېلى، ھېلىغىچە، دائىم، بايا، بەزىدە، دەسلەپتە، ئەمدى، كۈن بويى، گايىدا، ئاۋال، ئاخىر، بۇرۇن، سەھەر، ئىلگىرى، كېيىن، قىشىچە، تېخى، تېخىچە، ئۈلۈشكۈن، ئەزەلدىن، كەچقۇرۇن، كەچ، يېقىنغىچە، دەرھال، بارغانسېرى" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر ۋاقىت رەۋىشلىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

ۋاقت رەۋىشلىرى جۈملىدە پېئىللارغا باغلىنىپ ۋاقت ھالىتى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ ۋە "قاچان؟ قاچاندىن بېرى؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

يىللارنىڭ قوينى كەڭ، پۈرسىتى نۇرغۇن،
تاغدەك ئىشلار يىللار بىلەن ئورە تۇرىدۇ.
قاراپباق ئاخشامقى بوۋاق كىچىككىنە تۇرسۇن —
تۇنۇگۈن ئومۇلەپ، ھە......بۈگۈن مېڭىپ يۈرىدۇ.

—ل. مۇتەللىپ

4. مەقسەت رەۋىشلىرى

ئىش-ھەركەتنىڭ نىمە مەقسەت بىلەن بولغان ياكى بولمىغانلىغىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر مەقسەت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى، "ئەتەي، قەستەن، زورمۇ-زور، دۈشمەنلىك بىلەن، توساتتىن، ئاتايىن، ئىلاجىسىزلىقتىن، سۈيىقەست بىلەن، مەقسەتلىك ھالدا" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر مەقسەت رەۋىشلىرى جۈملىسىگە كىرىدۇ.

مەقسەت رەۋىشلىرى جۈملىدە پېئىللارغا باغلىنىپ مەقسەت ھالىتى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ ۋە "نىمىشقا؟ نىمە ئۈچۈن؟ نىمە مەقسەت بىلەن؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۈگۈن ئەتەي كەلمىدى.
سەن مېنىڭ كوزقارىشىمنى قەستەن بۇرمىلاۋاتىسەن.
ئۇلار ئۆزىنىڭ كوزقارىشىنى بىزگە زورمۇ-زور تاڭماقچى.
مەن ئاتايىن سىزنى چاقىرغىلى كەلدىم.

5. كۈچەيتىش رەۋىشلىرى

ئىش-ھەركەتنىڭ بولىدىغان-بولمايدىغانلىغىنى كۈچەيتىپ ئىپادىلەيدىغان ياكى سۈپەتنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدىغان رەۋىشلەر كۈچەيتىش رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى "ئەڭ، ناھايىتى، ئىنتايىن، تازا، خويما، بەك، ئاجايىپ، راسا، تولىمۇ، جەزمەن، چوقۇم، ھەرگىز، تېخىمۇ، بەكمۇ، پەقەت، زادى، قەتئى، كارامەت، تامامەن" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر كۈچەيتىش رەۋىشلىرى جۈملىسىدىندۇر.

كۈچەيتىش رەۋىشلىرى جۈملىدە پېئىلغىمۇ، سۈپەتكىمۇ باغلىنىپ كېلىدىغان رەۋىش بولۇپ، پېئىلغا باغلانغاندا شۇ پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەركەتنىڭ ئەمەلگە ئاشىدىغان ياكى ئاشمايدىغانلىغىنى جەزمەنلەشتۈرۈش، ئىش-ھەركەتنىڭ توغرا ياكى خاتا ئىكەنلىگىنى كۈچەيتىپ كورسىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، سۈپەتكە باغلانغاندا سۈپەتنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۈگىنىشكە بەك تىرىشىدۇ.
مەن يىغىنغا جەزمەن قاتنىشىمەن.
ئۇلار خەنزۇچە گەپنى ناھايىتى ياخشى سوزلەيدۇ.
سەن خەتنى تولىمۇ چىرايلىق يازىسەن.

بۇ مىساللاردىكى "بەك، جەزمەن" دېگەن رەۋىشلەر پېئىلغا باغلىنىپ كېلىپ، ھالەت ۋەزىپىسىنى ئوتىگەن؛ "ناھايىتى"، "تولىمۇ" دېگەن رەۋىشلەر سۈپەتكە باغلىنىپ كېلىپ، شۇ سۈپەت بىلەن بىللە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىنى ئوتىگەن.

كۈچەيتىش رەۋىشلىرىنىڭ بەزىلىرى سۈپەتكە باغلانماي، پېئىلغىلا

باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ”جەزمەن، ھەرگىز، پەقەت، زادى، قەتئى“ دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر ئەنە شۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

كۆچەيتىش رەۋىشلىرى جۈملىدە پېئىل ۋە سۈپەتكە باغلىنىپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە رەۋىشكە باغلىنىپ كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. مەسىلەن:

ناھايىتى ئاستا، بەك چاپسان، تولىمۇ توۋەن، ناھايىتى بۇرۇن، ئىنتايىن كۆپ، تېخىمۇ ئاز دېگەنگە ئوخشاش.

6. مىقدار رەۋىشلىرى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى مولچەر تەرىقىسىدە كۆرسىتىپ كېلىدىغان رەۋىشلەر مىقدار رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى ”ئاز، كۆپ، نۇرغۇن، جىق، بىرئاز، ئاز-ئازدىن، ئازغىنە، بىر تالاي، ئانچە-مۇنچە، شۇنچە، ئومۇمەن، ئاساسەن، تامامەن، قىسقىچە“ دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر مىقدار رەۋىشلىرىدۇر.

مىقدار رەۋىشلىرى جۈملىدە ئاساسەن پېئىلغا باغلىنىپ كېلىپ ھالەت ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ، بەزىدە ئىسىمغا باغلىنىپ كېلىپ ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتىشى مۇمكىن، بەزى مىقدار رەۋىشلىرى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ قالسا خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئۆتىشىمۇ مۇمكىن. مىقدار رەۋىشلىرى ”قانچە؟ قانچىلىك؟“ دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاز سۆزلەپ، كۆپ تىڭشا. (ھالەت)

ئۇ قىسقىچە سۆزلىدى. (ھالەت)

تېپىلىقنىڭ تەرەپدارلىرى كۆپ. (خەۋەر)

بىز نۇرغۇن ئىشلارنى قىلدۇق. (ئېنىقلىغۇچى)

كونۇكمە:

تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ رەۋىشلەرنى تېپىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق رەۋىش ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئۇ شۇنچە يىراق يەردىن چاپسان قايتىپ كەلدى.

ئوسمان بۇ جايدا كۆپ تۇرمىدى.

يىغىنغا ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم كەلدى.

يېقىندىن بۇيان ئۇنىڭ ئالغا بېسىشى تېز بولدى.

ئۈچ كۈندىن بېرى يامغۇر قاتتىق يېغىۋاتىدۇ.

تۈنۈگۈن ھاۋا تۇيۇقسىز تۇتۇلۇپ قالدى.

ئۇ دۈشمەنگە قارشى قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلدى.

ئوقۇتقۇچىمىز بىزگە دەپتەرنى بەشتىن تارقاتتى.

مەن توپ ئويناشنى ئانچە-مۇنچە بىلىمەن.

سەككىزىنچى باپ مىقدار سوز

§1 مىقدار سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

ئۇيغۇر تىلىدىمۇ شەيئىلەرنىڭ ۋە ئىش-ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان سوزلەر بار. بۇنداق سوزلەر ئادەم ياكى نەرسىلەرنىڭ ۋە ئىش-ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى نەپەر ئوقۇغۇچى، بەش دانە ئالما، ئون كىلو ماي، توت قۇتا سىيا، ئۈچ قاپ بور، ئالتە مېتىر خەسە، بىر چىشلەم نان، ئىككى تىلىم قوغۇن، يەتتە ئورۇم سامساق، ئۈچ قېتىم كوردۇم، ئىككى نوۋەت باردىم دىگەنگە ئوخشاش.

دىمەك، شەيئىلەرنىڭ ۋە ئىش-ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان سوز ياكى سوز بىرىكمىلىرى مىقدار سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مىقدار سوزلەر تىلىمىزدا قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە بىر سوز تۈركۈمى سۈپىتىدە ئۆگىنىلمەي كەلدى. بىرىنچىدىن، مىقدارنى ئىپادىلىگۈچى سوز بىرىكمىلىرى سان بىلەن ئىسىمنىڭ، ياكى سان بىلەن پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولغاچقا، ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلىدا مىقدارنىلا ئىپادىلىگۈچى سوزلەر ئانچە كوپ بولمىغاچقا، مىقدار سوزلەر مۇستەقىل سوز تۈركۈمى ھىساپلانمايۋاتىدۇ، مېنىڭچە بۇنداق قاراش مۇۋاپىق ئەمەس. مىقدار سوزلەرنىڭ كوپچىلىگى سان بىلەن ئىسىمنىڭ، ياكى سان بىلەن

پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى، مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى ۋە سىنتاكسىسلىق رولى جەھەتتىن ئىسىم، پېئىل ۋە باشقا سوز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مىقدار سوزنى مۇستەقىل سوز تۈركۈمى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىپ ئۆگىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

§2 ئەسلى مىقدار سوز ۋە نىسبى مىقدار سوز

مىقدار سوزلەر كېلىپ چىقىش مەنبەسى جەھەتتىن ئەسلى مىقدار سوز ۋە نىسبى مىقدار سوز دەپ ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ.

ئەسلى مىقدار سوزلەر ئەزەلدىنلا مىقدارنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلغان، باشقا سوز تۈركۈمىگە كىرگۈزۈلمىگەن سوزلەر بولۇپ، ئۇلار ھېلىمۇ مىقدارنى ئىپادىلەش ئۈچۈنلا قوللىنىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن:

نەپەر، دانە، كىلومېتىر، كىلوگىرام، تونىنا، مېتىر، چارەك، مىسقال، جىڭ، سەر دىگەنگە ئوخشاش.

نىسبى مىقدار سوزلەر دىگەندە، ئەسلىدە مىقدار سوز بولماستىن، ئىسىم ياكى پېئىلغا تەۋە سوزلەرنىڭ سان بىلەن بىرىكىشى نەتىجىسىدە مىقدار سوزگە ئايلانغان سوزلەر كوزدە تۇتىلىدۇ. بۇنداق سوزلەرمۇ شەيئىلەرنىڭ ۋە ئىش-ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

4 تاغار بۇغداي، 5 خالتا ئۇن، بىر ساندۇق كىتاپ، ئىككى ماشىنا كومۇر، ئىككى تەخسە ئاش، بىر پىيالە چاي، 4 باغ پالەك، ئىككى قېتىم يىپ، بىركاپام ئاش، 10 باغ بىدە، بىر چاقىرىم يول دىگەنگە ئوخشاش.

نىسبى مىقدار سوزلەر ئىسىمدىن كېلىپ چىقـقان مىقدار سوز ۋە پېيلدىن كېلىپ چىققان مىقدار سوز دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

ئىسىمدىن كېلىپ چىققان مىقدار سوز دىگىنىمىز ئىسىملار ئىچىدىـ كى مىقـدارنى ئىپادىـلەپ كېلەلەيـدىغان ئىسىـملارنىڭ سان بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، شەيئىلەرنىڭ مىقدارنى بىلدۈرىدىغان سوز بىرىكـ مىلىرىدۇر. بۇنداق سوزلەر ئەسـلىدە ئىسىم بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار سان بىلەن بىرىككەندىن كېيىن مىقدارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسلەن:

ئىككى لىگەن ئاش، بىر قوشۇق چاي، بىر هارۋا ئوتۇن، 4 چېلەك سۇ، ئىككى سېۋەت شاپتۇل، 3 باش پىياز دىگەنگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ هەرقاندىغىلا سان بىلەن بىرىكىپ مىقدار سوزنى هاسىل قىلىۋەرمەيـدۇ، پەقەت ئولچەم بولۇپ كېلەلەيـ دىغان ئىسىملارلا سان بىلەن بىرىكىپ مىقدار سوزنى هاسىل قىلالايدۇ.

مەسىلەن، "بىر سانـدۇق كىتاپ" دىگىـلى بولىدۇ، لېـكىن "بىر كىتاپ ساندۇق" دىگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، "شەهەر، مەكـ تەپ، ئەمەت، قەلەم" دىگەنگە ئوخـشاش سوزلەردىن مىقـدار سوز ياسالمايدۇ.

پېيلدىن كېلىپ چىققان مىقدار سوز دىگىنىمىز بۇيرۇق پېيـللارغا مىقدار سوز ياسىغۇچى "م، ىم، ئۇم" قاتارلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇـ لۇشى ئارقىلىق ياسالغان مىقدار سوزلەردۇر. بۇنداق مىقدار سوزلەرمۇ سان بىلەن بىرىكىپ مىقدارنى ئىپادىـلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوتلا + م = ئوتلام (بىر ئوتلام چاي)

تىل + ىم = تىلىم (ئىككى تىلىم تاۋۇز)

يۇت + ئۇم = يۇتۇم (بىر يۇتۇم سۇ)

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېيللارنىڭ هەرقاندىغىدىنمۇ مىقدار سوز ياسىـ لىۋەرمەيدۇ، بۇنىڭدىنمۇ پەقەت ئولچەشكە بولىدىغان شەيئىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك پېيللارغىلا قوشۇمـچە قوشۇش ئارقـىلىق مىقـدار سوز ياسىغىلى بولىدۇ. مەسلەن:

"بىر سىقىم توپا، ئىككى ماڭدام يەر، 4 باغـلام شاڭ، بىر تۇتام پاخـتا، بىر يۇدۇم يانـتاق" دەپ قوللىنىشـقا بولىدۇ، لېـكىن "ياز، ئىشلە، كەت، تۇر" دىگەنگە ئوخشاش پېيللارغا ئاشۇنـداق قوشۇمـ چىلارنى قوشۇپ مىقدار سوز ياسىغىلى بولمايدۇ.

§3 مىقدار سوزنىڭ قوللىنىلىنىشى

مىقدار سوزلەرنى ئومۇمەن ئادەم ياكى شەيئىلەرنىڭ مىقـدارىنى بىلدۈرگۈچى مىقدار سوز ۋە ئىش-هەرىكەتنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرگۈـ چى مىقدار سوز دەپ ئىككى خىلغا بولۇش مۇمكىن.

ئادەم ياكى شەيئىلەرنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرگۈچى مىقدار سوزلەر ئادەم ياكى نەرسىلەرنىڭ مىقدارىنى ياكى مىقدار بىرلىـگىنى ئىپادىـ لەيدۇ. مەسلەن:

5 نەپـەر ئىشـچى، 4 دانە قەلەم، بىر قاچا سۇ، ئىكـكى تاغار بۇغداي، 20 كىلو گوش، ئىككى يوگەم تاماكا، 30 مېتىر چىپەرقۇت، ئۈچ بولاق قەنت، توت سەر ئالتۇن دىگەنگە ئوخشاش.

ئىش-هەرىكەتنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرگۈچى مىقدار سوزلەر ئىش- پائالىيەتلەرنىڭ مىقدارىنى ياكـى مىقـدار بىرلىـگىنى ئىپادىـلەيدۇ. مەسلەن:

ئىكـكى قېـتىـم ئوقۇدۇم، توت قېـتىـم كوردۇم، بىر قۇر قاراپ

چىقتىم، ئىككى نوۋەت باردىم، توت چامدام ماڭدىم دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى شەيئىلەرنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنمۇ، ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى قېتىم يىپ (نەرسە مىقدارى)، ئىككى قېتىم كۆردۈم (ھەرىكەت مىقدارى)، بىر قۇر كىيىم (نەرسە مىقدارى)، بىر قۇر كۆرۈپ چىقتىم (ھەرىكەت مىقدارى)، بىر چىشلەم نان (نەرسە مىقدارى)، بىر چىشلەم يېدى (ھەرىكەت مىقدارى) دېگەنگە ئوخشاش.

مىقدار سۆزلەرنى يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ كونكرېت قوللىنىلىشى جەھەتتە تۆۋەندىكى پەرقلەرنىڭ بارلىقىنى بىلىمىز.

(1) بىر قىسىم مىقدار سۆزلەر ئۇزۇنلۇق جەھەتتىكى مىقدار بىرلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇنىڭغا ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى ھېسابلىنىدىغان "كىلومېتىر، مېتىر، سانتىمېتىر، چاقىرىم، پوتەي، گەز، غېرىچ" دېگەنگە ئوخشاش مىقدار سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

بىر چاقىرىم يول، ئىككى پوتەي يول، 5 كىلومېتىر ئارىلىق، 10 مېتىر رەخت، 20 گەز خام، بىر غېرىچ يەر دېگەنگە ئوخشاش.

(2) بىر قىسىم مىقدار سۆزلەر ئېغىرلىق جەھەتتىكى مىقدار بىرلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇنىڭغا ئېغىرلىق ئۆلچىمى ھېسابلىنىدىغان "توننا، كىلوگىرام، گىرام، چارەك، جىڭ، كۈرە، مىسقال، سەر" دېگەنگە ئوخشاش مىقدار سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

4 توننا كۆمۈر، 100 كىلو گۈرۈچ، 500 گىرام سۈت، 5 چارەك

قوناق، 10 جىڭ ماي، بىر مىسقال رەڭ، ئۈچ سەر ئالتۇن دېگەنگە ئوخشاش.

(3) بىر قىسىم مىقدار سۆزلەر ھەجىم جەھەتتىكى مىقدارنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ھەجىم جەھەتتىكى مىقدارنى ئېنىقلاش ئۈچۈن مەخسۇس ئۆلچەش ئەسۋابلىرى ئىشلىتىلسە، بۇنىڭدا "كۇپ، لېتىر" دېگەنگە ئوخشاش مىقدار سۆزلىرى قوللىنىلىدۇ؛ مەخسۇس ئۆلچەش سايمانلىرى ئىشلىتىلمىسە، بۇنىڭدا تەخمىنەن مىقدارنى ئىپادىلەيدىغان مىقدار سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى لېتىر سۈت، 5 كۇپ شېغىل، بىر سىقىم توپا، بىر چېلەك سۇ، ئىككى خالتا ئۇن، بىر ماشىنا كۆمۈر، بىر ھارۋا ئوتۇن، بىر ئوتلام چاي دېگەنگە ئوخشاش.

(4) بىر قىسىم مىقدار سۆزلەر ئۇزۇنلۇق، ئېغىرلىق ياكى ھەجىم جەھەتتىكى مىقدارنى بىلدۈرمەي، يەككىلىك، ئايرىملىق ۋە باشقا جەھەتتىكى مىقدارنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق مىقدار سۆزلەرگە "نەپەر، دانە، تال، پارچە، باش، ساپ، نۇسخا، باغ، باغلام، تۇپ، جۈپ، قېتىم" دېگەنگە ئوخشاش مىقدار سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

30 نەپەر ئوقۇغۇچى، 10 دانە ئانار، 5 تال ياغاچ، 4 پارچە كىگىز، 6 باش پىياز، 3 باش قوناق، بىر ساپ ئۈزۈم، 7 نۇسخا گېزىت، 9 باغ پالەك، 8 باغلام ئوتۇن، ئىككى تۇپ ئۈجمە، بىر جۈپ پەلەي، 4 قېتىم يىپ، ئىككى قېتىم كۆردۈم، توت نۆۋەت باردىم، بىر قۇر كۆزدىن كەچۈردۈم دېگەنگە ئوخشاش.

بۇنىڭدىن باشقا، دائىرە ياكى مەيداننىڭ يۈزىنى، ۋاقىت بىرلىكلىرىنى، كۈچ-قۇۋۋەت بىرلىكلىرىنى، سۈرئەت-تېزلىك بىرلىكلىرىنى، بولۇپمۇ تەبىئىي پەن ساھەسىدىكى تۈرلۈك كۈچ بىرلىكلىرىنى ئىپادىـ

لەپ بېرىدىغان مىقدار سوزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

كۇۋادىرات-مېتىر، ۋات، كىلوۋات، مېتىر-سېكونت، ئېلېكترون-ۋولت، كالورىيە، ئات كۇچى، كىلومېتىر-سائەت، گىرادۇس، سائەت دىگەنگە ئوخشاش.

§4 مىقدار سوزنىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

مىقدار سوزمۇ باشقا سوز تۇركۇملىرىگە ئوخشاشلا ئوزىگە خاس گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە، بۇ خۇسۇسىيەتلەر تووەندىكى بىرقانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) مىقدار سوزنىڭ ئەڭ مۇھىم گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى شۇكى، مىقدارنى ئىپادىلىگۇچى سوز بىرىكمىلىرى سان بىلەن ئىسىمدىن ياكى سان بىلەن پېئىلدىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ، بۇنداق بىرىكمىلەر تەركىۋىدىكى سوزلەر ئوز ئالدىغا ئايرىم تۇرغاندا ھېچقاچان مىقدارنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ، مىقدار سوزلەرنىڭ ئاساسلىق ئاملى بولغان "دانە، نەپەر، سىقىم" دىگەن ئامىللارمۇ يالغۇز تۇرۇپ مىقدارنى بىلدۇرەلمەيدۇ.

مەسىلەن، "دانە ئانار، نەپەر كىشى، مېتىر رەخت ياكى 5 ئانار، 3 كىشى، 4 رەخت" دەپ ئىشلىتىلمەيدۇ، "5 دانە ئانار، 3 نەپەر كىشى، 4 مېتىر رەخت، بىر ئوتلام سۇ" دىگەن شەكىلدە قوللىنىلغاندىلا مىقدار سوز بولالايدۇ. "دانە، نەپەر، پارچە، تال" دىگەنگە ئوخشاش مىقدار سوزلەرنى قوللانماي، ساننىڭ ئوزىنىلا قوللىنىدىغان ئەھۋالمۇ بار، بۇ چاغدا مىقدار سوز شەكىللەنمىگەن ۋە سان ئوزىنىڭ خاس خۇسۇسىيىتىنى يوقاتمىغان بولىدۇ. مەسىلەن:

5 نەپەر ئىشچى (مىقدار)، 5 ئىشچى (سان)، 10 دانە مانتا

(مىقدار)، 10 مانتا (سان)، ئىككى پارچە گىلەم (مىقدار)، ئىككى گىلەم (سان)، توت تال كوچەت (مىقدار)، توت كوچەت (سان) دىگەنگە ئوخشاش.

بۇنىڭدىن باشقا، مىقدار سوزنىڭ ئوزىنى ساندىن ئايرىپ قوللىنىشقىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن، "4 مېتىر رەخت، ئىككى ئوتلام چاي" دىگەن سوزلەرنى "مېتىر رەخت، ئوتلام چاي" دەپ قوللىنىشقا بولمايدۇ.

(2) مىقدار سوزلەر مەخسۇس مىقدار سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە، بۇ قوشۇمچىلار پېئىللارغا ئۇلىنىپ مىقدار سوز ياسايدۇ. مەسىلەن:

چىشلە + م = چىشلەم (بىر چىشلەم نان)

يۇت + ئۇم = يۇتۇم (بىر يۇتۇم سۇ)

يۇد + ئۇم = يۇدۇم (بىر يۇدۇم شاخ)

تۇت + ئام = تۇتام (ئىككى تۇتام يۇڭ)

چاقىر + ىم = چاقىرىم (ئىككى چاقىرىم يەر)

(3) مىقدار سوزنىڭ تەركىۋىدە سان بىلەن ئىسىم، ياكى سان بىلەن پېئىل بولىسمۇ، بۇلار مىقدار سوز تەركىۋىدە تۇرۇپ ساننىڭ، ئىسىمنىڭ ياكى پېئىلنىڭ كاتېگورىيىلىرىگە مەنسۇپ بولغان قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلەنمەيدۇ، ئەگەر تۇرلەنسە، مىقدار سوزلۇك خۇسۇسىيىتىدىن ئايرىلغان بولىدۇ.

مەسىلەن، "5 تاغار ئاشلىق" دىگەننى "بەشىنچى تاغار ئاشلىق"، "5 تاغارنىڭ ئاشلىق"، "5 تاغىرىم ئاشلىق" قىلىپ تۇرلىگىلى بولمايدۇ. "بىر توغرام نان" دىگەننى "بىرىنچى توغرام نان"، "بىر توغرامدى نان" (توغرىدى دىگەندىكى "دى" دىگەن قوشۇمچىنى قوشۇپ) دىيىشكە تېخىمۇ بولمايدۇ.

مىقدار سوز شەيئىلەرنىڭ ۋە ئىش-ھەركەتنىڭ مىقدارىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغانلىغى ئۇچۇن، جۇملىدە ئىسىم بىلەن پېئىللارغىلا باغلىنىپ كېلىدۇ. ئىسىمغا باغلانغان مىقدار سوز بىر پۇتۇن بىرىكمە ھالىتىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ ۋە ئۇزى ھېچقانداق ئېنىقلىغۇچى قوبۇل قىلمايدۇ. پېئىللارغا باغلانغان مىقدار سوز جۇملىدە ھالەت ۋەزىپىسىنى ئوتەيدۇ. مەسىلەن:

بىز بۇ يىل ئىككى توننا كومۇر سېتىۋالدۇق.
كىچىك ماشىنا سائەتىگە 25 كىلومېتىر يول باسىدۇ.
ئاپام بازاردىن بەش مېتىر رەخت ئالدى.
دادام بەش جىڭ ماي سېتىۋالدى.
ئوي سالغىلى بەش تال ياغاچ سېتىۋالدۇق.

بۇ مىساللاردىكى مىقدار سوزلەرنىڭ ھەممىسى ئىسىمنى مىقدار جەھەتتىن ئېنىقلاپ، جۇملىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن.

مەن بۇ كىنونى ئىككى قېتىم كوردۇم.
مەن بۇ ماقالىنى بىر قۇر كورۇپ چىقتىم.
ئۇ ئاشتىن بىر كاپام يېدى.
لەغمەندىن بىر تەخسە يېدىم.
ئالدىڭلارغا بەش قەدەم مېڭىڭلار.

بۇ مىساللاردىكى مىقدار سوزلەر پېئىلغا باغلىنىپ، جۇملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كەلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا، مىقدار سوز ئىسىم رولىدا كەلگەندە كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ باشقا ۋەزىپىلەرنىمۇ كېلىشى، جۇملىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەندە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ رەختىنىڭ ئىككى مېتىرىنى مەن ئالاي (تولدۇرغۇچى).

گوشنىڭ بىر كىلوسى بىر كوي 50 پۇڭدىن سېتىلدى (ئىگە).
ئانارنىڭ بىر دانىسىنىڭ باھاسى 50 پۇڭ بولدى (ئېنىقلىغۇچى).
قەشقەر بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ ئارىلىغى 1500 كىلومېتىر (خەۋەر).

(5) مىقدار سوز تەركىۋىگە قاتناشقان سان پەقەت ساناق ساندىن ئىبارەت بولىدۇ. ساناق سانلار مىقدارنىڭ ئاز-كوپلۇگىگە ئاساسەن، قانچە بولسا بولۇۋېرىدۇ. بەزىدە تەرتىپ سانلار ۋە مولچەر سانلارمۇ مىقدار سوز تەركىۋىگە قاتنىشىدۇ.

(6) مىقدار سوزلەر جۇملىدە "قانچە؟ نەچچە؟ قانچىلىك؟" دىگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. كوپ ھاللاردا بۇ سوئاللارغا مىقدار سوز قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

يۇقۇرىدا نىسبى مىقدار سوزنىڭ سان بىلەن ئىسىمنىڭ، ياكى سان بىلەن پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدىغانلىغى كورسىتىپ ئوتۇلدى. بۇ ئومۇمى ۋە ئاساسىي ئەھۋال. بۇنىڭدىن باشقا، ئاز ساندىكى مىقدار سوزلەر سان بىلەن سۈپەتنىڭ (كوپىنچە ياسالما سۈپەتنىڭ) بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مۇنداق مىقدار سوز بىرىكمىسىنىمۇ تونۇپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىر يۇمۇلاق يىلىم، بىر ئاشلىق ئۇن، بىر باللىق ئائىلە، 4 كىشىلىك ئاياق، 100 كىشىلىك تاماق، 50 كىشىلىك ياتاق، 4 ئاتلىق ھارۋا، 6 چاقلىق ماشىنا، 4 چىشلىق توپاق، ئىككى بىسلىق گەپ دىگەنگە ئوخشاش.

توققۇزىنچى باپ   ئىملىق سۆز

§1 ئىملىق سۆز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

تىلىمىزدا تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ ۋە نەرسىلەرنىڭ ھەرخىل ئاۋازلىرىغا ۋە ھەر خىل ھالەتلىرىگە تەقلىت قىلىپ ئېيتىلىدىغان ياكى شۇ خىل ئاۋاز ۋە شۇ خىل ھالەتلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بار. مەسىلەن:

تاراق-تۇرۇق، شار-شۇر، جاراڭ-جۇرۇڭ، گۈلدۈر-گۈلدۈر، يالت-يۇلت، ۋال-ۋۇل، شاق-شۇق دىگەنگە ئوخشاش.

دىمەك، تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ ۋە شەيئىلەرنىڭ ئاۋازلىرىغا ۋە ھالەتلىرىگە تەقلىت قىلىپ ئېيتىلغان سۆزلەر ئىملىق سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىملىق سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە گىراماتىكىلىق رولى جەھەتتىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە ئوخشىمايدۇ، بۇلارمۇ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. بۇ خۇسۇسىيەتلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىملىق سۆز گىراماتىكىلىق كاتىگورىيىلەرگە ئىگە بولمىغان، يەنى تۈرلەنمەيدىغان سۆز تۈركىمىدۇر.

(2) ئىملىق سۆز جۈملىدە كۆپىنچە ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىللە كېلىپ ياكى ئۆز ئالدىغا كېلىپ، خەۋەرنى ئېنىقلاپ ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، بەزىدە قوشما خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشىك غىچ قىلىپ ئېچىلدى. (ھالەت)
يامغۇر شار-شۇر قۇيۇۋەتتى. (ھالەت)
ئۇنىڭ چىشلىرى غاراچ-غۇرۇچ قىلىپ كەتتى. (قوشما خەۋەر)
ئىشنى شاق-شۇق تۈگىتىۋەتتۇق. (ھالەت)
بىر نەرسە ئالدىمغا پوككىدە چۈشتى. (ھالەت)

(3) ئىملىق سۆزلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئىملىق سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى يوق، ئەمما ئىملىق سۆزلەردىن بەزى پېئىل ۋە رەۋىشلەر، بەزىبىر ئىملىقلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

شىلدىرلاش، ۋالىلداش، پاقىرىدى، تاراقلىدى،
جاراڭلاش، ۋاقىراش، لىڭشىش، لاپپىدە، پوككىدە،
مورىدى، مەرەش، تاك-تاكچى، دۇمباق دىگەنگە ئوخشاش.

(4) ئىملىق سۆز بىلەن باشقا سۆز تۈركۈملىرى ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئەھۋال يوق دىيەرلىك.

(5) ئىملىق سۆزلەر قۇرۇلۇشى جەھەتتىن كۆپىنچە جۈپ سۆز شەكلىدە كېلىدۇ ۋە جۈملىدە ئاساسەن ھالەت ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئىملىق سۆزلەر بەزىدە باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كېلىپ، ئىگە، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىشىك غاچچىدە ئېچىلدى. (ھالەت)
بۇ ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئىمىشقا توختىمايدۇ. (ئىگە)
ۋاراڭ-چۇرۇڭنى توختىتايلى. (تولدۇرغۇچى)
مىش-مىش گەپلەرگە ئىشەنمەيلى. (ئېنىقلىغۇچى)

(6) ئىملىق سۆزگە تۆۋەندىكىدەك قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەر ياسىلىدۇ:

توققۇزىنچى باپ   ئىملىق سۆز

§1 ئىملىق سۆز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

تىلىمىزدا تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ۋە نەرسىلەرنىڭ ھەر خىل ئاۋازلىرىغا ۋە ھەر خىل ھالەتلىرىگە تەقلىت قىلىپ ئېيتىلىدىغان ياكى شۇ خىل ئاۋاز ۋە شۇ خىل ھالەتلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بار. مەسىلەن:

تاراق-تۇرۇق، شار-شۇر، جاراڭ-جۇرۇڭ، گۈلدۈر-گۈلدۈر، يالت-يۇلت، ۋال-ۋۇل، شاق-شۇق دېگەنگە ئوخشاش.

دېمەك، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ۋە شەيئىلەرنىڭ ئاۋازلىرىغا ۋە ھالەتلىرىگە تەقلىت قىلىپ ئېيتىلغان سۆزلەر ئىملىق سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىملىق سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە گىراماتىكىلىق رولى جەھەتتىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە ئوخشىمايدۇ، بۇلارمۇ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. بۇ خۇسۇسىيەتلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىملىق سۆز گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە ئىگە بولمىغان، يەنى تۈرلەنمەيدىغان سۆز تۈركۈمىدۇر.

(2) ئىملىق سۆز جۈملىدە كۆپىنچە ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىللە كېلىپ ياكى ئۆز ئالدىغا كېلىپ، خەۋەرنى ئېنىقلاپ ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، بەزىدە قوشما خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشىك غىچ قىلىپ ئېچىلدى. (ھالەت)

يامغۇر شار-شۇر قۇيۇۋەتتى. (ھالەت)

ئۇنىڭ چىشلىرى غاراچ-غۇرۇچ قىلىپ كەتتى. (قوشما خەۋەر)

ئىشنى شاق-شۇق تۈگىتىۋەتتۇق. (ھالەت)

بىر نەرسە ئالدىمغا پوككىدە چۈشتى. (ھالەت)

(3) ئىملىق سۆزلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئىملىق سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى يوق، ئەمما ئىملىق سۆزلەردىن بەزى پېئىل ۋە رەۋىشلەر، بەزىبىر ئىملىقلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

شىلدىرلاش، ۋالىلداش، پاقىرىدى، تاراقلىدى،

جاراڭلاش، ۋاقىراش، لىڭشىش، لاپپىدە، پوككىدە،

مورىدى، مەرەش، تاك-تاكچى، دۇمباق دېگەنگە ئوخشاش.

(4) ئىملىق سۆز بىلەن باشقا سۆز تۈركۈملىرى ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئەھۋال يوق دېيەرلىك.

(5) ئىملىق سۆزلەر قۇرۇلۇشى جەھەتتىن كۆپىنچە جۈپ سۆز شەكلىدە كېلىدۇ ۋە جۈملىدە ئاساسەن ھالەت ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئىملىق سۆزلەر بەزىدە باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كېلىپ، ئىگە، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىشىك غاچچىدە ئېچىلدى. (ھالەت)

بۇ ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئىمىشقا توختىمايدۇ. (ئىگە)

ۋاراڭ-چۇرۇڭنى توختىتايلى. (تولدۇرغۇچى)

مىش-مىش گەپلەرگە ئىشەنمەيلى. (ئېنىقلىغۇچى)

(6) ئىملىق سۆزگە تۆۋەندىكىدەك قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەر ياسىلىدۇ:

1) لا، له (شاراقلا، تاراقلا، گۇلدۇرله)؛

2) ئىلدا، ئىلدە، ئۇلدا، ئۇلدە (تاقىلدا، لەپىلدە، غۇيۇلدا، گۇرۇلدە)؛

3) قىرا، كىرە (ۋاقىرا، گۇكىرە، چىقىرا، پىقىرا، ھوكىرە)؛

4) را، رە (مەرە، ھاڭرا، مورە)؛

5) شى (لىڭشى).

يۇقۇرىدىكى قوشۇمچىلار ئىملىق سۆزلەردىن پېئىل ياسايدىغان قوشۇمچىلاردۇر.

"ىدە" قوشۇمچىسى ئىملىق سۆزلەردىن رەۋىش ياسايدىغان قوشۇمچە بولۇپ، بۇنىڭدا ئىملىق سۆزنىڭ ئاخىرقى ئۈزۈك تاۋۇشى بىر قېتىم تەكرارلىنىپ، ئاندىن ئۇنىڭغا "ىدە" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

تاق + ق + ىدە = تاققىدە

پوك + ك + ىدە = پوككىدە

غاچ + چ + ىدە = غاچچىدە

پىل + ل + ىدە = پىللىدە

بۇنىڭدىن باشقا، ئىملىق سۆزلەردىن ئاز ساندىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىسىم ياكى سۈپەت ياسىلىدىغان ئەھۋالمۇ بار. مەسىلەن:

"دۇم ـ دۇم" دېگەن ئىملىق سۆزگە "باق" قوشۇلۇپ "دۇمباق" دېگەن ئىسىم ياسىلىدۇ؛ "تاك ـ تاكچى" دېسەك، "چى" قوشۇلۇپ ئىسىم ياسىلىدۇ؛ "جاراڭلىق، جاراڭسىز" دېسەك، "لىق، سىز" قوشۇلۇپ بىر قىسىم سۈپەتلەر ياسىلىدۇ ۋە باشقىلار.

ئىملىق سۆزلەردىن باشقا سۆزلەر ياسالغاندا قوشۇمچىلار ئاساسەن

ئىملىق سۆزنىڭ جۈپ شەكلىنىڭ ئالدىنقى قىسمىغا قوشۇلىدۇ.

§2 ئىملىق سۆزنىڭ تۈرلىرى

ئىملىق سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىگە ياكى نىمىگە تەقلىت قىلىپ ئېيتىلغانلىقىغا قاراپ، ئاۋاز ئىملىقلىرى ۋە ھالەت ئىملىقلىرى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئاۋاز ئىملىقلىرى

تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ ۋە شەيئىلەرنىڭ ھەر خىل ئاۋازلىرىغا تەقلىت قىلىپ ئېيتىلغان ئىملىق سۆزلەر ئاۋاز ئىملىقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل ئىملىقلار ئاڭلاش ئورگانلىرىنىڭ سېزىمى ئارقىلىق تەپەككۇرىمىزدە پەيدا بولغان ئىنكاسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار ئەينى ئاۋازنىڭ ئۆزى ئەمەس، شۇ ئاۋازنى نىسبى دوراش ئارقىلىق ھاسىل بولغان سۆزلەردۇر. مەسىلەن:

غاچ ـ غۇچ، شىلدىر ـ شىلدىر، ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ، دۇپۇر ـ دۇپۇر، ۋاژ ـ ۋۇژ، پاژ ـ پۇژ، جالدۇر ـ جۇلدۇر، پاڭ ـ پۇڭ، گۇلدۇر ـ گۇلدۇر، مو ـ مو، مە ـ مە، قاق ـ قاق، قى ـ قى ـ قىق، شار ـ شۇر، غار ـ غۇر، غاراس ـ غۇرۇس، قاراس ـ قۇرۇس دېگەنگە ئوخشاش.

يېتىپ كەلسە تومۇر يورغام تاقۇر ـــ تۇقۇر،
كېچە ـ كۈندۈز يۈرۈۋېرەر، ئەمەس سوقۇر.

ـــ نىم شېھىت.

2. ھالەت ئىملىقلىرى

تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىگە تەقلىت قىلىپ،

شۇلارنى دۇراش ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئىملىق سوزلەر ھالەت ئىملىقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل ئىملىقلار كورۇش ئورگانلىرىمىزنىڭ سېزىمى ئارقىلىق تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ تەپەككۇرىمىزدە پەيدا بولغان ئىنكاسىنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

ۋال-ۋۇل، يالت- يۇلت، لەپ-لەپ، پىل-پىل، پاژ-پۇژ، يال-يۇل، غىپ-غىپ، چىم-چىم، لىڭ-لىڭ، لوم-لوم دىگەنگە ئوخشاش.

ئونىنچى باپ يارىدەمچى سوز

§1 يارىدەمچى سوز ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

ئۇيغۇر تىلىدا يۇقۇرىدا بايان قىلىنغانلاردىن باشقا بىر قىسىم سوزلەر بار، بۇنداق سوزلەر ئوز ئالدىغا لىكسىكىلىق مەنە ئۇقتۇرالمايدۇ ۋە ئايرىم قوللىنىلمايدۇ. بۇنداق سوزلەر پەقەت لىكسىكىلىق ھەم گىراماتىكىلىق مەنىلىرى ئېنىق بولغان سوزلەرنىڭ ياكى پۇتۇن جۇملىنىڭ مەنىسىنى تولۇقلاش ۋە كۇچەيتىش ھەمدە جۇملە بولەكلىرىنى ياكى قوشما جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەرنى ئوزئارا باغلاش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

دادام بىلەن ئاكام زاۋۇتتا ئىشلەيدۇ.

بىز خەلق ئۇچۇن ئىشلەيمىز.

بوران قاتتىق چىققان بولسىمۇ، لېكىن بىز ئاشلىقنى زىيانغا ئۇچراتمىدۇق.

ئادەم تۇغۇلىدۇ ھەم ئولىدۇ، بىراق ئۇنىڭ سوزى قالىدۇ.

كىشى بىلەن كىشىنىڭ پەرقى زور بولىدۇ، بۇ پەرق پەقەت بىلىمدىلا، دەيدۇ بۇ تىلىم. (يوسۇپ خاس ھاجىپ سوزى)

بۇ مىساللاردىكى ”بىلەن، ئۇچۇن، لېكىن، ھەم“ دىگەن يارىدەمچى سوزلەر سوزلەرنى، جۇملە بولەكلىرىنى ھەم ئاددى جۇملىلەرنى ئوزئارا باغلاپ كەلگەن.

دىمەك، ئوز ئالدىغا لىكسىكىلىق مەنە ئۇقتۇرالمايدىغان، ئەمما

سۆز ـ جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلاش، ئۇلارنىڭ مەنىسىنى تولۇقلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان سۆزلەر ياردەمچى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى ياردەمچى سۆزلەرمۇ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە، بۇ خۇسۇسىيەتلەر تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ:

(1) ياردەمچى سۆزلەر باشقا سۆز تۈركۈملىرىدەك گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە ئىگە ئەمەس، ئۇلار تۈرلەنمەيدۇ، بىر خىل فورمىدىلا كېلىدۇ.

(2) ياردەمچى سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەيدۇ، گىراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ، بۇ مەنە كونكرېت جۈملىدە ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدە ئېنىق بىلىنىدۇ.

(3) ياردەمچى سۆزلەرمۇ مۇستەقىل ئۇرغۇغا ئىگە بولۇپ، تىنىش ئارقىلىق ئايرىپ ئېيتىلىدۇ.

(4) بەزى ياردەمچى سۆزلەر قوشۇمچىلارغا ئوخشاپ كېتىسمۇ، لېكىن بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى ئوخشاش ئەمەس. قوشۇمچىلار مەلۇم سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆزلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، تۈرلۈك گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىنى شەكىللەندۈرىدۇ، ياردەمچى سۆزلەر بولسا مەلۇم سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆزلەرگە باغلىنىپ كېلىپ، قوشۇمچە مەنە ئاڭلىتىدۇ، سۆز ـ جۈملىلەرگە بەلگىلىك تۈس قوشىدۇ ياكى ئۇلارنى ئۆزئارا باغلايدۇ.

§2 ياردەمچى سۆزنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى سۆزلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوينايدىغان رولى ناھايىتى مۇھىم. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ياردەمچى سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ جۈملىدە ئوتەيدىغان

خىزمىتىگە قاراپ، سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى، باغلىغۇچىلار ۋە ئۇلانمىلار دەپ 3 تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى

سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، رەۋىش، ھەرىكەتنامى ۋە سۈپەتداشلارغا ياندىشىپ كېلىپ، مۇشۇ سۆزلەرنىڭ جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن (تولاراق پېئىللار بىلەن) بولغان تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ مەلۇم كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە شۇ سۆزلەر بىلەن بىللە كېلىپ، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەنىنى روشەنلەشتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار لوگىك ئۇلانما دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ مەكتەپكە ئوقۇش ئۈچۈن كەلدىم.

ئىنسانلار سوتسىيالىستىك جەمئىيەت ئارقىلىق كوممۇنىستىك جەمئىيەتكە كىرىدۇ.

بىز ئۇنىڭ بىلەن سىز توغرىلىق سۆزلەشتۇق.

ياخشى بىلەن دوست بول، ياماندىن قاچ.

بەش بىلەن توتنى قوشۇڭ.

يۇقىرى بىلەن سۆزلىشەيلى.

بۇ مىساللاردىكى "ئۈچۈن، ئارقىلىق، توغرىلىق، بىلەن" دىگەن سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى ھەرىكەتنامى، ئىسىم، ئالماش، سۈپەت، سان، رەۋىشكە ياندىشىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگەن.

تىلىمىزدىكى سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن

سوزنىڭ مەلۇم كېلىشتە كېلىشنى تەلەپ قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى تووەندىكى بىرقانچە تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

1. باش كېلىشتىكى سوزگە ياندىشىپ كېلىدىغانلار

(1) "ئۈچۈن"—بۇ، ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن سوز بىلەن بىللە ئىش-ھەركەتنىڭ مەقسىدى ۋە سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز خەلق ئۈچۈن ئىشلەيمىز.

مەن ئەمگەك قىلىش ئۈچۈن كەلدىم.

(2) "ئارقىلىق، بىلەن"—بۇلار، ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن سوزنىڭ ۋاستە قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ كىتابنى پوچتا ئارقىلىق يوللىغان.

بۇ خەت سىيا بىلەن يېزىلدى.

(3) "كەبى"—بۇ، ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن ئىسىمغا ئىككىنچى بىر شەيئىنى ياكى شۇ شەيئىنىڭ ھەركىتىنى ئوخشىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

كەلدى كوكلەم تال-چىۋىقنى ئويىنىتىپ جەۋلان بىلەن،
تولدى جۇڭگو ئالتە يى ياۋ، شۇن كەبى پالۋان بىلەن.
—ماۋ زېدۇڭ.

ئىلىم-پەننى دىلىمنىڭ توردە يانغان چىراق دەيمەن،
نۇرىغا تەشنا پەرۋانە كەبى چەكسەم پىراق دەيمەن.
—ئا. سۇلايمان.

(4) "توغرىلىق، توغرىسىدا، ھەققىدە، ھەقتە"—بۇلار، ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن سوزنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ئىش-ھەركەت بىلەن ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن ئۈگىنىش توغرىلىق يىغىن ئېچىلدى.

نووەتتىكى ۋەزىيەت توغرىسىدا دوكلات بېرىلدى.

ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئوستۈرۈش ھەققىدە پىكىر بەردۇق.

بۇ ھەقتە ئۆز پىكرىمىزنى بېرىپ كېلىۋاتىمىز.

2. بېرىش كېلىشتىكى سوزگە ياندىشىپ كېلىدىغانلار

(1) "قارشى، قارىتا"—بۇلار، ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن سوزنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ئىش-ھەركەتنىڭ ئوبيېكتى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

دۈشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىشتا قەتئى بولۇش كېرەك.

دەرسىمىزگە قارىتا پىكىر ئېلىندى.

(2) "دائىر، ئائىت"—بۇلار، ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن سوزنىڭ ئىككىنچى بىر شەيئىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۆگىنىشكە دائىر مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىۋاتىمىز.

مەن تىلغا ئائىت كىتاپلارنى ئېلىپ كەلدىم.

3. چىقىش كېلىشتىكى سوزگە ياندىشىپ كېلىدىغانلار

(1) "كورە"—بۇ، ئۆزى ياندىشىپ كەلگەن سوزنىڭ ئىككىنچى بىر ئىش-ھەركەتكە سېلىشتۇرۇپ ئېيتىلغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىكار ئولتۇرغاندىن كورە، ئىشلىگەن ياخشى.

قەزت ئوينىغاندىن كورە، توپ ئوينىغان تۈزۈك.

يۇقۇرىدا كورسىتىپ ئوتۈلگەن سوز ئارقا ياردەمچىلىرىدىن باشقا، لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان "نىسبەتەن، باشقا، قارىغاندا، ئىبارەت، قەدەر، ئاساسەن، ئوخشاش، كېيىن، قەتئىي نەزەر" دىگەنگە ئوخشاش باشقا سوز تۈركۈملىرىگە خاس سوزلەرمۇ بەزىدە سوز

ئارقا ياردەمچىلىرى رولدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۇ يەرگە كېيىن بارىمىز. (رەۋىش)

مەن بۇنىڭدىن كېيىن تىرىشىپ ئۆگىنىمەن. (ياردەمچى)

قانداق كىشى ئىكەنلىكىدىن قەتئىي نەزەر، كىم كورسىتىپ بەرسە بولۇۋېرىدۇ. (ياردەمچى)

بىز سىزنىڭ پىكرىڭىزگە ئاساسەن يىغىن ئاچتۇق. (ياردەمچى)

يولداشلار پىكرىڭىزگە ئاساسەن قوشۇلدى. (رەۋىش)

مەنمۇ ساڭا ئوخشاش تىرىشىپ ئۆگىنىمەن. (ياردەمچى)

بۇ ماتىرىيال پاكولتېتلارغا قەدەر يەتكۈزۈلدى. (ياردەمچى)

مېنىڭ دەيدىغىنىم شۇلاردىن ئىبارەت. (ياردەمچى)

2. باغلىغۇچىلار

جۈملە بىلەن جۈملىنى ياكى جۈملىدىكى سۆزلەرنى ئۆزئارا باغلاپ كېلىدىغان ياردەمچى سۆزلەر باغلىغۇچىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

باغلىغۇچىلار ئوتتەيىدىغان خىزمىتى جەھەتتىن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ، لېكىن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار سۆزلەرنى ئۆزئارا بېقىندۇرۇش يولى بىلەن باغلايدۇ، باغلىغۇچىلار بولسا سۆز-جۈملىلەرنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلايدۇ.

تىلىمىزدىكى باغلىغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار، قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچىلار، كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار، سەۋەپ باغلىغۇچىلىرى، شەرت باغلىغۇچىلىرى ۋە ئايرىغۇچى باغلىغۇچىلار دەپ 6 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار

تىلىمىزدىكى "ۋە، ھەم، ھەمدە، بىلەن، يەنە" دېگەنگە ئوخشاش

باغلىغۇچىلار بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار بولۇپ، بۇلار ئاددىي جۈملە تەركىۋىدىكى تەڭداش بولەكلەر ياكى قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى بىر بىرىگە تەڭ دەرىجىدە باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ باتۇر ھەم زىرەك بالا ئىدى.

ئۇلار سوقا، ئۇرۇق چېچىش ماشىنىسى ھەم باشقا دېخانچىلىق سايمانلىرىنى سېتىۋالدى ھەمدە كونىلىرىنى رېمونت قىلدى، يەنە يېڭىدىن سۇ ئامبىرى ياسىدى.

2. قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچىلار

تىلىمىزدىكى "ئەمما، بىراق، لېكىن" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچىلار بولۇپ، بۇلار جۈملە تەركىۋىدىكى تەڭداش بولەكلەرنى (تەڭداش خەۋەرلەرنى)، قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى قويۇپ باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىشى ئاخىر ئولىدۇ، لېكىن ئولۇمنىڭ ئەھمىيىتى ئوخشاش بولمايدۇ.

بىزنىڭ بىر كۈنىمۇ ئۇرۇشقىمىز يوق، ئەمما ۋەزىيەت بىزنى ئۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدىكەن، بىز ئاخىرغىچە ئۇرۇشالايمىز.

ئاي يورىتىدۇ، بىراق ئىسسىتالمايدۇ.

ئۇ دىققەت بىلەن ئاڭلىدى، لېكىن يېزىۋالمىدى.

ئادەم تۇغۇلىدۇ، ئولىدۇ، بىراق ئۇنىڭ سۆزى قالىدۇ.

3. كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار

تىلىمىزدىكى "بەلكى، ھەتتا، ھەتتاكى" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار بولۇپ، بۇلار ئۆزلىرى قوشۇل-

غان سۆز ياكى جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنىنى كۈچەيتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

مەسىلىگە يىراقنى كۆزدە تۇتۇش نۇقتىسىنەزىرىدىن قارىغاندا، ھەقىقىي قۇدرەتلىك كۈچ ئەكسىيەتچىلەردە ئەمەس، بەلكى خەلقتە.

جەڭچىلەر ئوما ئورۇش بىلەنلا قالماي، ھەتتا باشقىلار ئۈچۈن نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى.

بىز يالغۇز كىتاپ ئوقۇشقىلا كوڭۈل بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئەمەلىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈشكىمۇ كوڭۈل بولۇشىمىز كېرەك.

كوڭۈل ئاچاي دېگەن كىشىلەرگە بۇ جاينىڭ ھەتتا تىكەنلىرىدىنمۇ يېقىملىق گۈل پۇرىغى كېلىدۇ. (گۇمنام)

4. سەۋەپ باغلىغۇچىلىرى

تىلىمىزدىكى ”شۇڭا، شۇڭلاشقا، شۇنىڭ ئۈچۈن، چۈنكى“ دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار سەۋەپ باغلىغۇچىلىرى بولۇپ، بۇلار ئۆزلىرى قوشۇلۇپ كەلگەن سۆز ياكى جۈملىلەرنىڭ باشقا سۆز ياكى جۈملىدە ئىپادە قىلىنغان ئىش-ھەرىكەتنىڭ سەۋەۋى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەكتىۋىمىزدە سىياسى-ئىدىيىۋى خىزمەت چىڭ تۇتۇلدى، شۇڭلاشقا بىزنىڭ ئالغا بېسىشىمىز تېز بولدى.

بىز ھېچقانداق قىيىنچىلىقتىن قورقمايمىز، چۈنكى بىز جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش ئىستىلىغا ئىگە.

يالقۇن كەلمىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن مەنمۇ بارمىدىم.

بىز جەزمەن غەلىبە قىلىمىز، چۈنكى ھەقىقەت بىزنىڭ قولىمىزدا.

5. شەرت باغلىغۇچىلىرى

تىلىمىزدىكى ”ئەگەر، گەرچە، مۇبادا“ دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار شەرت باغلىغۇچىلىرى بولۇپ، بۇلار بېقىندىلىق قوشما جۈملە

تەركىۋىدىكى شەرت بېقىندى جۈملىنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىپ، ئۇنى باش جۈملىگە باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

گەرچە بىز ھەر يەر-ھەر يەردىن كەلگەن بولساقمۇ، ئورتاق نىشانغا ئىگىمىز.

مۇبادا يېغىن ئېچىلماي قالسا، دەرسكە قاتنىشارسىز.

ئەگەر سەن مۇۋاپىق كۆرسەڭ، مەن بىللە باراي.

6. ئايرىغۇچى باغلىغۇچىلار

تىلىمىزدىكى ”يا، ياكى، نە، خا“ دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار ئايرىغۇچى باغلىغۇچىلار بولۇپ، بۇلار جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرىنى ۋە قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنى بىر بىرىگە باغلاپ، ئىككى خىل ئىش-ھەرىكەت ياكى نەرسىدىن بىرىنىڭ بولۇش ئېھتىمالىنى ئايرىپ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ چاغدا مەن نە ئوقۇش، نە يېزىشنى بىلمەيتتىم.

ئۇلار يا بۈگۈن، يا ئەتە يولغا چىقىدۇ.

خا ئۇ كەلسۇن، خا مەن باراي، بەرىبىر ئوخشاش.

ئۇ ياكى دەپتىرىنى، ياكى قەلىمىنى ئالماي كەپتۇ.

يۇقۇرىدا بىز سۆزلەپ ئۆتكەن باغلىغۇچىلاردىن باشقا، تىلىمىزدا يەنە ”كى، ۋاھالەنكى، ئەپسۇسكى، تۇيۇقسىزدىن، يۈزىسىدىن، شۇنىڭ بىلەن، شۇنىڭدەك، گويا، خۇددى، سەۋەۋىدىن“ دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلارمۇ بار. بۇلارمۇ قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ھەر خىل ئاددى جۈملىلەرنى بىر بىرىگە باغلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

3. ئۇلانمىلار

مۇستەقىل سۆز ياكى جۈملىنىڭ مەنىسىنى ئىنىقلاپ، ئۇلارغا

قوشۇمچە مەنە قوشىدىغان ياردەمچى سۆزلەر ئۇلانمىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇلانمىلار جۈملىدە ئايرىم سۆز ياكى پۈتۈن جۈملىگە سوراق، تەستىقلاش، ئاجرىتىش، تەكىتلەش، يېلىنىش، ئېنىقلاشقا ئوخشاش قوشۇمچە مەنىلەرنى قوشىدۇ. مەسىلەن:

ئەمەلدارلارنىڭ ئوت قويۇشىغا رۇخسەتىيۇ، پۇقرالارنىڭ چىراق يېقىشىغا رۇخسەت يوقمۇ؟

ئېيتىڭلارچۇ، بىز قاچان سىلەردىن ئارقىدا قالدۇق؟

بۇنى ئوقۇتقۇچىمىز ئاللىقاچان دەپ بەرگەن ئىدىغۇ.

بۇ مىساللاردىكى ”مۇ، ئۇ، چۇ، غۇ، يۇ“ قاتارلىق ئۇلانمىلار ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆز ياكى جۈملىلەرگە سوراق، تەكىتلەش، ئۈتۈنۈش قاتارلىق مەنىلەرنى قوشقان.

ئۇلانمىلارمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇلار يۇقىرىدا بىز سۆزلەپ ئۆتكەن ياردەمچى سۆزلەردىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

(1) ئۇلانمىلار سۆز ئارقا ياردەمچىلىرىگە ئوخشاش، ئۆزى ئۇلىنىپ كېلىدىغان سۆزنىڭ مەلۇم شەكلىدە كېلىشىنى تەلەپ قىلمايدۇ.

(2) ئۇلانمىلار قوشۇمچىلارغا ئوخشاشتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئۇلار سۆز ياسىغۇچى مەنىلىك بۆلەك ئەمەس. ئۇلار سۆز تۈركۈمى تاللىماي، سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ھەممىسىگە ئوخشاش ئۇلىنىۋېرىدۇ.

(3) ئۇلانمىلار ئۆزىنىڭ جۈملىدە ئوينايدىغان رولى جەھەتتىن باغلىغۇچىلاردىنمۇ پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. باغلىغۇچىلار سۆز بىلەن سۆزنى، جۈملە بىلەن جۈملىنى باغلاش رولىنى ئوينايدۇ، ئۇلانمىلار بولسا سۆز ياكى جۈملىگە قوشۇمچە مەنە قوشۇش رولىنى ئوينايدۇ.

ئۇلانمىلار ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆز ياكى جۈملىلەرگە قوشىدىغان مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى بىرنەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1. سوراق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئۇلانمىلار

تىلىمىزدىكى ”ما، مۇ، چۇ (مى، م)“ دېگەنگە ئوخشاش ئۇلانمىلارنىڭ ”ما،مۇ“ تۈرى خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا ياكى قوشما خەۋەرلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۇلىنىپ كېلىپ، ئۇلارغا سوراق مەنىسىنى قوشىدۇ. ”چۇ“ ئۇلانمىسى ئىسىم ياكى ئالماشلارغا ئۇلىنىپ كېلىپ سوراق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار كەلدىمۇ؟ (ئۇلار كەلدىما؟)

ئۇ ئۆيدە بارمىكەن؟

سىز بۈگۈن بارامسىز؟

ئۇنىڭ ئەھۋالى ياخشىمۇ؟

سىزغۇ كەپسىز، دىلبەرچۇ؟

مەن ئوقۇشقا بارماقچىمەن، سىزچۇ؟

2. تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئۇلانمىلار

تىلىمىزدىكى ”غۇ، قۇ، لا“ دېگەنگە ئوخشاش ئۇلانمىلار ئۆزى ئۇلانغان سۆز ياكى جۈملىگە تەكىتلەش ۋە كۈچەيتىش مەنىسىنى قوشىدۇ. مەسىلەن:

تۈنۈگۈنكى يىغىنغا سىزمۇ قاتناشتىڭىزغۇ.

ھەسەنغۇ بارماپتۇ، سەن نېمىشقا بارمىدىڭ.

سەن بېرىپلا خەت يازغىن، مەنلا يېزىۋەرمەي.

3. تەنە، تەكىتلەش ۋە نارازىلىق مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئۇلانمىلار

تىلىمىزدىكى ”زە، يۇ، ئۇ“ قاتارلىق ئۇلانمىلار ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆز ياكى جۈملىلەرگە تەنە قىلىش، تەكىتلەش ۋە نارازىلىق

مەنىلىرىنى قوشىدۇ. مەسىلەن:

سەنزە مېنىڭ سوزۇمنى چۈشەنمەيسەن.

سىلەر بارسىلەر، مەنزە قالىمەن.

ئۇ بىلىدۇيۇ، سىز نىمىشقا بىلمەيسىز؟

4. ئوتۇنۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئۈلانمىلار

تىلىمىزدىكى "ئا، ئە، چۇ" دىگەن ئۈلانمىلار جۈملىدە پېئىللار- نىڭ (تولاراق بۇيرۇق پېئىللارنىڭ) ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىپ ئوتۇ- نۇش، يېلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىتاۋىڭىزنى ماڭا بېرىپ تۇرۇڭا!

ھىلىقى ھىكايىنى يەنە بىر سوزلەپ بەرگىنە.

قەلىمىڭىزنى ماڭا بېرىپ تۇرسىڭىزچۇ.

5. ئەجەپلىنىش ۋە تاسادىپىلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئۈلانمىلاز

تىلىمىزدىكى "دە، تە، ھە" دىگەنگە ئوخشاش ئۈلانمىلار ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن سوز ۋە جۈملىلەرگە ئەجەپلىنىش، تېزلىك ۋە تاسا- دىپىلىق مەنىلىرىنى قوشىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بەكمۇ ئېغىر-بېسىق ئادەم ئىكەن-دە!

ئۇ ئورنىدىن تۇردى-دە، تالاغا چىقىپ كەتتى.

بۇ يىل ئاشلىق تازىمۇ ئوخشاپتۇ-ھە!

ئۇلارنىڭ غەيرىتى نىمە دىگەن ئۈستۈن-ھە!

6. كۈچەيتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئۈلانمىلار

تىلىمىزدىكى "كى، مۇ" ئۈلانمىلىرى ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن سوز ياكى جۈملىگە كۈچەيتىش مەنىسىنى قوشىدۇ. "كى" ئۈلانمىسى جۈملە بىلەن جۈملىنى بىر بىرىگە باغلاش رولىنىمۇ ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئۇلارمۇ كەلدى، بىز ئىشنى باشلىۋەتتۇق.

بۇ يىل ئالمىلار شۇنداق بولدىكى، شاخلىرىنى كوتىرەلمەي قالدى.

7. گۇمان مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئۈلانما

تىلىمىزدىكى "دۇ" ئۈلانمىسى ئۆزى ئۇلىنىپ كەلگەن پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەركەتكە قارىتا گۇمان مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۇ چاققىچە بارغاندۇ؟

بۇ خەتنى كىم يازغاندۇ؟

ئۇلار بۈگۈن كەلگەندۇ؟

كونۇكمە:

تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، ئۈلانمىلارنى تېپىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق مەنە ئاڭلاتقانلىغىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

سىلەرنىڭ دۆيدە كۈزلۈك يىغىم باشلاندىمۇ؟

بۈگۈن تەنتەربىيە يىغىنى ئېچىلامدۇ؟

بىز ئەتە سۇغا چۈمۈلگىلى بارىمىز، سەنچۇ؟

پاھ، چوڭ بولۇپ قاپسەن-ھە!

ئۇ كەلدى-دە، چاپىنىنى يېشىۋېتىپ ئىشقا كىرىشىپ كەتتى.

سەنزە بىزنىڭ پىكرىمىزگە قۇلاق سالماپسەن.

ئۇ شۇنچىلىك قاتتىق كۈلدىكى، زالنىڭ ئىچى جاراڭلاپ كەتتى.

بىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپلا، يېزىغا بارىمىز.

ئون بىرىنچى باپ   ئۇندەش سۆز

§1 ئۇندەش سۆز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

ئۇندەش سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە گىراماتىكىلىق رولى جەھەتتىن مۇستەقىل سۆزلەرگىمۇ، ياردەمچى سۆزلەرگىمۇ ئوخشىمايدىغان سۆز تۈركۈمىدۇر.

ئۇندەش سۆزلەر بىرەر شەيئى ياكى ئۇنىڭ سانى، سۈپىتى، ھەركىتى ۋە ھالىتى توغرىسىدا ھېچقانداق چۈشەنچە بەرمەيدۇ. ئۇندەش سۆزلەر كىشىلەرنىڭ ھىس-تۇيغۇسىغا، خاھىشىغا، بۇيرۇغىغا باغلىق ھالدا ھاسىل بولغان ئاۋازلاردىن ئىبارەت بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئىچكى ھىس-تۇيغۇسىنى گەۋدىلەندۈرۈش، ھايۋانلارنى چاقىرىش، ھەيدەش، ئۈركۈتۈش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئېخ، مېنىڭ مېھرىۋان، غەمگۇزار ئانام.
پاھ! بۇ ئېتىزلارنىڭ كەڭلىكىنى!
ئۇھ، بىردەم ئولتۇرۇۋالاي.
ۋاي-ۋۇي، سېنىڭ گېپىڭ نېمە دېگەن تولا.
ھوي، سەن بۇ يەرگە قاچان كېلىپ قالدىڭ؟!

دېمەك، ئادەمنىڭ ھىس-تۇيغۇسى ۋە خاھىش-بۇيرۇغىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر ئۇندەش سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇندەش سۆزلەرمۇ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. بۇ

خۇسۇسىيەتلەر تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ:

(1) ئۇندەش سۆزلەر جۈملىدىكى سۆزلەر بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولمايدۇ، جۈملىدە ئايرىم ئىنتوناتسىيە بىلەن ئېيتىلىدۇ ۋە جۈملىنىڭ بىرەر بۆلىكى بولالمايدۇ.

(2) ئۇندەش سۆزلەر بىر پۈتۈن جۈملىگە مەنە جەھەتتىن تۇس بېرىدۇ، ئۇنىڭ بېرىدىغان مەنىسى كونكرېت جۈملىدە بىلىنىدۇ.

(3) ئۇندەش سۆزلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ مەنىسى كىشىلەرنىڭ ھىس-تۇيغۇسىنىڭ تۈرلۈك بولۇشى ۋە ئۆزگىرىشچان بولۇشىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. شۇ سەۋەپتىن ئۇنداق ئۇندەش سۆزلەرنىڭ مەنىسى يېزىقتا جۈملىنىڭ شەكلى، نۇتۇقتا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق بىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي-ۋۇي، سېنىڭ بۇ گېپىڭ ئەجەپ تۈگىمىدى. (زېرىكىش)
ۋاي-ۋۇي! نېمە دېگەن مەنزىرىلىك جاي بۇ! (زوقلىنىش)
ئېخ، قايغۇلۇق ئۆتمۈش! (قايغۇ)
ئېخ جۇڭگو! ئىقبالى پارلاق ۋەتىنىم! (زوقلىنىش)

(4) ئۇندەش سۆزلەر گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە بولمىغان سۆز تۈركۈمى بولۇپ، ئۇلار جۈملىدە تۈرلەنمەي كېلىدۇ.

§2 ئۇندەش سۆزنىڭ تۈرلىرى

ئۇندەش سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىسىگە قاراپ، ھىس-ھاياجان ئۇندەشلىرى، قاراتما ئۇندەشلەر ۋە بۇيرۇق ئۇندەشلەر دەپ 3 تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ھىس-ھاياجان ئۇندەشلىرى

ئادەمنىڭ ئىچكى ھىس-تۇيغۇلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئۇندەش

سوزلەر ھىس-ھاياجان ئۈندەشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھىس-ھاياجان ئۈندەشلىرى كىشىلەرنىڭ خىلمۇ-خىل ئىچكى ھىس-تۇيغۇلىرىنى يەنى خوشاللىق، خاپىلىق، زوقلىنىش، قايغۇ-ھەسرەت، قورقۇش، ئەجەپلىنىش، نارازىلىق، قارشىلىق، غەزەپ-نەپرەت، دەرت-ئەلەم، ئارزۇ-ئارمان، مەنسىتمەسلىك، ھېرىش-چارچاش، زېرىكىش، پۇشايمان قاتارلىق ھىس-تۇيغۇلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئېخ! بىز نىمە دىگەن بەختلىك! (خوشاللىق)
ئىسىت، سېنىمۇ ئادەم دەپ يۈرۈپتىمەن! (خاپا بولۇش)
ئېخ! سويۇملۇك ۋەتىنىم! (سويۇنۇش)
پاھ-پاھ! بۇ ئوماق بالىلارنىڭ ئوينىشىنى قاراڭلار! (زوقلىنىش)
ئاھ، قانداق قىلارمەن بۇ دەردىمىنى! (قايغۇ-ھەسرەت)
ۋايجان! بۇ نىمە ۋەقە! (قورقۇش)
ۋاي-ۋۇي! بۇ قۇشلارنى قارا! (ئەجەپلىنىش)
ھە، نىمە دىمەكچى، مەن يۇۋاشمىكەنمەن! (قارشىلىق)
ھە ماقۇل، ئارقىڭىزدىن باراي. (قوشۇلۇش)
ھەي، سېنىڭ ئادەم بولغىنىڭغا لەنەت! (نەپرەت)
ھەتتىگىنەي، بېيجىڭنى بىر كورۇۋالسام ئىدىم. (ئارزۇ)
ۋاي-ۋۇي، مەن بىلمەيدىغاندەك! (مەنسىتمەسلىك)
ئۇھ، بەكمۇ چارچاپ كەتتىم. (ھېرىش)
ئىسىت، ساڭا قىلغان ياردەملىرىم! (پۇشايمان)

2. قاراتما ئۈندەشلەر

ئادەمنىڭ تەلەپ-خاھىشىنى بىلدۈرىدىغان ئۈندەش سوزلەر

قاراتما ئۈندەشلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

قاراتما ئۈندەشلەر سوزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە بايان قىلىنغان ئوي-پىكىرگە يانداش ئېيتىلغان تەلىۋى، خاھىشى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەي جانجان ۋەتىنىم!
ھەي ئۇكام، توختاپ تۇرۇڭ.
بەللى دوستۇم، چوڭ غەيرەت قىلىپسەن!
مە، مانى ئالغاچ كەت.

3. بۇيرۇق ئۈندەشلىرى

ئادەمنىڭ ھايۋاناتلارغا قارىتا تۇرلۇك خىتاپلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئۈندەش سوزلەر بۇيرۇق ئۈندەشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇيرۇق ئۈندەشلىرى كىشىلەرنىڭ ھايۋانات ۋە ئۇچار قاناتلارغا قارىتا تۇرلۇك خىتاپلىرىنى، يەنى ئۇلارنى قىچقىرىش، ھەيدەش، توختىتىش قاتارلىق خاھىشلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەھ-مەھ (ئىتنى چاقىرىش)، تۇ-تۇ-تۇ (توخۇنى چاقىرىش)، مە-مە (قوينى ياكى كالىنى چاقىرىش)، چاغ (ئىتنى ھەيدەش)، كۇش-كۇش (قوينى ھەيدەش)، چۇھ (ئات-كالىنى ھەيدەش)، خىت-خىت (ئېشەكنى ھەيدەش)، پىش-پىش (مۇشۇكنى چاقىرىش)، پىشەھ (مۇشۇكنى ھەيدەش)، تىر... (ئات-ئېشەكنى توختىتىش) دىگەنگە ئوخشاش.

ئۈندەش سوزلەرمۇ قۇرۇلۇشى جەھەتتىن تۇپ، ياسالما ۋە قوشما شەكىلدە بولىدۇ. مەسىلەن:

"ھاي، ھەي، ۋاي، پاھ، ئېخ، ئاھ، ئۇھ" دىگەنگە ئوخشاش ئۈن-

دەشلەر تۇپ ئۇندەشلەر بولۇپ ھساپلىنىدۇ؛

"پاھ-پاھ، ۋاي-ۋۇي، تۇ-تۇ، پىش-پىش، مەھ-مەھ" دىگەنگە ئوخشاش ئۇندەشلەر قوشما ئۇندەشلەر بولۇپ ھساپلىنىدۇ؛

"ھەتتىگىنەي، ۋايجان، بارىكاللا" دىگەنگە ئوخشاش ئۇندەشلەر ياسالما ئۇندەشلەر بولۇپ ھساپلىنىدۇ.

كونۇكمە:

توۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، ئىملىق سوزلەر بىلەن ئۇندەش سوزلەرنى ئايرىپ بىرىڭلار.

پاھ-پاھ! بۇ ئوماق بالىلارنىڭ گىمناستىكا ئوينىشىغا قاراڭلار!

ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئاۋازلار توختىدى، پەقەت ئاندا-ساندا پىسىڭ-پىسىڭ گەپلەر بولۇپ تۇراتتى.

سىرتتا شامالنىڭ گۇر-گۇر قىلغان ئاۋازلىرى ۋە ئىشىك-دەرىزىلەرنىڭ تاراق-تۇرۇق قىلىشلىرى ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ.

ھوي، سىز قاچان كىلىپ قالدىڭىز؟

ئاھ جىنىم دوستۇم! سەنمۇ كەلسەڭ، مۇشۇ كەڭ زىمىننى گۈللەندۇرۇشكە بىرلىكتە ھەسسە قوشساق، قانداق ياخشى بولاتتى-ھە!

قاتتىق بوران چىقىپ، دەرەخلەر قاراس-قۇرۇس قىلىپ سۇنۇشقا باشلىدى.

ھاي، توختا!

ۋاي، ئاۋۇ تەرەپتىن بىركىم كىلىۋاتامدۇ-نىمە؟

ھاي بالىلار، تاقۇر-تۇقۇر قىلماڭلار!

ئون ئىككىنچى باپ مودال سوزلەر توغرىسىدا

§1 مودال سوزلەر ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

تىلىمىزدا "بار، يوق، كىرەك، لازىم، ياق، شەرت، ئېھتىمال، مۇمكىن، ئەمەس، ھەقىقەتەن، ئەلۋەتتە" دىگەنگە ئوخشاش بىر قىسىم سوزلەر بار. بۇ خىل سوزلەر تىلىمىزدا دائىم قوللىنىلىپ كىلىۋاتقان بولسىمۇ، لىكىن ئۇلارنىڭ قايسى سوز تۈركۈمگە مەنسۇپ ئىكەنلىگى ھازىرغىچە قارارلاشمىدى. تۈركى تىللار سىستىمىسىدىكى بەزى تىللاردا بۇ خىل سوزلەر مودال سوزلەر دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

"مودال" دىگەن سوز ئەسلىدە لاتىنچە سوز بولۇپ، گىرىكلەرنىڭ "modis" دىگەن سوزىدىن ئېلىنغان. بۇ، ئولچەش، ئۇسۇل دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

مودال سوزلەر مۇستەقىل بىر سوز تۈركۈمى ھساپلانمىغاچقا ۋە ئۇلارنىڭ سانى ئاز بولغاچقا، ھازىر مودال سوزلەر گۇرۇپپىسى دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ. مودال سوزلەر ئۇقتۇرىدىغان مەنىسى ۋە ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى جەھەتتىن مۇستەقىل سوزلەر بىلەن ئۇلانمىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدۇ. مودال سوزلەر لىكسىكىلىق مەنىگە ۋە تۇراقلىق تاۋۇش تەركىۋىگە ئىگە. بۇ جەھەتتىن ئۇلار مۇستەقىل سوزلەرگە يېقىنراق كىلىدۇ. ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلار ئۇلانمىلارغا يېقىنراق كىلىدۇ. مودال سوزلەر سوزگە ياكى

جۇملىگە مەنە جەھەتتىن مەلۇم تۈس بېرىدۇ. بۇنداق تۈس سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئوي-پىكرىنى بايان قىلىشتىكى بەلگىلىك پوزىتسىيىسىنى ئۇقتۇرىدۇ.

دىمەك، جۇملىدە سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ئىش-ھەركەت توغرىسىدىكى پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان سۆزلەر گۇرۇپپىسى مودال سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

بىرەر سۆزنىڭ مودال سۆز بولالىشىدا، ئۇ سۆزنىڭ جۇملىدە ئاڭلىتىدىغان مەنىسى، ئۆتەيدىغان ۋەزىپىسى ۋە شەكلى مۇھىم رول ئوينايدۇ. مودال سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئوي-پىكىرنىڭ چىنلىقىنى ئىپادىلەپ كەلسە، بەزىلىرى ئوي-پىكىرنىڭ ئېنىقلىقى ياكى ئېنىقسىزلىقىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ، بەزىلىرى ئوي-پىكىرنىڭ قەتئىيلىكىنى ئىپادىلەپ كەلسە، بەزىلىرى ئىقرار ياكى ئىنكارنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مودال سۆزلەرنىڭ تولىسى جۇملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى ياكى خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ، بەزىلىرى جۇملىدە قاراتما سۆز بولۇپ كېلىدۇ. مودال سۆزلەر شەكىل جەھەتتە تۇراقلىق بولىدۇ.

§2 مودال سۆزلەرنىڭ تۈرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى مودال سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ جۇملىدە ئاڭلىتىدىغان مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) ”ئەلۋەتتە، ھەقىقەتەن، دەرۋەقە“ دىگەنگە ئوخشاش مودال سۆزلەرنىڭ ياردىمى بىلەن، ئوي-پىكىرنىڭ ئېنىقلىقى، راستلىقى، رىياللىقى قەيت قىلىنىدۇ ياكى ئۇنىڭغا ئىشەنچ بىلدۈرۈلىدۇ، ئۇنىڭ شۈبھىسىزلىكى كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز تىرىشىپ ئۆگىنىمىز، ئەلۋەتتە.

ھەقىقەتەن، سىلەر ياخشى ئۆگىنىۋاتىسىلەر.

(2) ”ئېھتىمال، مۇمكىن“ دىگەنگە ئوخشاش مودال سۆزلەرنىڭ ياردىمى بىلەن، ئوي-پىكىرنىڭ ئېنىقسىزلىقى، ياكى گۇمان، مۆلچەر مەنىلىرى ئۇقتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئېھتىمال، ئۇ بۈگۈن كېلىپ قالار.

ئەتە يامغۇر يېغىپ قېلىشى مۇمكىن.

(3) ”كېرەك، لازىم، زۆرۈر، شەرت“ دىگەنگە ئوخشاش مودال سۆزلەرنىڭ ياردىمى بىلەن، ئىش-ھەركەتنىڭ ئورۇندىلىش-ئورۇندالمасلىقىغا بولغان قەتئىيلىك ياكى زۆرۈرىيەت ئىپادىلەپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز تىرىشىپ ئىشلىشىمىز لازىم.

تىلنى ئۆگىنىش ھەممەيلەن ئۈچۈن زۆرۈر.

(4) ”بار، يوق، ئەمەس، ياق“ دىگەنگە ئوخشاش مودال سۆزلەرنىڭ ياردىمى بىلەن، مەلۇم شەيئى ياكى ئىش-ھەركەت توغرىسىدىكى ئىقرار (بارلىق) ياكى ئىنكار (يوقلۇق) مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئېلىمىزدە بىر مىليارت كىشى بار.

بىزدە ئېزىش-ئېزىلىش يوق.

يالغانچىلار ئوبدان ئادەملەر ئەمەس.

تىلىمىزدىكى مودال سۆزلەر جۇملىدە تۆرلۈك ۋەزىپىدە كېلىدۇ.

(1) بەزى مودال سۆزلەر ئادەتتە جۇملە بۆلەكلىرى بىلەن گىرامماتىكىلىق ئالاقىدە بولماي، قىستۇرما سۆز ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. پىكىرنىڭ ئېنىقلىقىنى ئىپادىلىگۈچى مودال سۆزلەر كۆپىنچە ئاشۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن:

ھەقىقەتەن، مەھمۇت قەشقەرى ئۇلۇغ ئادەم ئىكەن.
بىز ئۇنىڭدىن ئۆگىنىشىمىز لازىم، ئەلۋەتتە.

(2) بەزى مودال سۆزلەر جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرلىشىپ ياكى ئۆز ئالدىغا خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ دەپتىرى بار، مېنىڭ دەپتىرىم يوق.
ئۆيدە دادام بار، ئاپام يوق.
مېنىڭ ئۇ يەرگە بارغۇم بار.
ئەمگەك بىلەن چېنىقىش بەك زۆرۈر.

(3) بەزى مودال سۆزلەر جۈملىدە ئىسىمغا باغلىنىپ ۋە ئۇنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ بۇ يەردە زۆرۈر ئىشىم بار ئىدى.
يوق گەپنى قويۇپ، بار گەپنى قىلايلى.

(4) بەزى مودال سۆزلەر جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا كېلىپ ھەم ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى بىلەن تۈرلىنىپ، شۇ ئىسىم ئۆتىگەن ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

بارنى بارچە، يوقنى يوقچە ئىشلىتەيلى.
بارنى ئىشلىتەيلى، يوققا نەگە بارىمىز.
بار بارى بىلەن، يوق ھالى بىلەن. (ماقال)
بار نىمىنى دېگۈزمەيدۇ، يوق نىمىنى يېگۈزمەيدۇ؟ (ماقال)
بارنىڭ ئىشى پەرمان بىلەن، يوقنىڭ ئىشى ئارمان بىلەن. (ماقال)

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان خۇسۇسىيەتلەردىن باشقا، مودال سۆزلەرنىڭ بەزىلىرىدىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەرمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بارلىق، يوقلۇق، كېرەكلىك، كېرەكسىز، لازىملىق، مۇمكىنچىلىك، شەرتلىك، شەرتسىز، بارچە، يوقچە، يوقال، يوقات، يوقسۇل، بارغۇم بار، كەلگۈم يوق، بارلىق ئوخشىتار، يوقلۇق قاخشىتار؛ يوقسىزلىق تاشتىن قاتتىق؛ كېرەكلىك تاشنىڭ ئېغىرى يوق؛ بىلىملىك كېرەكلىك سۆزنى قىلىدۇ، كېرەكسىز سۆزلەرنى كۆمۈپ تاشلايدۇ دېگەنگە ئوخشاش.

يۇقۇرىدىكى مىساللاردىن مودال سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق ياكى سۆز قوشۇش ئارقىلىق ئىسىم، سۈپەت، ئالماش، پېئىل، قوشما پېئىل، رەۋىش قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەرنى ياساشقا بولىدىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

سنتاكسس

بىرنچى باپ سنتاكسس ھەققدە ئومۇمي چۈشەنچە

سنتاكسس گراماتكنىڭ مۇھم تەركىۋي قسمى بولۇپ، ئۇ، جۇملە توغرسدكى قائىدە-قانۇنيەتلەرنىڭ توپلمدۇر.

سنتاكسس جۇملىدە سوزلەرنىڭ ئۆزئارا باغلنش-بىرىكش ئۇسۇللرى، جۇملىلەرنىڭ قۇرۇلۇش پرنسپلرى، جۇملە بىلەن جۇملىنىڭ ئۆزئارا باغلنش قانۇنيەتلرى، جۇملە بولەكلرى ھەم تۈرلرىنى تەكشۇرۇپ تەتقق قلدۇ. سنتاكسس جۇملە توغرسدكى قائىدە-قانۇنيەتلەرنى ئۆگتدىغانلغى ئۈچۈن، ئۇ بىزنىڭ جانلق تلمزدا ۋە يېزىق تلمزدا ئوي-پكرلرىمزنى توغرا ۋە ئىخچام قلپ ئىپادلەپ بىرىشمزدە ئىنتايىن مۇھم رول ئوينايدۇ.

ستالىن مۇنداق دەپ كورستدۇ: ”گراماتكا (مورفولوگىيە، سنتاكسس) سوزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققدكى قائىدىلەرنىڭ ۋە سوزلەردىن جۇملە تۈزۈش ھەققدكى قائىدىلەرنىڭ توپلمى. بۇنىڭدىن كورۇشكە بولدۇكى، دەل گراماتكا بارلقى كەلگەنلكى ئۈچۈنلا، تل كشنىڭ پكرگە ماددي تل شەكلنى بىرش ئىمكانيتگە ئىگە بولدۇ.“

سنتاكسس تل ئلمنىڭ لكسكا ۋە مورفولوگىيە قسملرى بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسۋەتلك، چۈنكى سوز ۋە ئۇنىڭ مورفولوگيلك تۈزۈلۈشى سنتاكسنىڭ تەكشۇرۇپ تەتقق قلدىغان ئاساسي ئوبېكتى بولغان جۇملىنىڭ ئاساسدۇر. دىمەك، سنتاكسلق قائىدە-قانۇنيەتلەرنى تلنىڭ باشقا قسملرنىڭ قائىدە-قانۇنيەتلرى بىلەن، بولۇپمۇ مورفولوگيلك قائىدە-قانۇنيەتلرى بىلەن زىچ بىرلەشتۇرۇپ ئۆگنش كېرەك. بۇنىڭغا ئېتۋار بېرىلمەيدىكەن، سنتاكسلق قائىدە-قانۇنيەتلەرنى ئوبدان ئىگەللەش مۇمكن ئەمەس.

سنتاكسنىڭ ئاساسي تەتققات ئوبېكتى جۇملە ئىكەن، ئۇنداق بولسا، جۇملە دەپ نىمگە ئېيتىمز؟

§1 جۇملە

تولۇق ئاياقلاشقان ئوي-پكرنى (تەبىر، ھوكۇم، يەكۇن قاتارلق لوگكلق پكر شەكللرنى) بىلدۇرىدىغان سوز ياكى سوز بىرىكمىسى جۇملە دەپ ئاتلدۇ.

تلمزدكى سوزلەر ئايرم تۇرغاندا يەككە-يەككە ئۇقۇمنىلا ئاڭلتدۇ، سوز بىرىكملرمۇ ئوز ئالدىغا تۇرغاندا مۇرەككەپ بىر چۈشەنچىنىلا ئاڭلتدۇ، تولۇق ئاياقلاشقان ئوي-پكرنى ئاڭلتالمايدۇ. جۇملە بولسا، مەيلى ئۇ بىرلا سوز ياكى سوز بىرىكمىسدىن تۈزۈلگەن بولسۇن ياكى بىرقانچە سوز ۋە سوز بىرىكمىسدىن تۈزۈلگەن بولسۇن، تولۇق ئاياقلاشقان ئوي-پكرنى ئاڭلتدۇ، مۇكەممەل بىر مەننى ئۇقتۇرىدۇ، بەلگىلك ئاھاڭدا ئېيتلدۇ. دىمەك، سوز ۋە سوز بىرىكملرىدىن تۈزۈلگەن، تولۇق بىر مەننى ئاڭلتپ تۇرد-

دىغان تىل بىرلىكى جۈملە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياللانما ئەمگەك، پۈرولېتارىيات ئەمگىكى پۈرولېتارلارغا مۈلۈك يارىتىپ بېرەمدۇ؟ ياق.

كېچە، ئاسماندا ئاي، ئىككىمىز تۈپ-تۈز يولدا كېتىۋاتىمىز.

باھار، گۈڭشې ئەزالىرى قىزغىن ئىشلىمەكتە ئىدى.

مانا بۇ مىساللاردىكى "ياق، كېچە، باھار" دىگەن سۆزلەرنىمۇ جۈملە ھېساپلاش مۇمكىن، چۈنكى بۇ سۆزلەرمۇ يېنىدىكى جۈملىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا تولۇق ئاياقلاشقان مەلۇم ئوي-پىكىرنى ئاڭلىتىپ تۇرىدۇ.

بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن ياكى بىرنەچچە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن جۈملىلەر تولۇق ئاياقلاشقان ئاددى بىر ئوي-پىكىرنى ئاڭلاتسا، بىرنەچچە جۈملىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۈملىلەر مۇرەككەپ ئوي-پىكىرنى ئاڭلىتىدۇ. جۈملە بىر سۆزدىن تۈزۈلگەن بولسۇن ياكى بىرنەچچە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن بولسۇن ۋە ياكى بىرنەچچە جۈملىدىن تۈزۈلگەن بولسۇن، ئاھاڭ جەھەتتىن بىر بىرىگە ماسلىشىپ، يېنىدىكى جۈملىدىن تىنىش ئارقىلىق پەرقلىنىپ تۇرۇش بىلەن بىللە، مەنە ۋە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت جەھەتتە بىر بىرىگە باغلىنىپ كېلىدۇ.

§2 جۈملىنىڭ مەنىسىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

بىز ئۆزىمىزنىڭ پىكىر، مەقسەت، چۈشەنچە ۋە كوزقاراشلىرىمىزنى تۈرلۈك پوزىتسىيىدە تۇرۇپ، ھەر خىل جۈملە شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەيمىز. مەسىلەن:

ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى قەيەردىن كېلىدۇ؟ ئاسماندىن

چۈشەمدۇ؟ ياق، ئۆزىنىڭ مېڭىسىدە ئەسلىدىن بارمۇ؟ ياق. ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى پەقەت ئىجتىمائى ئەمىلىيەتتىن كېلىدۇ.

ياشىسۇن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىغى!

ئېخ ۋەتىنىم، سەن نىمە دىگەن گۈزەل، نىمە دىگەن باي، نىمە دىگەن قۇدرەتلىك!

يولداش لېي فېڭدىن ئۆگىنىڭلار!

پۈتۈن دۇنيا پۈرولېتارلىرى بىرلىشىڭلار!

مانا بۇ جۈملىلەر بىزنىڭ تۈرلۈك مەسىلىلەر ئۈستىدىكى ھەر خىل كوزقاراش ۋە پوزىتسىيىلىرىمىزنى ئىپادىلەۋاتىدۇ. دىمەك، بۇنىڭدىن سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئوي-پىكىرلىرىنى تۈرلۈك كوزقاراش ۋە تۈرلۈك پوزىتسىيىدە تۇرۇپ ئىپادىلەيدىغانلىغى جۈملىنىڭ ھەر خىل تەرىزدە كېلىشىنى بەلگىلەيدىغانلىغىنى كورگىلى بولىدۇ. مانا شۇنداق ئەھۋالغا ئاساسەن، تىلىمىزدىكى جۈملە شەكىللىرىنى بايان جۈملە، سوراق جۈملە، ئۈندەش جۈملە ۋە بۇيرۇق جۈملە دەپ 4 تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

1. بايان جۈملە

بىرەر شەيئى ياكى ئىش-ھەرىكەت ھەققىدىكى ئوي-پىكىرنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر بايان جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بايان جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشى، ئاساسەن، شۇ جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۆزنىڭ بايان تەرىقىسىدە ئېيتىلىشىغا باغلىق بولىدۇ. بايان جۈملە ئىنتوناتسىيە جەھەتتە بىر خىل ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ، جۈملىنىڭ ئاخىرىدا ئاۋۇش پەسىيىپ چۈشىدۇ. بايان جۈملىلەر ئېغىزدا

تىنىش ئارقىلىق، يېزىقتا پەش ياكى چېكىت ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

خەلقنى بىز تەشكىللەيمىز. جۇڭگو ئەكسىيەتچىلىرىنى بىز خەلقنى تەشكىللەش بىلەن يوقىتىمىز. ھەرقانداق ئەكسىيەتچىل نەرسە، يوقاتمىساڭ، يوقالمايدۇ. بۇمۇ يەر سۈپۈرگەنگە ئوخشاش، سۈپۈرگە تەگمىگىچە، ئەخلەت ھامان ئۆزى چىقىپ كەتمەيدۇ. (ماۋزېدۇڭ)

بايان جۈملە تەركىبىدىكى بەزى سۆزلەر ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئېيتىلىش ئاھاڭى ھەممە ۋاقىت ئوخشاش بولۇۋەرمەيدۇ، بولۇپمۇ بايان جۈملە تەركىبىدىكى ئىگە ياكى تولدۇرغۇچىنىڭ ئەتراپىدىكى سۆزلەر قانچە كۆپ بولسا، ئۇنداق ئىگە ياكى تولدۇرغۇچى ئاھاڭ جەھەتتىن شۇنچە كۆپ ئۆزگىرىش ياساپ، كۆتىرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

زور غەيرەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان جۇڭگو خەلقى ئاجايىپ موجىزىلەرنى ياراتماقتا.

دۈشمەن قارشى تۇرغانلىكى نەرسىنى بىز ھىمايە قىلىشىمىز لازىم؛ دۈشمەن ھىمايە قىلغانلىكى نەرسىگە بىز قارشى تۇرۇشىمىز لازىم. (ماۋزېدۇڭ)

بايان جۈملىلەر ئومۇمەن تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) بايان جۈملىلەر ئېغىزدا خەۋەر ئىنتوناتسىيىسىدە ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا پەش(،) ياكى چېكىت(.) قاتارلىق بەلگىلەر قويۇلىدۇ.

(2) بايان جۈملىلەر سۆزلىگۈچىنىڭ تىڭشىغۇچىغا بايان قىلماقچى بولغان ئوي-پىكىرلىرىنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

(3) بايان جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئاساسەن پېئىللارنىڭ خەۋەر

رايىدىن تەركىب تاپىدۇ، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ تەرتىۋىمۇ ئادەتتىكىچە بولىدۇ.

2. سوراق جۈملە

مەلۇم شەيئى ياكى ئىش-ھەرىكەت ھەققىدە سوراقنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر سوراق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

سوراق جۈملىلەر ئادەتتە سوراق ئالماشلىرى (كىم، نېمە، قانداق، قانچە، نەچچە، قانچىنچى، قايسى، قەيەردە، نەدە، قاچان، قېنى دىگەنگە ئوخشاش)نى ۋە سوراق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇلانمىلار (مۇ، ما، چۇ، دۇ، غۇ، ھە...... قاتارلىقلار)نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كىملەر بىزنىڭ دۈشمىنىمىز؟ كىملەر بىزنىڭ دوستىمىز؟ بۇ مەسىلە ئىنقىلاپتا ئەڭ مۇھىم مەسىلە.

ھەقىقى پولات ئىستىكام دىگەن نىمە؟

سەن بىرەر مەسىلىنى ھەل قىلالماي قالدىڭمۇ؟ ئۇ ھالدا شۇ مەسىلىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى ۋە تارىخىنى تەكشۈر!

قانداق شەرتلەرنى ھازىرلىغانلار پرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ئىشلىرىنىڭ ئىزباسارلىرى بولالايدۇ؟

مەن سىنىپقا چىقمەن، سىزچۇ؟

دەرس باشلانغاندۇ؟

سىز ئىنتىپاققا كىرىپسىز-ھە؟

سىزمۇ كىرىپسىزغۇ؟

سوراق جۈملىلەردە ئىپادىلىنىدىغان سوراق مەنىلىرىنىڭ تۈرلۈكچە بولۇشىغا قاراپ، سوراق جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرلۈك

بولىدۇ.

1) ئوچۇق سوراق جۈملە

سۆزلىگۈچى ئېنىق جاۋاپ ئېلىش مەقسىتىدە ئېيتقان سوراق جۈملىلەر ئوچۇق سوراق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئىسمىڭىز كىم؟

قاچان كەلدىڭىز؟

قانداق تەلىۋىڭىز بار؟

ئەتە كېلەمسىز؟ كەلمەمسىز؟

2) گۇمانىي سوارق جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ گۇمانىي كوزقارىشىنى ئىپادىلەيدىغان سوراق جۈملىلەر گۇمانىي سوراق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

بۈگۈن ئۇ يەرگە يېتىپ بارالارمىزمۇ؟

ئۇلار بېيجىڭدىن بۈگۈن كېلىدىغاندۇ؟

ئۇ بۈگۈن كېلىپ قالارمىكىن؟

ئەركىن بىز بىلەن كورۇشمەي كېتىپ قالارمۇ؟

3) قايتۇرما سوراق جۈملە

سۆزلىگۈچى تەرىپىدىن بېرىلگەن سوراققا ئوچۇق جاۋاپ بېرىلمەي، يەنە سوراق شەكلىدە بېرىلگەن جاۋاپنى ئىپادىلەيدىغان

سوراق جۈملىلەر قايتۇرما سوراق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئۇي سالىمىز دەيمىز، ياغاچ ماتىرىيالنى نەدىن ئالىمىز؟

—ئورمانلىقتىن كېسىپ كەلمەيمىزمۇ؟

بۇ خەت-خالتىنى كىمدىن ئەۋەتەرمىز؟

—پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتمەيمىزمۇ؟

—پوچتا ئارقىلىق؟

4) ھىس-تۇيغۇنى ئىپادىلىگۈچى سوراق جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ تۈرلۈك ھىس-تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سوراق جۈملىلەر ھىس-تۇيغۇنى ئىپادىلىگۈچى سوراق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئېخ ۋەتىنىم، نىمە دىگەن گۈزەل سەن؟!

ياپىردىم، بۇ ئىشنى تېخى تۈگەتمىدىڭىزما؟!

بۇ كىتاپنى ماڭا بەرسىڭىزچۇ؟

بىزنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت خادىملىرىمىزدىن بۇنى چۈشەنمەيدىغانلار ھىلىمۇ بارمىكىنە؟

5) تەسۋىرىي سوراق جۈملە

باشقىلاردىن جاۋاپ ئېلىش مەقسىتىدە ئەمەس، مەلۇم ئوي-پىكىرنى تەكىتلەش مەقسىتىدە ئېيتىلغان سوراق جۈملىلەر تەسۋىرىي سوراق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇنداق سوراق جۈملىلەرنىڭ جاۋابى ئوز ئوزىدىن چىقىپ

توردۇ ۋە ئۇلار ئەدەبىي ئەسەرلەردە كوپرەك ئۇچرايدۇ.

مەسىلەن:

بىر چېچەك سۇنى يەردىن كوتەرمەي، كوكتىن كوتىرىش كېرەكمىدى؟

خەلقىمىزنىڭ شوھرىتى، ئىپتىخارى پارتىيەم،
سەن بولمىساڭ، ھور جەننەت بىزگە نېسىپ بولامتى؟!
مىڭ قۇياشقا باراۋەر نۇرلىرىڭنى سەپمىسەڭ،
ۋەتەن گۈللەپ-چېچەكلەپ، قىزىل نۇرغا تولامتى؟!
——ئومەر ئوسمان.

سوراق جۈملىلەر، ئومۇمەن، ئېغىزدا سوراق ئىنتوناتسىيىسىگە ئىگە بولغان بولىدۇ، يەنى سوراقنى ئىپادىلەيدىغان سوز ياكى ئۇلانمىلار كوتىرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا سوراق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئومۇمەن سوراق بەلگىسى(؟) قويۇلىدۇ. سوراق جۈملىلەر ئومۇمەن سوزلىگۈچىنىڭ ئوي-پىكىرلىرىنى سوراق تەرىقىسىدە ئىپادىلەپ كېلىدۇ.

سوراق جۈملىلەر سوراق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەر، ئۇلانمىلار ۋە باشقا ئامىللارنىڭ ياردىمى بىلەن تۈزۈلىدۇ.

3. ئۈندەش جۈملە

سوزلىگۈچىنىڭ تۈرلۈك ھېسسىيات-ھاياجانلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان جۈملىلەر ئۈندەش جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۈندەش جۈملىلەر ئادەتتە قاراتما سوز ۋە ئۈندەش سوزلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا تۈزۈلىدۇ. ئۈندەش جۈملىلەر سوزلىگۈچىنىڭ تۈرلۈك ھېس-تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ

ھال-ئەھۋالىنى بايان تەرىقىسىدىمۇ ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇڭلاشقا بىر قىسىم بايان جۈملىلەر بەزىدە ئۈندەش جۈملە سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ماركس بۈگۈن مەن بىلەن بىللە بۇ ئەھۋالنى ئوز كوزى بىلەن كورەلىگەن بولسا ئىدى، قانداق ياخشى بولاتتى-ھە! («كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دىن)

پاھ-پاھ، بۇ يەرگە ئەجەپ چىرايلىق ئىمارەتلەر سېلىنىپتۇ!
بۇ ئەجەپ چىرايلىق باغ ئىكەن!
ئاشلىقنى بۇرۇنراق يىغىپ ئالماپتۇق-دە!
قارىغىنا، كىيىملىرىڭ نېمە دېگەن ھول بولۇپ كەتكەن!

ئۈندەش جۈملىلەر ئاساسەن توۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ.

(1) بەزى ئۈندەش جۈملىلەر سوزلىگۈچىنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

ماۋجۇشىنىڭ مېھرىنى،
كۈيلىرىمگە قاتسام مەن.
دىدارىنى بىر كورۈپ،
مۇرادىمغا يەتسەم مەن.

(2) بەزى ئۈندەش جۈملىلەر سوزلىگۈچىنىڭ غەزەپلىنىش، خاپا بولۇش ۋە پۇشايمان قىلىشتەك ھېس-تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

خەپ، سېنىڭ ئەدىۋىڭنى بەرمىسەم!
ئۇرۇلغان ئاشلىقنى تۈنۈگۈن يىغىپ ئالماپتۇق-دە!
ئاپلا، مەن ئۇ يەرگە بارمىغان بولسام ياخشى بوپتىكەن!

(3) بەزى ئۈندەش جۈملىلەر سوزلىگۈچىنىڭ خوشال بولۇش ۋە قانائەتلىنىشتەك ھىس-تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن ئەجەپ ياخشى كۈن بولدى-ھە!

بۇ يەرگە تازا چوڭ سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇپتۇ-دە!

ۋاي-ۋۇي، تازا ئوخشاپتۇ بۇ بۇغداي!

(4) بەزى ئۈندەش جۈملىلەر سوزلىگۈچىنىڭ ئەجەپلىنىش ۋە زوقلىنىشتەك ھىس-تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتراپىڭغا قارىغىنا، بىزنىڭ ۋەتىنىمىز نىمە دىگەن گۈزەل!

پاھ-پاھ، مۇنۇ بۇغدايلارنىڭ باشلىرىنى قارا!

ئۈندەش جۈملىلەر ئېغىزدا ئۈندەش ئاھاڭى بىلەن ئېيتىلىدۇ، يەنى ئۈندەش مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان سوز ۋە باشقا ئېلېمېنتلار كۈچلۈك ھەم كوتىرەڭگۇ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. شۇڭا بايان جۈملە ۋە سوراق جۈملىلەر ئۈندەش ئاھاڭى بىلەن ئېيتىلسا، ئۇ ئۈندەش مەنىسىنى ئىپادىلەپ، ئۈندەش جۈملىگە ئايلىنىدۇ. يېزىقتا ئۈندەش جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۈندەش بەلگىسى (!) قويۇلىدۇ. ئۈندەش جۈملىلەر ئاساسەن سوزلىگۈچىنىڭ تۈرلۈك ھىس-تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ ۋە ئۈندەش سوزلەر، قاراتما سوزلەر ۋە ئۈندەش مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئۈلانمىلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا ياسىلىدۇ.

بەزى جۈملىلەر ھەم سوراق مەنىسىدە، ھەم ئۈندەش مەنىسىدە كېلىشى مۇمكىن. بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ھەم سوئال بەلگىسى، ھەم ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. قايسىسىنى بۇرۇن قويۇشنى جۈملىنىڭ خاراكتىرىغا قاراپ بەلگىلەيمىز. مەسىلەن:

ياپىردىم، ئىشنى تېخى تۈگەتمىدىڭلارمۇ؟!

ئىست، نىمشقا بالدۇرراق ئېيتمىغانسەن!؟

4. بۇيرۇق جۈملە

بۇيرۇق-تەلەپ، ئىلتىماس-ئوتۇنۇش، شۇئار-چاقىرىق ۋە ئۈمىت-ئارزۇ مەزمۇنىدىكى ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇيرۇق جۈملىلەردە ئىپادىلىنىدىغان بۇيرۇق مەنىسىنىڭ تۈرلۈكچە بولۇشىغا قاراپ، بۇيرۇق جۈملىلەر توۋەندىكى بىرنەچچە تۈرلۈك بولىدۇ.

1) ئېنىق بۇيرۇق جۈملە

بۇيرۇق-تەلەپ مەنىسىنى ئېنىق ئىپادىلەيدىغان بۇيرۇق جۈملىلەر ئېنىق بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئوغلۇم، مەكتەپكە چاپسان ماڭ.

قېنى يىگىتلەر، مېڭىشقا تەييارلىنىڭلار!

ۋەزىپىنى تولۇق ئورۇنداڭلار.

بۇ خىزمەت ئەتە تاماملانسۇن.

2) ئوتۇنۇش مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە

ئوتۇنۇش-ئىلتىماس مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان بۇيرۇق جۈملىلەر ئوتۇنۇش مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

يولداش سادىق، ئاۋۇ كىتاپنى ماڭا ئېلىۋېتىڭا!

بىر ئېغىز سۆز قىلاي، قۇلاق سېلىپ ئاڭلاڭلارچۇ!
دوستۇم، كەچتە بىزنىڭ ئۆيگە بىر كەلگىنە.
بىزنىڭ پىكرىمىزنى تەشكىلگە يەتكۈزۈپ قويۇڭ.

3) چاقىرىق مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش-ھەركەت توغرىسىدىكى تەلەپ-مۇراجەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بۇيرۇق جۈملىلەر چاقىرىق مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

بىز بۇ ئۇلۇغ كۈننى كۈتۈۋالايلى!
ئۇلۇغ ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ياشىسۇن!
پۈتۈن دۇنيا پۈرولېتارلىرى بىرلىشىڭلار!

4) مەسلىھەت مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ تىلەك-ئۈمىدىنى ۋە مەسلىھەتىنى ئىپادىلەيدىغان بۇيرۇق جۈملىلەر مەسلىھەت مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

سىز ھازىرلا دوختۇرغا كۆرۈنۈپ بېقىڭ.
ئۆزىڭىز بېرىپ ئەھۋالنى ئۇقۇپ باققىنىڭىز ياخشى.
بىزنىڭ بۇ پىكرىمىزنى ئويلىشىپ كۆرسىڭىز.
ئۇ يەرگە ھازىرلا بارسىڭىز ياخشى بولارمىكىن.

بۇيرۇق جۈملىلەر ئومۇمەن بىرئاز كۈچلۈك ۋە كۆتىرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ، بۇنداق بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا يېزىقتا ئۈندەش بەلگىسى (!) قويۇلىدۇ؛ پەس ۋە كۈچسىز ئاھاڭدا ئېيتىلغانلىرىدىن

كېيىن چېكىت (.) قويۇلىدۇ. بۇيرۇق جۈملىلەر ئادەتتە بۇيرۇق رايىدا كەلگەن پېئىللارنى ئۆزىنىڭ خەۋىرى قىلغان ھالدا ياسىلىدۇ.

كۆنۈكمە:

تۆۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بايان جۈملە، سوراق جۈملە ۋە بۇيرۇق جۈملىلەرنى تېپىپ چىقىڭلار ھەمدە ئۇنىڭدىكى سوراق جۈملىلەرنىڭ قانداق تۈزۈلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ھازىر مېنىڭ ئالدىمدا باشقا يول يوق. دۈشمىنىم بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم. يا ئۇنى ئۆلتۈرىمەن، يا ئۇ مېنى ئۆلتۈرىدۇ. ئۇنى ئۆلتۈرۈشۈم كېرەك! ئۇنى چوقۇم ئۆلتۈرۈشۈم كېرەك! بىراق ئۇنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، نەگە بارىمەن؟ جاڭ تاغام بۇ يەردە يوق. پارتىزانلار بىلەن، شىيجۇ ئاكام بىلەن ئالاقە ئۈزۈلدى. ئەمدى ئۇلارنى نەدىن تاپىمەن؟ مەن ئۇلارنى ئىزدەپ تاپىسام، ئۇلار مېنى تاپالمايدۇ، قانداق قىلىش كېرەك؟ ئۇنى ئۆلتۈرمەسلىك كېرەكمۇ؟...... شۇنداق، بىرلا يول بار. ئۇنى ئۆلتۈرۈپ ئىنتىقام ئېلىپ قاچاي، باشقا كەلگەننى كۆرەرمەن. توغرا، بېرىپ چاناش كېرەك! چاناش كېرەك!

....

باشلىق، ماڭا بىر تال مىلتىق بېرىڭ! بېرىپ ئاق ئىتلارنى يوقىتىمەن.
(«نۇرلۇق قىزىل يۇلتۇز»دىن)

§3 جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بۆلۈنۈشى

تىلىمىزدىكى جۈملىلەر ئىپادىلەيدىغان مەنىسى جەھەتتىن ھەر خىل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىنمۇ ھەر خىل بولىدۇ. بەزى جۈملىلەر سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلۈپ، بىر ئاددىي ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ، يەنە بەزى جۈملىلەر ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، قوشما ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ.

مانا شۇنداق ئەھۋالغا ئاساسەن، تىلىمىزدىكى بارلىق جۈملە شەكىل-

لىرىنى ئاددى جۇملە ۋە قوشما جۇملە دىگەن ئىككى چوڭ قىسىمغا بولۇش مۇمكىن.

ئەمدى بىز جۇملە شەكىللىرىنىڭ مۇشۇ ئىككى چوڭ قىسمى ئۇستىدە بىر-بىرلەپ توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئىككىنچى باپ ئاددى جۇملە

سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەلۇم قائىدە-قانۇنىيەت بويىچە ئۆزئارا باغلىنىشىدىن تۈزۈلۈپ، تولۇق ئاياقلاشقان بىر ئاددى ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۇملىلەر ئاددى جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاددى جۇملە نۇتۇقنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ تولۇق ئاياقلاشقان بىر ئاددى ئوي-پىكىرنى مەلۇم جۇملە تۈرى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مۇنداق ئاددى ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى جۇملىلەر تىلىمىزدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سىنتاكسىسلىق قانۇنىيەت بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇشىمۇ، سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئايرىم بىر سۆزدىن ھاسىل بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەتىياز، سىم-سىم يامغۇر توختىماي ياغماقتا.

ئارىمىزدا تېخى تونۇشى توغرا بولمىغانلار بارمۇ، يوقمۇ؟ مېنىڭچە، بار.

ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى ئاسماندىن چۈشەمدۇ؟ ياق.

بۇ مىساللاردىكى ”ئەتىياز، بار، ياق“ دىگەن جۇملىلەر بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن ئاددى جۇملە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مۇنداق بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن ئاددى جۇملىلەرنىڭ تولۇق ئاياقلاشقان بىر ئاددى ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەپ بېرەلىشى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى باشقا جۇملىلەر بىلەن بولغان گىراماتىكىلىق مۇناسىۋىتىگە

باغلىق بولىدۇ.

جۈملىدە سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشى، سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بىرىكىش ئۇسۇللىرى، جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن-تەرتىۋى، ۋەزىپىسى، ئاددى جۈملىلەرنىڭ تۈرى ۋە ئۇلارنىڭ تۈزۈلۈش خۇسۇسىيەتلىرى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئاددى جۈملە تەتقىقاتى دائىرىسىگە كىرىدۇ.

§1 جۈملىدە سۆزلەرنىڭ باغلىنىشى

سۆزلەر جۈملىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىدە بويىچە مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۆزئارا زىچ باغلىنىپ كېلىدۇ. مانا مۇشۇنداق باغلىنىش سىنتاكسىسلىق باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ. سىنتاكسىسلىق باغلىنىش سىنتاكسىسنىڭ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۆزلەر جۈملىدە گىراماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتۈپ، ئۆزئارا مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن زىچ باغلىنىپ كەلمەيدىكەن، ئۇلار جۈملىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىنى ئۆتەپ كېلەلمەيدۇ، ئېيتىلماقچى بولغان ئوي-پىكىرمۇ چۈشىنىكسىز بولۇپ قالىدۇ.

مەسىلەن، "سۇ سۈزۈك ئاقماقتا ئاستا" دېسەك، بۇنىڭدا سۆزلەر گىراماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتۈپ، مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن بىر بىرىگە باغلىنىپ كەلمىگەن، ھېچقانداق سىنتاكسىسلىق بىرىكمە ھاسىل قىلىنمىغان بولىدۇ، بۇنىڭدىن تولۇق ئاياقلاشقان ئوي-پىكىرمۇ ئۇقۇلمايدۇ. شۇڭا تەرتىپسىز كەلگەن بۇنداق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسىنى جۈملە ھېسابلىغىلىمۇ بولمايدۇ. ئەگەر بىز بۇ سۆزلەرنى

گىراماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ، مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۆزئارا زىچ باغلاپ، "سۈزۈك سۇ ئاستا ئاقماقتا" دېسەك، بۇنىڭدا سۆزلەر ئۆزئارا زىچ باغلىنىپ، "سۇ ئاقماقتا"، "سۈزۈك سۇ"، "ئاستا ئاقماقتا" دېگەن 3 سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى ھاسىل بولىدۇ ۋە ھەر بىر سۆز بىرىكمىسى مەلۇم سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ-دە، تولۇق ئاياقلاشقان بەلگىلىك ئوي-پىكىر ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان جۈملە ھاسىل بولىدۇ.

§2 سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى

تىلىمىزدىكى سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىگە ۋە گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، جۈملىدە بىر بىرى بىلەن زىچ باغلىنىپ، مەلۇم سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق سۆز بىرىكمىلىرى لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىنمۇ، گىراماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىنمۇ ئۆزئارا باغلانغان بولىدۇ.

دېمەك، مەلۇم سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن سۆز بىرىكمىلىرى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى بەزى جۈملىلەردە ئاز بولىدۇ، بەزى جۈملىلەردە كۆپ بولىدۇ. مەسىلەن:

"قاسىم ئوقۇدى" دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملە بىرلا سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن؛ "بىزنىڭ گۈڭشېمىزدا ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلاندى" دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدە "تېرىلغۇ باشلاندى"، "ئەتىيازلىق تېرىلغۇ"، "گۈڭشېمىزدا باشلان-

دى“ ۋە ”بىزنىڭ گۈگۈشىمىزدا“ دېگەن 4 سۆز بىرىكمىسى بار.

مانا بۇ مىساللاردىن سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىر تۈرلۈك ئەركىن بىرىكمە ئىكەنلىكىنى، ئۇلارمۇ تىلىمىزدىكى يەككە-يەككە سۆزلەرگە ئوخشاشلا، جۈملە ھاسىل قىلىدىغان تىل بىرلىكى ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ تۈرلۈك يوللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغانلىقىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن.

§3 سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىش يوللىرى

سۆزلەر جۈملىدە مەلۇم تەرتىپ ۋە مەلۇم قائىدە بويىچە، مەلۇم ئۇسۇل ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ. جۈملىدە سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا باغلىنىش يوللىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) ھەر خىل سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار جۈملىدە سۆزلەرنى ئۆزئارا باغلاش رولىنى ئوينايدۇ؛

(2) ياردەمچى سۆزلەر (باغلىغۇچىلار، ئۇلانمىلار) جۈملىدە سۆزلەرنى ئۆزئارا باغلاپ كېلىدۇ؛

(3) سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئورۇن-تەرتىۋى ھەمدە ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق جۈملىدە ئۆزئارا باغلىنىدۇ.

مەسىلەن، ”بىز ئالىي مەكتەپكە ئوقۇش ئۈچۈن كەلدۇق“ دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدە، ”بىز كەلدۇق (قوشۇمچە ئارقىلىق باغلانغان)، ”مەكتەپكە كەلدۇق“ (قوشۇمچە ئارقىلىق باغلانغان)، ”ئالىي مەكتەپكە“ (ئورۇن-تەرتىۋى ئارقىلىق باغلانغان) ۋە ”ئوقۇش ئۈچۈن كەلدۇق“ (باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان) دېگەن 4 سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى بار.

”ئۇلۇغ، شەرەپلىك، توغرا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ياشىسۇن!“ دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدىكى ”ئۇلۇغ، شەرەپلىك، توغرا“ دېگەن سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىسى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق باغلانغان.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرى ئۆزلىرىنىڭ بىرىكىش ئۇسۇللىرى ۋە سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى ۋە بېقىنىدا باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى

جۈملىدە ئوخشاش بىر ۋەزىپىنى ئۆتەيدىغان سۆزلەر بىر بىرى بىلەن تەڭ دەرىجىدە ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ. جۈملىدىكى ۋەزىپىسى ئوخشاش بولغان مۇنداق سۆزلەر بىر بىرىنى ئېنىقلىمايدۇ، بىر بىرىگە بېقىنمايدۇ، بىر بىرىنى تولۇقلىمايدۇ، بىر بىرىنى باشقۇرمايدۇ، يەنى ئۆزئارا تەڭ-باراۋەر ھالدا باغلىنىپ كېلىدۇ. ئۇلار جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىگە نىسبەتەن ئوخشاش مۇناسىۋەتتە بولىدۇ.

دېمەك، جۈملىدە ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ كېلىپ، ئوخشاش بىر ۋەزىپىنى ئۆتەيدىغان سۆز بىرىكمىلىرى تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

كوپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئىشلەپ سوتسىيالىزىم قۇرىمىز.

ئۇلۇغ، شەرەپلىك، توغرا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ياشىسۇن!

جۇڭگو خەلقى قۇدرەتلىك ھەم باتۇر خەلق.

بىزنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەتىمىز ئىشچى، دېھقان، ئەسكەرلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى لازىم.

بىز لېكسىيە ئاڭلىدۇق ھەم يازدۇق.

بۇ جۈملىلەر ئىچىدىكى تەڭداش بۆلەكلەر ئۆزئارا تەڭداش باغلىنىپ كېلىپ، ئوخشاش بىر ۋەزىپىنى ئۆتىگەن.

تەڭداش باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بەزىلىرى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلىنىدۇ، بەزىلىرى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىيات-سەنئەت سەپىدە غايەت زور نەتىجىلەر قولغا كەلدى. (ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق)

ئۇ سوتسىيالىزىم ۋە كوممۇنىزىم ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلىغان. (باغلىغۇچى ئارقىلىق)

2. بېقىندى باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى

جۈملىدە سۆزلەرنىڭ بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىپ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن سۆز بىرىكمىلىرى بېقىندى باغلىنىشتىكى سۆز بىرىكمىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىدە سۆزلەر بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن باغلانغان چاغدا، بىرى ئىككىنچىسىنى ئېنىقلاپ ياكى تولدۇرۇپ، بىر بىرىگە سان ۋە شەخس جەھەتتىن ماسلىشىپ بېقىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

"بىز يېڭى مەكتەپكە ئوبدان ئورۇنلىشۋالدۇق" دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدە بېقىندى باغلىنىشتا كەلگەن "بىز ئورۇنلىشۋالدۇق"، "يېڭى مەكتەپكە"، "مەكتەپكە ئورۇنلىشۋالدۇق" ۋە "ئوبدان ئورۇنلىشۋالدۇق" دېگەن 4 سۆز بىرىكمىسى بار.

بۇ 4 سۆز بىرىكمىسىنى ئايرىم-ئايرىم تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى. "ئورۇنلىشۋالدۇق" دېگەن خەۋەر "بىز" دېگەن ئىگىنىڭ ئىش-ھەركىتىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن؛ "يېڭى" دېگەن ئېنىقلىغۇچى "مەكتەپكە" دېگەن ئىسىمنى ئېنىقلاپ، ئۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن؛ "مەكتەپكە" دېگەن ئىسىم "ئورۇنلىشۋالدۇق" دېگەن خەۋەردىن ئاڭلانغان ئىش-ھەركەتنىڭ ئورنىنى بىلدۈرۈپ، شۇ خەۋەرنى تولدۇرۇپ، شۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن؛ "ئوبدان" دېگەن سۈپەت "قانداق" دېگەن سوئالغا جاۋاپ بولۇپ، "ئورۇنلىشۋالدۇق" دېگەن خەۋەردىن ئاڭلانغان ئىش-ھەركەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرۈپ، شۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن.

دېمەك، بېقىندى باغلىنىشتىكى سۆزلەرنىڭ بىرى بېقىندۇرغۇچى، يەنە بىرى بېقىنغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بېقىنغۇچى سۆزلەر بېقىندۇرغۇچى سۆزلەرنى ئېنىقلاش، تولدۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بېقىندۇرغۇچى سۆز باش سۆز، بېقىنغۇچى سۆز بېقىندى سۆز دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بېقىندى باغلىنىشتىكى سۆزلەردىن قايسىنىڭ قايسىغا بېقىندىغانلىقىنى سوئال قويۇش ئارقىلىق ئېنىقلاشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ بىر بىرىگە بېقىنىش يولى بىلەن باغلىنىش شەكلى ئاساسەن 4 خىل بولىدۇ، يەنى كېلىشىش باغلىنىش، چىرمىشىش باغلىنىش، باشقۇرۇش باغلىنىش ۋە يانداش باغلىنىش.

1) كېلىشىش باغلىنىش

بېقىندى سۆزنىڭ باش سۆزگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن سان ۋە شەخس جەھەتتە ئۆزئارا كېلىشىپ ۋە ماسلىشىپ باغلىنىشى كېلىشىش

باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ.

كېلىشىش باغلىنىش ئاساسەن ئىگە بىلەن خەۋەر ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇدۇم (I شەخس بىرلىك)
سىز ئۆگەندىڭىز (II شەخس بىرلىك)
ئۇ كوردى (III شەخس بىرلىك)
بىز ئوقۇدۇق (I شەخس كوپلۇك)
سىلەر ئۆگەندىڭلار (II شەخس كوپلۇك)
ئۇلار كوردى (III شەخس كوپلۇك)

كېلىشىش باغلىنىشتا ئىگە باش سوز، خەۋەر بېقىندى سوز بولۇپ كېلىپ، خەۋەر ئىگىگە بېقىنىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ خىل باغلىنىشتا باش سوزنىڭ (ئىگىنىڭ) شەكلى ئوزگەرسە، بېقىندى سوزنىڭ (خەۋەر-نىڭ) شەكلىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئوزگىرىدۇ.

2) چىرمىشىش باغلىنىش

بېقىنغۇچى سوز بىلەن بېقىندۇرغۇچى سوزنىڭ ئوزئارا چىرمىشىش ئاساسىدا باغلىنىشى چىرمىشىش باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ.

چىرمىشىش باغلىنىش ئاساسەن ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىق-لىغۇچى بىلەن تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن ئېنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. بۇنىڭدا ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى بېقىندى سوز، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەن ئېنىقلانغۇچى بېقىندۇرغۇچى سوز ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

ماۋجۇشىنىڭ دەۋرى، سانائەتنىڭ تەرەققىياتى، مېنىڭ ئىرادەم، ئۇنىڭ دوستى، مەكتۇۋىمىزنىڭ بېغى دىگەنگە ئوخشاش.

3) باشقۇرۇش باغلىنىش

بېقىنغۇچى سوزنىڭ بېقىندۇرغۇچى سوزنىڭ تەلىۋى بويىچە ئىگى-لىك كېلىشتىن باشقا كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىپ كېلىپ، شۇ بېقىندۇرغۇچى سوز بىلەن باغلىنىشى باشقۇرۇش باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ.

باشقۇرۇش باغلىنىشتا چۈشۈم كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، بېرىش كېلىشتە كەلگەن سوزلەر ياكى شۇ كېلىشلەرنىڭ قوشۇمچىلىرىنىڭ رولىدا كەلگەن ياردەمچى سوزلەر بېقىندى سوز ھىساپلىنىدۇ، بېقىندۇرغۇچى بولسا كوپىنچە پېئىللاردىن، بەزىدە ئىسىم خاراكتېرلىك سوزلەردىن ياكى مۇشۇ ئىككى خىل سوزلەرنىڭ قوشۇلمىسىدىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ. بۇنداق باغلىنىش تولاراق خەۋەر بىلەن تولدۇرغۇچى ياكى ھالەت ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز ۋەتەننى سۆيىمىز. لېي فېڭدىن ئۆگىنىمىز. بېيجىڭغا بارىمەن. مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمەن. ئايروپىلان بىلەن كەلدۇق.

4) يانداش باغلىنىش

بېقىنغۇچى سوز بىلەن بېقىندۇرغۇچى سوزنىڭ باغلىغۇچى ئارقىلىق ئەمەس، ئوزلىرىنىڭ ئورۇن-تەرتىۋى ئارقىلىق ئوزئارا ياندىشىش يولى بىلەن بىر بىرىگە باغلىنىپ كېلىشى يانداش باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ.

يانداش باغلىنىشتا كەلگەن سوزلەر بىر بىرىدىن بولۇنمىگەن ھالدا

بىر خىل ئىنتوناتسىيە بىلەن ئىپتىلىدۇ. بۇنداق باغلىنىشتىكى سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ ئورۇن-تەرتىۋى ئارقىلىق بىر بىرىگە باغلانغان بولىدۇ. بۇنداق باغلىنىش ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى، ئېنىقلىغۇچى بىلەن خەۋەر ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ.

ياندىش باغلىنىشتا ييقىندى سۆزلەر ئاساسەن ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، رەۋىش، سۈپەتداش، مىقدار سۆزلەر ۋە رەۋىشداشلاردىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ؛ يېقىندۇرغۇچى سۆزلەر بولسا ئاساسەن ئىسىم ياكى پېئىلدىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ. مەسىلەن:

پولات جەڭچى (ئىسىم + ئىسىم)، قىزىل ئارمىيە (سۈپەت + ئىسىم)، 30 ئوقۇغۇچى (سان + ئىسىم)، بۇ مەكتەپ (ئالماش + ئىسىم)، نۇرغۇن كىشىلەر (رەۋىش + ئىسىم)، ئوقۇغان بالا (سۈپەتداش + ئىسىم)، چىرايلىق يازدى (سۈپەت + پېئىل)، ئىككى قېتىم باردىم (مىقدار سۆز + پېئىل)، ئەتە كېلىمەن (رەۋىش + پېئىل)، چۈشىنىپ سۆزلىدى (رەۋىشداش + پېئىل)

كونۇكمە:

تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، ھەر بىر جۈملىنى سىنتاكسىسلىق سۆز بىرىكمىلىرىگە ئاجرىتىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق باغلىنىش ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

جەمئىيەتنىڭ بايلىقىنى ئىشچىلار، دېھقانلار ۋە ئەمگەكچى زىيالىلار ياراتقان.

كەمتەرلىك كىشىنى ئالغا باستۇرىدۇ، مەغرۇرلۇق كىشىنى ئارقىدا قالدۇرىدۇ، بىز بۇ ھەقىقەتنى مەڭگۈ ئەستە تۇتۇشىمىز لازىم.

ئۈچىنچى باپ جۈملە بۆلەكلىرى

سۆزلەر ياكى سۆز بىرىكمىلىرى جۈملە تەركىۋىگە كىرگەندە، ئۆز ئالدىغا ياكى بىر بىرى بىلەن تۇرلۇك شەكىلدە بىرلىشىپ كېلىپ مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ ھەم بەلگىلىك سوئالغا جاۋاپ بولىدۇ. بىز جۈملىدىكى سۆزلەر ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنى ئۇلارنىڭ جۈملىدە ئۆتەۋاتقان ۋەزىپىسىگە ۋە ئويناۋاتقان رولىغا قاراپ بىرقانچە بۆلەككە ئاجرىتىشىمىز مۇمكىن. جۈملىنى، بولۇپمۇ مۇرەككەپ جۈملىنى بۆلەكلەرگە ئاجرىتىپ تەھلىل قىلىش بىر پۈتۈن جۈملىنىڭ مەنىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

مەسىلەن، ”پارتىيىمىز بىزنى بالايى-ئاپەتتىن قۇتقۇزدى“، ”بىز پارتىيە رەھبەرلىكىنى قەتئىي ھىمايە قىلىمىز“ دېگەن جۈملىلەرگە قارايدىغان بولساق، بۇ جۈملىلەرنىڭ ھەر بىرىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىۋاتقان ۋە بەلگىلىك سوئالغا جاۋاپ بولۇۋاتقان 4 بۆلەك بارلىقىنى كۆرىمىز.

دېمەك، جۈملىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىپ، بەلگىلىك سوئالغا جاۋاپ بولىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى جۈملە بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ.

ياردەمچى سۆزلەر ۋە قوشۇمچىلار ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولالمايدۇ، چۈنكى ئۇلار جۈملىدە مۇستەقىل ھالدا بىرەر سوئالغا جاۋاپ بولالمايدۇ ۋە بىرەر ۋەزىپىنىمۇ كېلەلمەيدۇ.

جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بەزىلىرى جۈملە تۈزۈلۈشىدە يېتەكچى (باش) رول ئوينىسا، بەزىلىرى قوشۇمچە (ئەگەشمە) رول ئوينايدۇ. جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ جۈملىدە ئوينايدىغان ئەنە شۇنداق روللىغا قاراپ، ئۇلارنى باش بۆلەك ۋە ئەگەشمە بۆلەك دىگەن ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

§1 جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى

جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساس بولىدىغان، جۈملىدە باش رول ئوينايدىغان جۈملە بۆلەكلىرى باش بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىدە ئىگە ۋە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى ھىساپلىنىدۇ. باش بۆلەكلەر جۈملىنىڭ گىراماتىكىلىق تەشكىلاتچىسى ۋە يادروسى بولۇپ، ئۇنىڭسىز جۈملە تۈزۈش مۇمكىن ئەمەس.

مەسىلەن، ”دۇنيا خەلقى تىنچلىقنى قىزغىن سۆيىدۇ“ دىگەن جۈملىدىكى ”دۇنيا خەلقى“ دىگەن ئىگە ۋە ”سۆيىدۇ“ دىگەن خەۋەر مۇشۇ جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىدۇر. دىمەك، جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرى باش بۆلەكلەر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

1. ئىگە

خەۋەر تەرىپىدىن بايان قىلىنىدىغان ئوبيېكتنىڭ كىم ياكى نىمە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان جۈملە بۆلىكى ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىگىنىڭ گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئىگە بولۇپ كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى باش كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ.

ئىگىگە ئاساسەن ”كىم؟ نىمە؟“ دىگەن سوئاللار بېرىلىدۇ. ئەگەر

ئىگىگە تەۋەلىك قوشۇمچىسى ۋە سان قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلسە، ئۇنىڭغا بېرىلىدىغان سوئاللارغىمۇ شۇ قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كېلىدۇ. ئىگىنى ئېنىقلاشتا بۇ سوئاللار جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز لېي فېڭدىن ئۆگىنىمىز.
ئىلغارلار ئارقىدا قالغانلارغا ياردەم بېرىشى لازىم.
پويىز كەلدى. (نىمە كەلدى؟)
ئوقۇغۇچىلار كەلدى. (كىملەر كەلدى؟)
ئۇنىڭ ئاكىسى كەلدى. (كىم كەلدى؟)

جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدىغان ئاساسىي سۆز تۈركۈمى ئىسىمدۇر. باشقا سۆز تۈركۈملىرىمۇ ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغاندا جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى قەھرىمان خەلق. (ئىسىم)
بىز پارتىيىگە قەتئىي ئەگىشىپ ماڭىمىز. (ئالماش)
ياخشى — ئىشى بىلەن ياخشى. (سۈپەت)
بۇ يىل مەكتىۋىمىزگە ئىمتىھاندىن ياخشى ئۆتكەنلەر قوبۇل قىلىندى. (سۈپەتداش)
كىتاپ ئوقۇش — ئۆگىنىش. (ھەركەتنامى)
ئوقۇغۇچىلاردىن ئىككىسى كەلمىدى. (سان)

جۈملىنىڭ ئىگىسى بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن (ئاددىي) بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن (قوشما) بولۇشىمۇ مۇمكىن.

بىرلا سۆز (جۈملىدىن بىرىككەن سۆز) دىن تۈزۈلگەن ئىگە ئاددىي ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ.

سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىلىرى (ئۇنىڭ قانداق باغلىنىشتا كەلگەن سوز بىرىكمىسى بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر) جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلسە، ئۇنى ئاددى ئىگە جۈملىسىگە كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ. مۇستەقىل سوزلەر، جۈملىدىن بىرىككەن سوزلەر جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلسە، شۇنداق ئىگىنىلا ئاددى ئىگە دەپ ھىساپلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

تېچلىق ئۇرۇشنى يېڭىدۇ.

ئۇن ئىككىگە تەڭ بولۇنىدۇ.

بىز تىرىشىپ ئۇگىنىمىز.

ئۆلكىمىزدە نۇرغۇن تاشيول ياسالدى.

ئايگۈل مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سوزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، بىرلا سوئالغا بىر تۇتاش جاۋاپ بولىدىغان ئىگە قوشما ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشما ئىگە بولۇش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، قوشما ئىگە بولۇپ كەلگەن سوزلەر سىنتاكسىسلىق بىرىكمە بولۇشى؛ ئىككىنچىدىن، جۈملىنىڭ خەۋىرى ئايرىم سوز بىلەن ئەمەس، شۇ بىرىكمە بىلەن باغلانغان بولۇشى؛ ئۈچىنچىدىن، سورالغان سوئالغا شۇ بىرىكمە بىر تۇتاش جاۋاپ بولۇشى كېرەك. مانا مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان سوز بىرىكمىلىرى قوشما ئىگە بولالايدۇ.

قوشما ئىگە بولۇپ كېلىدىغان سوز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

(1) ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى يوشۇرۇنغان سوز بىلەن تەۋە-

لىك قوشۇمچىسى ئۇلانغان سوزلەر بىرىكىپ قوشما ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى باتۇر، ئەمگەكچى خەلقتۇر.

پارتىيە ئەزالىرى ئۈگىنىشتە نەمۇنە بولۇشى لازىم.

خەلق دولىتى خەلقنى قوغدايدۇ.

(2) چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى يوشۇرۇنغان سوز بىلەن سۇپەتداش ياكى ھەرىكەتنامى بىرىكىپ كېلىپ قوشما ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئاساسنىڭ ئاساسىدۇر.

ئوما ئورغانلار قايتىپ كەلدى.

خەت يېزىپ ئولتۇرغان — ئۇنىڭ دوستى.

(3) ئىسىم ياكى كىشىلىك ئالماش بىلەن تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن سانلار بىرىكىپ قوشما ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

سادىق ئىككىمىز بېيجىڭغا بارىدىغان بولدۇق.

سىلەر ئىككىڭلار ئوقۇشقا بېرىڭلار.

ئۇلار ئۈچى بۈگۈن كېلىدۇ.

(4) قوشما سانلار جۈملىدە قوشما ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئون بەش ئۈچكە تەڭ بولۇنىدۇ.

بەش يەردە بەش — يىگىرمە بەش.

(5) كىشىلەرنىڭ ئىسىم-فامىلىسى جۈملىدە قوشما ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىسمائىل مەممەت ۋەتەننى قوغداش يولىدا شەرەپ بىلەن قۇربان بولغان.

(5) كىشىلىك ئالماش بىلەن ئومۇلۇك ئالماش بىرىكىپ قوشما

ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز ھەممىمىز دېخانچىلىق ئىشلىرىغا ياردەملەشتۇق.

سىلەر ھەممىڭلار خەنزۇچىنى ئوبدان ئۆگەندىڭلار.

ئۇلار ھەممىسى ئوبدان ئوقۇۋاتىدۇ.

(7) باغلىغۇچى "بىلەن" ئارقىلىق باغلىنىپ باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار ياكى ئالماشلار قوشما ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

قاسىم بىلەن ئۆمەر بىللىق تۇتۇشقا كەتتى.

سەن بىلەن مەن بېيجىڭغا بارىدىغان بولدۇق.

(8) چىرمىشىش باغلىنىشتىكى سوز بىرىكمىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يانداش باغلىنىشتىكى سوزلەر كېلىپ قوشما ئىگىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى خەلقنى سۆيىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى گۇللەنمەكتە.

2. خەۋەر

جۈملىدە ئىگىنىڭ ئىش-ھەركىتى ياكى ئۇنىڭ كىم-نىمە ئىكەنلىگىنى يەنى ئۇنىڭ "قانداق" ئىكەنلىگىنى بايان قىلىدىغان جۈملە بولىگى خەۋەر دەپ ئاتىلىدۇ.

خەۋەر جۈملىنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە مەركەزلەشتۇرۇش رولىنى ئوينايدىغان مۇھىم باش بولەك ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ جۈملىنىڭ خاراكتىرىنى بەلگىلەيدۇ. جۈملىدە باشقا بولەكلەرنىڭ بولماي قېلىشى جۈملىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئانچە تەسىر يەتكۈزەلمەيدۇ، لېكىن خەۋەرنىڭ بولماي قېلىشى جۈملىنىڭ شەكىللىنىشىگە كۈچلۈك

تەسىر كورسىتىدۇ. خەۋەرگە ئاساسەن پېئىللارغا بېرىلىدىغان سوئاللار بېرىلىدۇ. جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدىغان ئاساسىي سوز تۈركۈمى پېئىل بولۇپ، خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئوتەش پېئىللارغا خاس سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتتۇر. پېئىلدىن باشقا سوز تۈركۈملىرىمۇ جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلەلەيدۇ. شۇڭا خەۋەر سوز تۈركۈمىنىڭ خاراكتىرىغا قاراپ، پېئىللاردىن تۈزۈلگەن خەۋەر ۋە ئىسىم خاراكتىرلىق سوزلەر-دىن تۈزۈلگەن خەۋەر دىگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بولۇنىدۇ. مۇشۇ ئىككى چوڭ تۈردىكى خەۋەر يەنە تۈزۈلۈش جەھەتتە ئاددى خەۋەر ۋە مۇرەككەپ خەۋەر دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ. مەسىلەن:

ماشىنىلار مېڭىپ كەتتى. (پېئىل)

ئوقۇغۇچىلار باققا كوچەت تىكتى. (پېئىل)

ئۇنىڭ خېتى چىرايلىق. (سۈپەت)

توختاخۇن — ئوقۇتقۇچى. (ئىسىم)

ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى — ئوتتۇز بەش. (سان)

بۇ ئىشنى ئىشلىگەنلەر بىز. (ئالماش)

تېپىلىقنىڭ تەرەپدارلىرى كوپ. (رەۋىش)

خىزمىتىمىزدە كەمچىلىك، خاتالىقلار بار. (مودال سوز)

§2 جۈملىنىڭ ئەگەشمە بولەكلىرى

بەزى جۈملىلەردە باش بولەكلەردىن باشقا، باش بولەكلەرگە ئەگىشىپ كېلىپ، باش بولەكلەرنى ياكى بىر بىرىنى ئېنىقلاپ، تولۇقلاپ كېلىدىغان بولەكلەرمۇ بولىدۇ.

باش بولەكلەرنىڭ ئەتراپىغا توپلىنىپ، باش بولەكلەرنى ياكى بىر

بىرىنى ئېنىقلاپ، تولۇقلاپ كېلىدىغان بولەكلەر ئەگەشمە بولەكلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ”بەختىيار بوۋاينىڭ كۆزلىرىدە قىزىل نۇر چاقنايدۇ“ دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدە ”نۇر، چاقنايدۇ“ دېگەن باش بولەكلەردىن باشقا بىرمۇنچە ئەگەشمە بولەكلەر بار. ئۇلار بۇ جۈملىدە باش بولەكلەرنى ۋە بىر بىرىنى ئېنىقلاپ، تولۇقلاپ كەلگەن.

يەنە مەسىلەن، ”ئوقۇتقۇچىنىڭ قىزىق سۆزلىرى ياش ئوقۇغۇچىلارنى ئىنتايىن قىزىقتۇردى“ دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدىمۇ ”سۆزلىرى، قىزىقتۇردى“ دېگەن باش بولەكلەردىن باشقا، باش بولەكلەرنى ۋە بىر بىرىنى ئېنىقلاپ، تولۇقلاپ كەلگەن بىرقانچە ئەگەشمە بولەكلەر بار.

دېمەك، ئەگەشمە بولەكلەر ئۆزلىرىنىڭ جۈملىدە ئۆتەيدىغان ۋەزىپىسىگە ۋە ئوينايدىغان رولىغا قاراپ، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت دەپ 3 تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، تىلىمىزدا يەنە ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدىغان بىر بولەكمۇ بار.

1. تولدۇرغۇچى

جۈملىدە باش كېلىش ۋە ئىگىلىك كېلىشتىن باشقا كېلىشلەرنىڭ بىرىدە كېلىپ ۋە ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋاب بولۇپ، پېئىللارغا باغلىنىپ كېلىدىغان ئەگەشمە بولەك تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

تولدۇرغۇچى جۈملىنى تولۇقلاش ۋە جۈملىنىڭ مەزمۇنىنى كېڭەيتىش رولىنى ئوينايدىغان مۇھىم ئەگەشمە بولەك بولۇپ، ئۇ جۈملىدە

ئاساسەن پېئىلدىن تۈزۈلگەن باشقا بولەكلەرگە باغلىنىپ كېلىپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تولدۇرۇپ بېرىدۇ.

تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدىغان سۆزلەرگە چۈشۈم كېلىش، چىقىش كېلىش، بېرىش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرى، بەزى ياردەمچى سۆزلەر ئۇلانغان بولىدۇ. مەسىلەن:

تىلىڭنى قۇلۇپلاپ تۇت، چىشىڭ سۇنمىسۇن.

ئاغزى بوش كىشىنى ئەقىللىق دېگىلى بولمايدۇ.

بىز ئاممىغا ئىشىنىشىمىز لازىم، پارتىيىگە ئىشىنىشىمىز لازىم.

مەن بۇ خەتنى ئاكامغا يازدىم.

تۈنۈگۈن ئاكامدىن خەت كەلدى.

ئۇ، ئۈرۈمچىگە ئايروپىلان بىلەن باردى.

بېرىش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىشتە كەلگەن بەزى تولدۇرغۇچىلار جۈملىدە پېئىللارغىلا باغلىنىپ قالماي، بەزىدە پېئىلدىن باشقا سۆزلەرگە (خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۆزلەرگە) باغلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

1. ئەمەتتە ياخشى كىتابلار بار ئىكەن.
2. بىزنىڭ كۈرىشىمىز ماركسىزىمغا مۇھتاج.

چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ھەرقانداق سۆز جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولالايدۇ. بېرىش كېلىشتە، چىقىش كېلىشتە ۋە ئورۇن كېلىشتە كەلگەن سۆزلەرنىڭ ھەرقاندىقى تولدۇرغۇچى بولۇۋەرمەيدۇ، پەقەت ئادەم ياكى نەرسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرلا تولدۇرغۇچى بولالايدۇ. ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىلنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر جۈملىدە تولدۇرغۇچى ئەمەس، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىز دىلبەرگە ياردەم بېرىڭ. (تولدۇرغۇچى)

ئۇ شاگخەيگە كەتتى. (هالەت)

ئۇ ئاكامدا ئوقۇيدۇ. (تولدۇرغۇچى)

ئۇ بىيجىڭدا ئوقۇيدۇ. (هالەت)

بۇ خەت دوستۇمدىن كەلدى. (تولدۇرغۇچى)

بۇ خەت خوتەندىن كەلدى. (هالەت)

بىز يازدا دەم ئالىمىز. (هالەت)

تولدۇرغۇچىلار ئۇزىنىڭ قايىسى كېلىشتە كېلىشىگە ۋە تۇزۇلۇش ئالاهىدىلىگىگە قاراپ، ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچى ۋە ئوتتۇمسىز تولدۇرغۇچى دەپ ئىككى تۇرگە بولۇنىدۇ.

1) ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچى

جۇملىدە چۇشۇم كېلىشتە كەلگەن تولدۇرغۇچى ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچى ئوتتۇملۇك پېئىللار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، چۇنكى ئوتتۇملۇك پېئىللار جۇملىدە هەر ۋاقىت ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچىنى تەلەپ قىلىپ، ئۇنى ئۇزىگە ئەگەشتۇرۇپ كېلىدۇ.

ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچىنىڭ گىراماتىكىلىق ئېلېمېنتى چۇشۇم كېلىش قوشۇمچىسى بولۇپ، چۇشۇم كېلىشتىن باشقا كېلىشلەردە كەلگەن سوزلەر، ئومۇمەن، ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچى بولالمايدۇ. مەسىلەن:

بىتىيۇننى خاتىرىلەيمىز.

ئاكام مالنى يايلاقتا باقىدۇ.

ئەركىن تۇرسۇننى كورۇپتۇ.

بىز دەرسىمىزنى مۇزاكىرە قىلدۇق.

بىز ئۇنى يوقلىدۇق.

ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچىنىڭ گىراماتىكىلىق ئېلېمېنتى بولغان چۇشۇم كېلىش قوشۇمچىسى "نى" بەزى هاللاردا چۇشۇپ قالىدۇ، بۇنداق ئەهۋالدىمۇ ئۇ يەنىلا ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچى هىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن كىنو كوردۇم.

توختى رەسىم سىزدى.

ئاكام كىتاپ سېتىۋالدى.

ئۇلار تاپشۇرۇق ئىشلىدى.

ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچىنىڭ گىراماتىكىلىق ئېلېمېنتى بولغان "نى" قوشۇمچىسى قانداق ئەهۋاللاردا چۇشۇپ قالمايدۇ؟ يۇقۇرىدىكى ئىككى يۇرۇش مىسالدىن شۇنى بىلىش مۇمكىنكى، (1) ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچى پېئىلدىن يىراق كەلگەن يەنى بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا باشقا بولەك كەلگەن؛ (2) خاس ئىسىملار ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن؛ (3) ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچىغا كوپلۇك قوشۇمچىسى ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن؛ (4) ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچى ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى تەرىپىدىن ئېنىقلانغان؛ (5) ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچى قوشما پېئىلنىڭ باشقۇرۇشىدا كەلگەن؛ (6) ئىسىمدىن باشقا سوز تۇركۇملىرى ئىسىمنىڭ رولىدا كېلىپ ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن ئەهۋاللاردا، ئوتتۇملۇك تولدۇرغۇچىنىڭ گىراماتىكىلىق ئېلېمېنتى بولغان "نى" قوشۇمچىسى چۇشۇپ قالمايدۇ. بۇلاردىن باشقا، ئىدىوماتىك سوزلەر، تەكىتلەش زورۇر تېپىلغان سوزلەر، بەلگىلىك ياكى كونكرىت شەيئىنى ئىپادە-

لەپ كەلگەن سوزلەر ئۇتۇملۇك تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە، "نى" قوشۇمچىسى كوپىنچە چۈشۈپ قالمايدۇ. تەكىداش باغلىنىشتىكى ئۇتۇملۇك تولدۇرغۇچىلار جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئورتاق باغلانغاندا، ئەڭ ئاخىرقى تولدۇرغۇچىغا "نى" قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇلاردىن باشقا ئالاھىدە ئەھۋاللار يولۇقىشىمۇ مۇمكىن، بۇ ھەقتە يەنىمۇ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

2) ئۇتۇمسىز تولدۇرغۇچى

بىرىش كېلىش، چىقىش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىشتە كەلگەن تولدۇرغۇچى ئۇتۇمسىز تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇتۇمسىز تولدۇرغۇچىلار ھەركەت قارىتىلغان ئوبيېكت ياكى ھەركەت بىلەن ئالاقىدار شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق تولدۇرغۇچىلار ئۆزىنى باشقۇرۇپ كەلگەن پېئىلنى ۋاستىلىك ھالدا تولدۇرۇپ كېلىدۇ.

ئۇتۇمسىز تولدۇرغۇچىلار "كىمدىن؟ نىمىدىن؟ كىمدە؟ نىمىدە؟ كىمگە؟ نىمىگە؟ كىم بىلەن؟ نىمە بىلەن؟ كىم ئۈچۈن؟ نىمە ئۈچۈن؟" دىگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز مەسىلىگە ئومۇمى يۈزلۈك قاراشنى ئۆگىنىۋېلىشىمىز لازىم.

بۇ كىتاپنى مۇئەللىمدىن سوراپ ئالدىم.

بۈگۈن بېيجىڭدىكى دوستۇمدىن خەت كەلدى.

مەنمۇ ئۇنىڭغا خەت يازماقچىمەن.

پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشيەنىدە چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم.

ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى پەقەت ئىجتىمائى ئەمەلىيەتتىن

كېلىدۇ.

ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا.

"بىلەن، توغرىلىق، ھەققىدە، ئۈچۈن" دىگەنگە ئوخشاش سوز ئارقا ياردەمچىلىرى بىلەن كەلگەن سوزلەرمۇ ئۇتۇمسىز تولدۇرغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئاكىسى بىلەن تېلېفون ئارقىلىق سوزلەشتى.

ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىلنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر يۇقۇرقى ئۈچ كېلىشتە كەلگەن تەقدىردىمۇ، ئۇتۇمسىز تولدۇرغۇچى بولماي ھالەت بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بېيجىڭدا ئوقۇغان.

يازدا ئويگە باردۇق.

سەھەردە يولغا چىقايلى.

تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدىغان ئاساسىي سوز تۈركۈمى ئىسىمدۇر. باشقا سوز تۈركۈملىرىمۇ ئىسىم ئورنىدا ياكى ئىسىمنىڭ رولىدا كەلگەندە تولدۇرغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئوقۇتقۇچىلارنى ھورمەتلەيمىز. (ئىسىم)

ئوقۇتقۇچىمىز مەندىن سوئال سورىدى. (ئالماش)

ئوقۇغۇچىلار ئۆگىنىشكە بەك تىرىشىدۇ. (ھەركەتنامى)

سەككىزنى بەشكە كوپەيتسەك قىرىق بولىدۇ. (سان)

كوپنى كورگەن كوپ بىلىدۇ. (رەۋىش)

2. ئېنىقلىغۇچى

جۈملىدە شەيئىنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەت ۋە بەلگىلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان ئەگەشمە بولەك ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىنقلىغۇچىلار ئىنقلانغۇچىغا بېقىنىش ئاساسىدا زىچ باغلىنىپ كېلىپ، ئىنقلانغۇچىنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەت ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى (رەڭگى، ھەجمى، مىقدارى، سانى، ئورنى، مىجەزى، تەمى قاتارلىق ھەر خىل بەلگىلىرىنى) ئىنقلاش بىلەن، جۈملىدە بايان قىلىنغان ئوي-پىكىرنى گۈزەل ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەش رولىنى ئوينايدۇ.

ئىنقلىغۇچىلار "قانداق؟ قايسى؟ كىمنىڭ؟ نىمىنىڭ؟ قانچە؟ نەچچىنچى؟ قەيەردىكى؟ قەيەرنىڭ؟" دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ.

ئىنقلىغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ (بىر سوزدىن ياكى بىرنەچچە سوزنىڭ بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ)، ئاددى ئىنقلىغۇچى ۋە مۇرەككەپ ئىنقلىغۇچى دېگەن ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

مەسىلەن، "ماۋجۇشىنىڭ سوزى"، "قىزىل سىر"، "بىلىملىك كىشى"، "ئەمگەكچان خەلق" دېگەن بىرىكمىلەردىكى ئىنقلىغۇچىلار ئاددى ئىنقلىغۇچىلار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

"ئىگىز بويلۇق يىگىت"، "لاي پۇتلۇق دىۋە"، "ئەگرى تۈرۈبىلىق يەر تېرمومېتىرى"، "ئاپپاق ساقاللىق بوۋاي"، "يېشى چوڭ باللار" دېگەن بىرىكمىلەردىكى ئىنقلىغۇچىلار مۇرەككەپ ئىنقلىغۇچى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئىنقلىغۇچىلار يەنە ئۆزلىرىنىڭ ئىنقلانغۇچى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قاراپ، ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىنقلىغۇچى ۋە چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىنقلىغۇچى دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىنقلىغۇچى

باش كېلىشتە كەلگەن سۈپەت، سان، سۈپەتداش، ئالماش ۋە

ئىسىمدىن تەركىپ تاپقان ئىنقلىغۇچىلار ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىنقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل ئىنقلىغۇچىلار ھېچقانداق قوشۇمچىنىڭ ياردىمىسىزلا ئۆزى ئىنقلايدىغان سوزگە ياندىشىپ كېلىپ، ئۇنى ئىنقلايدۇ. مەسىلەن:

كىچىك بالا، ياخشى ئوقۇغۇچى، ئىگىز تاغ، ئون تىراكتۇر، بەش بالا، ئوقۇغان بالا، ئۇ كىشى، مۇشۇ كىشى، بۇ سىنىپ، چويۇن مەش، ياغاچ ساندۇق، تومۇر گۈرجەك دېگەنگە ئوخشاش.

2) چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىنقلىغۇچى

ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىنقلىغۇچىلار چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىنقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل ئىنقلىغۇچىلار بىر شەيئىنىڭ يەنە بىر شەيئىگە قاراشلىق ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭدا ئىنقلىغۇچى ئىگىلىك كېلىشتە، ئىنقلانغۇچى تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ.

چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدە كېلىپ ئىنقلىغۇچى بولىدىغان سوز تۈركۈمى ئىسىمدۇر. باشقا سوز تۈركۈملىرىمۇ ئىسىم ئورنىدا ياكى ئىسىمنىڭ رولىدا كېلىپ چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىنقلىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:

مەكتەپنىڭ ئالىملىق بېغى، ۋەتەنىنىڭ مول بايلىغى، پارتىيىنىڭ تەربىيىسى، ئامىمىنىڭ مۈلكى، ئۈگىنىشنىڭ ئەھمىيىتى، ياخشى ئادەمنىڭ بالىسى، تۇرسۇننىڭ ئاكىسى، ياماننىڭ كاساپىتى، بۇ زاۋۇتنىڭ ئىشچىلىرى، قەھرىماننىڭ جاسارىتى، ئۇنىڭ قەلىمى، بىزنىڭ ۋەتىنىمىز، توتنىڭ بىرى، ئوقۇغاننىڭ پايدىسى دېگەنگە ئوخشاش.

چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىنقلىغۇچىلار كوپىنچە ئىگىلىك

كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ، بەزىدە بۇ قوشۇمچە يوشۇرۇن ھالدا كېلىدۇ. بۇ قوشۇمچە يوشۇرۇن ھالدا كەلگەندىمۇ يەنىلا چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىنىقلىغۇچى ھېساپلىنىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

مەكتەپ كىنوخانىسى، باھار شامىلى، ئۈگىنىش پىلانى، تېپچىلىق كۈچلىرى، سىنىپ تازىلىغى، ئادەم بالىسى، يېزا ياشلىرى، شەھەر خەلقى، بۇلاق سۈيى، دەريا بويى، ئىش ۋاقتى دىگەندەك ئوخشاش.

يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن ئىككى يۈرۈش مىسالدىن شۇنى كورۈۋالالايمىزكى، چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئىنىقلىغۇچىلارغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى، (1) شۇ ئىنىقلىغۇچىمۇ باشقا ئىنىقلىغۇچى تەرىپىدىن ئىنىقلىنىپ كەلگەن؛ (2) ئىنىقلىغۇچى كىشى ئىسمى بولغان؛ (3) ئىنىقلىغۇچى تەۋەلىك قوشۇمچىسى ۋە كوپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن؛ (4) ئىنىقلىغۇچى بىلەن ئىنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىدا باشقا بولەك كېلىپ قالغان؛ (5) ئىسمدىن باشقا سوز تۈركۈملىرى ئىسمنىڭ رولىدا كېلىپ ئىنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن؛ (6) ئىنىقلىغۇچى بىلەن ئىنىقلانغۇچى زىچ بىرىكىپ سوز بىرىكمىسىگە ئايلانغان ئەھۋاللاردا، ئاساسەن چۈشۈپ قالمايدۇ. بۇلاردىن باشقا، ”نىڭ“ قوشۇمچىسىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ـ قالماسلىغى تىل ئادىتى، جۈملە شارائىتى، تەكىتلەش زورۇرىيىتى قاتارلىق ئامىللارغىمۇ باغلىق بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

3. ئىزاھ ئىنىقلىغۇچى

تىلىمىزدا شۇنداقمۇ ئىنىقلىغۇچىلار باركى، ئۇلار جۈملىدە ئوزى ئىنىقلايدىغان بولەكتىن كېيىن كېلىپ، ئۇنىڭ مەنىسىنى تېخىمۇ روشەن ۋە ئىنىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ، ياكى ئۇنى ئىزاھلاپ كېلىدۇ.

بۇنداق ئىنىقلىغۇچىلار جۈملىدە مەنىنى كۈچەيتىش، تولۇقلاش، روشەنلەشتۈرۈش جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

جۈملىدە ئىنىقلانغۇچى (ئىزاھلانغۇچى) دىن كېيىن كېلىپ، ئۇنىڭ مەنىسىنى روشەنلەشتۈرۈپ بېرىدىغان، ياكى ئۇنى ئىزاھلاپ كېلىدىغان سوز ياكى سوز بىرىكمىسى ئىزاھ ئىنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، تۆۋەندىكى جۈملىلەردىكى ئاستىغا سىزىلغان سوزلەرگە قاراڭ:

بىزنىڭ ئېلىمىزدە — ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز جۇڭگودا ئادەم ئەڭ قىممەتلىك ئامىل ھېساپلىنىدۇ.

ئەگەر قايتۇرۇپ ھېساپلىسام، ئوتكەن 20 يىل ئىچىدە ئىككى قېتىم ئويۇن (چاكچىلە) كوردۇم.

ياشلىق باھارىمنى دۇنيادىكى ئەڭ ئۇلۇغ، ئەڭ گۈزەل ئىش — ئىنسانىيەتنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن بېغىشلايمەن.

ئىزاھ ئىنىقلىغۇچى ئىنىقلىغۇچىنىڭ ئالاھىدە بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ تۆۋەندىكىدەك ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئادەتتىكى ئىنىقلىغۇچىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ:

(1) ئىنىقلىغۇچى ئوزى ئىنىقلاپ كەلگەن سوزنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ، ئىزاھ ئىنىقلىغۇچى بولسا ئوزى ئىنىقلاپ (ئىزاھلاپ) كەلگەن سوزدىن كېيىن كېلىدۇ.

(2) ئىنىقلىغۇچى بىلەن ئىنىقلانغۇچى بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ھېچقانداق بەلگە قويۇلمايدۇ. ئىزاھ ئىنىقلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچى ئىنتوناتسىيە جەھەتتە ئايرىپ ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا ئۇلارنىڭ ئارىسىغا مەلۇم تىنىش بەلگىسى

(سىزنىڭچە، پەش ياكى تىرناق) قويۇلىدۇ.

(3) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى جۇملىدە بىر خىل گراممانىكىلىق فورمىدا كېلەلمەيدۇ. ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچى جۇملىدە بىر خىل گرامماتىكىلىق فورمىدا كېلەلەيدۇ.

(4) جۇملىدە ئېنىقلانغۇچى چۈشۈپ قالسا، ئېنىقلىغۇچى ئۇنىڭ رولىدا كېلىپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتىيەلمەيدۇ. جۇملىدە ئىزاھلانغۇچى چۈشۈپ قالسا، ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى ئۇنىڭ ئورنىدا كېلىپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتىيەلەيدۇ.

ئىزاھ ئېنىقلىغۇچىنىڭ بۇ خۇسۇسىيەتلىرىدىن شۇنى بىلىش مۇمكىنكى، ئۇلار جۇملىدە ھەر خىل جۈملە بۆلەكلىرىنى ئىزاھلاپ، ئېنىقلاپ كېلىشى ۋە جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن تۈرلۈك شەكىلدە باغلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

چوڭ بۇرژۇئازىيە (بىيۇروكرات بۇرژۇئازىيە) جاھانگىرلىكنىڭ غالچىسى.

سۇلتان بىلەن گۈل رەنانىڭ 10 يىللىق ئەر ـ خوتۇنلۇق مۇھەببىتى ۋەيران بولدى ــ ئاجرىشىپ كەتتى!

ئۈگەنگەن بىلىملىرىم بىلەن كائىناتنى ــ ئىنسانلار جەمىيىتىدىكى ھەر خىل ئىشلارنى كۆزىتىپ، ئۆز يولۇمنى توغرا باسماقتىمەن.

ئاكام كىتاپنى ئىگىز (ئادەمنىڭ بويى يەتمەيدىغان) يەرگە ئېلىپ قويۇپتۇ.

باش ئىشتاپ ئەتە (21 ـ كۈنى) لياڭشى ئەتراپىغا يېتىپ بارماقچى.

بۇ مىساللاردا 1 ـ جۇملىدىكى ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى ئىگىنى، 2 ـ جۇملىدىكىسى خەۋەرنى، 3 ـ جۇملىدىكىسى تولدۇرغۇچىنى، 4 ـ جۇملىدىكىسى ئېنىقلىغۇچىنى، 5 ـ جۇملىدىكىسى ھالەتنى ئىزاھلاپ، شۇلار

بىلەن بىر خىل گرامماتىكىلىق فورمىدا كەلگەن. ئەگەر بىز بۇ مىساللاردىكى ئىزاھ ئېنىقلىغۇچىلارنى چۈشۈرۈپ قويساق، ئېنىقلانغۇچىلار (ئىزاھلانغۇچىلار) ئۆز ۋەزىپىسىدە تۇرۇۋېرىدۇ، جۇملىمۇ راۋان چۈشۈۋېرىدۇ.

ئىزاھ ئېنىقلىغۇچىلار بەزىدە ئىزاھلانغۇچى بىلەن "يەنى، خۇسۇسەن، مەسىلەن" دېگەنگە ئوخشاش قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەنمۇ باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىنىپىمىزدا بەزى ئوقۇغۇچىلار، مەسىلەن، قاسىم، ئايشەم ۋە ياسىنلار تىرىشىپ ئۆگىنىۋاتىدۇ.

بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىز، يەنى شەكلى مىللى، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك مەدەنىيىتىمىز كۈندىن ـ كۈنگە گۈللەنمەكتە.

ئۇنىڭ ئېيتقان سۆزلىرى، خۇسۇسەن يىغىندا سۆزلىگەن سۆزلىرى ناھايىتى ئورۇنلۇق بولدى.

4. ھالەت

جۇملىدە ئىش ـ ھەركەتنىڭ ھالىتى ياكى ئۇنىڭ ئورنى، ۋاقتى، سەۋەبى، مەقسىدى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان ئەگەشمە بۆلەك ھالەت دەپ ئاتىلىدۇ.

جۇملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدىغان ئاساسىي سۆز تۈركۈمى رەۋىش ۋە رەۋىشداشلاردۇر. بۇنىڭدىن باشقا، بەزى سۈپەتلەر ۋە باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس سۆزلەرمۇ رەۋىشنىڭ رولىدا كېلىپ، جۇملىدە ھالەت ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئورۇن ـ جاي ۋە ۋاقىت ـ پەسىلنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارمۇ ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش ۋە بېرىش كېلىشتە كېلىپ ياكى سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى بىلەن

كېلىپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

(1) رەۋىشلەرنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىگە مىسال:

بىز ئاستا ماڭدۇق. ئۇ تۈنۈگۈن كەلدى.

(2) بەزى سۈپەتلەرنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىگە مىسال:

بىز ياخشى ئوقۇيمىز.

پاتەم خەتنى چىرايلىق يازىدۇ.

(3) بېرىش كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن كېلىشتىكى ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىل ئىسىملىرىنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىگە مىسال:

ياسىن خوتەندىن كەلدى.

ئۇ قەشقەردە ئوقۇۋاتىدۇ.

ئۇ يازدا خوتەنگە بارىدۇ.

(4) رەۋىشداشلارنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىگە مىسال:

ئۇ كۈلۈپ سۆزلىدى. بىز ئىشلىگىلى باردۇق.

(5) سۈپەتداشلارنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىگە مىسال:

ئۇ ياخشى ئىشلىگەنلىكتىن مۇكاپاتلاندى.

توختى ئوبدان ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن تەقدىرلەندى.

ھالەتلەرنى ئۇلارنىڭ جۈملىدە بىلدۈرىدىغان مەنىسىگە قاراپ، سۈپەت-ھەركەت ھالىتى، ئورۇن ھالىتى، ۋاقىت ھالىتى، سەۋەپ ھالىتى، مەقسەت ھالىتى دېگەن 5 تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

1) سۈپەت-ھەركەت ھالىتى

ئىش-ھەركەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت سۈپەت-ھەركەت ھالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەت-ھەركەت ھالىتى ”قانداق؟ قانداق قىلىپ؟ نېمە قىلىپ؟“ دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. سۈپەت-ھەركەت ھالىتى ئاساسەن ھالەت رەۋىشلىرى، مىقدار رەۋىشلىرى، رەۋىشداشلار ۋە بەزى سۈپەتلەردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

پويىز چاپسان كەلدى.

توختى كىتاپنى كۆپ ئوقۇيدۇ.

ئۇ كۈلۈپ سۆزلىدى.

ئۇ خەتنى چىرايلىق يازىدۇ.

2) ئورۇن ھالىتى

ئىش-ھەركەتنىڭ ئورنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت ئورۇن ھالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئورۇن ھالىتى ”قەيەرگە؟ نەگە؟ قەيەردە؟ نەدە؟ قەيەردىن؟ نەدىن؟ قەيەرگىچە؟ نەگىچە قاياققا؟“ دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. ئورۇن ھالىتى ئاساسەن بېرىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىشتە كەلگەن ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىل ئىسىملىرى ھەمدە كۆرسىتىش ئالماشلار، ئورۇن رەۋىشلىرى قاتارلىقلاردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بېيجىڭدا ئىككى يىل ئوقۇدى.

بىز يېزىدىن كەلدۇق.

ئاكام تاققا كەتتى.

ساۋۇت مەشەدە ئىشلەيدۇ.

3) ۋاقىت ھالىتى

ئىش-ھەركەتنىڭ ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت ۋاقىت

هالتى دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋاقىت هالىتى "قاچان؟ قاچاندىن بېرى؟ قاچانغىچە؟" دىگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. ۋاقىت هالىتى ۋاقىت رەۋىشلىرى، ئورۇن كېلىشتە كەلگەن پەسىل-ۋاقىت ئىسىملىرى ۋە بەزىبىر سوز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بۈگۈن كەلدى، ئەتە قايتىدۇ.

بىز ئاخشام كىنوغا باردۇق.

گۈزۈشى ئەزالىرى قىشتا ئوغۇت توپلايدۇ.

بىز ئۈچ يىلدىن كېيىن ئوقۇش پۈتتۈرىمىز.

كېچىدىن بېرى قار توختىماي يېغىپ تۇردى.

4) سەۋەپ هالىتى

ئىش-هەركەتنىڭ سەۋىۋىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان هالەت سەۋەپ هالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

سەۋەپ هالىتى "نىمە ئۈچۈن؟ نىمە سەۋەپتىن؟ نىمىشقا؟" دىگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. سەۋەپ هالىتى ئاساسەن سۈپەتداشلارغا تۈرلۈك قوشۇمچىلار ۋە ياردەمچىلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى بىلەن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن ئالغا باستى.

ئۇ خوشال بولغانلىقىدىن يىغلىۋەتتى.

ئۇ ئاغرىپ قېلىپ ئىشقا كېلەلمىدى.

5) مەقسەت هالىتى

ئىش-هەركەتنىڭ مەقسىدىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان هالەت

مەقسەت هالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەقسەت هالىتى "نىمە ئۈچۈن؟ نىمە مەقسەت بىلەن؟ نىمە قىلغىلى؟" دىگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەقسەت هالىتى بىر قىسىم رەۋىشداشلاردىن، "ئۈچۈن" دىگەن ياردەمچى بىلەن كەلگەن هەركەتنامىدىن، بېرىش كېلىشتە كەلگەن هەركەتنامىدىن ۋە بىر قىسىم مەقسەت رەۋىشلىرىدىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئوقۇش ئۈچۈن كەلدۇق.

ئۇ قەشقەرنى كۆرگىلى كەپتىكەن.

بىز تىل ئۆگىنىشكە بەل باغلىدۇق.

ئۇ سىز بىلەن كۆرۈشەي دەپ كەپتۇ.

ئۇ ئىنتىزامنى قەستەن بۇزدى.

§3 جۈملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى ۋە كېڭەيگەن بولەكلىرى

بىز يۇقۇرىدا جۈملىنىڭ باش بولەكلىرى ۋە ئەگەشمە بولەكلىرى بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ چىقتۇق. بەزى جۈملە شەكىللىرىدە، بولۇپمۇ مۇرەككەپرەك جۈملە شەكىللىرىدە، جۈملىنىڭ باش بولەكلىرى ياكى ئەگەشمە بولەكلىرى مۇرەككەپلىشىپ بارىدىغان، ئايرىم تۇرغاندا مەلۇم بىر ئاياقلاشقان ئوي-پىكىرنى بىلدۈرىدىغان جۈملىلەرمۇ جۈملە بولىكىگە ئايلىنىپ كېتىدىغان ئەهۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇنداق تەركىپلەرنى پۈتۈن جۈملە ئىتىسۋارى بىلەن، مۇرەككەپ سىنتاكسىسلىق بىرىكمە دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. بۇ هال پۈتۈن جۈملىنى بولەكلەرگە ئاجرىتىپ تەهلىل قىلىشقا كوپ ئوڭايلىق يارىتىپ بېرىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن، تۆۋەندە جۈملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى ۋە كېڭەيگەن

بولەكلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. جۈملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى

جۈملىدە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە ۋە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈشتە كەلگەن بولەكلەر جۈملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل بولەكلەر بىر بىرىگە بېقىنماي، ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ، ھەممىسى ئورتاق ھالدا باشقا بىر بولەك بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ، شۇنداقلا بىر خىللا سوئالغا ئورتاق جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. تەڭداش بولەكلەر ئېغىزدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كەلسە، يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ۋە بەزى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

گۈگۈشىمىزنىڭ بېغىدا ئورۈك، شاپتۇل، ئامۇت، ئالمىلار بەكمۇ ئوخشىدى.

بىز بۈگۈن ئوقۇدۇق، يازدۇق ھەم ئىشلىدۇق.

بىز ۋەتەننى، خەلقنى، ئەمگەكنى، پەننى قىزغىن سۆيىمىز.

بىز ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئەسەرلىرىنى ۋە ماۋجۇشى ئەسەرلىرىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىمىز.

ئۇلار قىزىل، كوك، سېرىق، يېشىل بوياقلارنى ئاپتۇ.

تەڭداش بولەكلەرگە قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلار شۇ جۈملىدىكى تەڭداش بولەكلەرنىڭ ھەممىسىگە قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن، ياكى ھەممىسىگە ئورتاق ھالدا ئەڭ ئاخىرقى بىرىگە قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن.

تەڭداش بولەكلەر كوپىنچە ئىگە، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ.

2. جۈملىنىڭ كېڭەيگەن بولەكلىرى

ئەسلىدە مەلۇم دەرىجىدە ئاياقلاشقان ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان، ئەمما جۈملە تەركىۋىگە كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ مەلۇم بولىگىنى ئېنىقلاپ ياكى تولۇقلاپ بېرىدىغان جۈملە بولەكلىرى جۈملىنىڭ كېڭەيگەن بولەكلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

كېڭەيگەن بولەك بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى جۈملىلىك خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىدۇ ۋە ئۆزى قاتناشقان جۈملىنىڭ مەلۇم بولىگى بولۇپ قالىدۇ، شۇڭا ئۇنداق كېڭەيگەن بولەكلەرنى جۈملە دەپ تونۇشقا بولمايدۇ. كېڭەيگەن بولەكلەر كوپىنچە ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى ۋە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

خەلق ئۈچۈن ئاكتىپ ئىشلەش روھى بار، كوممۇنىستىك ئاڭغا ئىگە بولغان كىشىلەر ھەرقانداق قىيىنچىلىق ئالدىدا ئىككىلەنمەيدۇ.

ھەرقانداق كىشى مەن ئەمدى يېتىشىپ قالدىم دەپ ئېيتالمايدۇ.

30 يىللىق تارىخ جۇڭگونى پەقەت سوتسىيالىزمنىڭلا قۇتقۇزالايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

كوچۈرمە جۈملىلەر ۋە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەر ئاپتورنىڭ سوزى ئىچىدە كەلگەندە، كوپىنچە، كېڭەيگەن بولەك بولۇپ كېلىپ، ئاپتورنىڭ ئوي-پىكرىنى تولۇقلاش ۋە ئېنىقلاش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئاتاغلىق پىداگوك ماكارىنكوپ: "ئوقۇتقۇچى ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرىدۇر" دېگەن ئىدى.

لېنىن: " ساۋاتسىز ئەلدە سوتسىيالىزم قۇرغىلى بولمايدۇ" دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان.

ئوستروۋسكى: "ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە هاياتتۇر" دېگەن ئىدى.

§4 جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن - تەرتىۋى

نورمال ئاهاڭ بىلەن ئېيتىلغان جۈملىلەردە جۈملە بۆلەكلىرى تەرتىپسىز هالدا ئەمەس، مەلۇم تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشقان بولىدۇ، يەنى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئۆزىگە لايىق ئورنى بولىدۇ. بەزى بۆلەكلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ، لېكىن بەزى بۆلەكلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. جۈملىدىكى ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدىغان بۆلەكلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرغاندا، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇن ئۆزگىرىدۇ، ياكى جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر يېتىدۇ.

مەسىلەن، "تۇرسۇن — ئوقۇتقۇچى" دېگەنگە ئوخشاش جۈملىلەردە ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرىدىغان بولساق، جۈملىدىكى بۆلەكلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئالمىشىپلا قالماستىن، بەلكى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. يەنە مەسىلەن:

نۇرغۇنلىغان پارتىيىنىڭ مۇنەۋۋەر، پىشقەدەم ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ قولىدا ئالتە يىل تەربىيىلەندىم.

شۇنداق قىلغاندا، هەرقانداق پارتىيە بىزگە بىر ۋەزىپە تاپشۇرۇ- دىكەن، ئۇنى ئوبدان ئورۇنلاپ كېتەلەيمىز.

"4 كىشىلىك پارتىيىگە قارشى گورۇھ"نى قاتتىق پىپەن قىلايلى.

بۇ جۈملىلەردىكى "نۇرغۇنلىغان"، "هەرقانداق"، "4 كىشىلىك" دېگەن سۆزلەر ئۆز ئورنىدا قوللىنىلمىغانلىقتىن، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا تەسىر يېتىپلا قالماستىن، بەلكى ئېيتىلماقچى بولغان ئوي-پىكىر خاتا

ئىپادىلىنىپ قالغان.

دېمەك، جۈملە بۆلەكلىرى ئۆزلىرىنىڭ بەلگىلىك ئورۇن-تەرتىۋى ئارقىلىق جۈملىدە مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە كېلىش بىلەن، ئۆزلىرىنىڭ جۈملىدىكى بەلگىلىك سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. شۇڭا جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورنىنى قالايمىقان ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن-تەرتىۋى ئاساسەن تۆۋەندىكى تەرتىپتە كېلىدۇ.

1) ئىگىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ئىگە ئادەتتە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، جۈملىنىڭ بېشىدا هەم ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

غۇنچەم دوختۇرخانىغا كەتتى.

بىزنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمىز تىرىشىپ ئۆگىنىدۇ.

مەلۇم دائىرىدە ئۆگىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان بارلىق كوممۇنىستلار ئۆگىنىشى كېرەك.

بىز «ئالغا» گوڭشېسىغا باردۇق.

«ئالغا» گوڭشېسىغا بىزمۇ باردۇق.

ئىگە بىلەن خەۋەر يانمۇ-يان تۇرۇشىمۇ مۇمكىن، ئارىسىغا باشقا سۆزلەر كېلىپ، بىر بىرىدىن يىراقراق تۇرۇشىمۇ مۇمكىن.

قىسقىسى، ئىگىنىڭ خەۋەرگە يانمۇ-يان كېلىشى، هەر دائىم گەپنىڭ بېشىدىلا كېلىشى شەرت ئەمەس، پەقەت خەۋەرنىڭ ئالدىدا تۇرۇشلا ئۇنىڭ جۈملىدىكى تېگىشلىك ئورنى بولۇپ هىساپلىنىدۇ.

2) خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

خەۋەر ئادەتتە جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكىرنىڭ ئاياقلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. باشقا بولەكلەرگە قارىغاندا، خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى ئومۇمەن تۇراقلىق بولىدۇ. جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن سۆز، ئۇنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆز بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرىدۇ. مەسىلەن:

جەمىيەت ھامان ئالغا باسىدۇ.
مەكتىۋىمىزنىڭ مەنزىرىسى چىرايلىق.
ئۇنىڭ ئاكىسى ئىشچى.
ئىككى يەردە بەش — ئون.

شېئىرلاردا، كۈچلۈك ئېيتىلغان بۇيرۇق جۈملىلەر ھەم ئۈندەش جۈملىلەردە خەۋەر جۈملىنىڭ بېشىدا ۋە ئوتتۇرىسىدا كېلىشى مۇمكىن.

3) تولدۇرغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

تولدۇرغۇچى ئۆزىنى باشقۇرۇپ كەلگەن پېئىلدىن بۇلغان بولەكتىن ئىلگىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز تارىخنى ئۆزۈپ قويمايمىز.
مەن پويىز بىلەن كەلدىم.
ئۇ، ئوقۇغۇچىلارغا دوكلات بەردى.
بىز خەلقنى، ۋەتەننى، ئەمگەكنى قىزغىن سۆيىمىز.

4) ئېنىقلىغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ئېنىقلىغۇچى ھەر دائىم ئۆزى ئېنىقلايدىغان بولەكنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ ھەمدە ئېنىقلانغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنىغا قاراپ، بەزىدە جۈملىنىڭ بېشىدا، بەزىدە جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمىز.
بىز مەكتەپنىڭ ياخشى ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولىمىز.

ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى پەقەت ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ.

ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى يانداش ۋە چىرمىشىش باغلىنىشتا بولىدۇ. يانداش باغلىنىشتىكى ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئارىسىغا باشقا سۆزلەرنى قويۇشقا بولمايدۇ، پەقەت ئۆزىگە خاس (يانداش باغلىنىشتىكى) ئېنىقلىغۇچىلارنىلا قويۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز تەتىلدە نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇدۇق.
بىز تەتىلدە نۇرغۇن ياخشى كىتابلارنى ئوقۇدۇق.

ئىگىلىك كېلىشتىكى ئېنىقلىغۇچى ئۆزى ئېنىقلايدىغان سۆز بىلەن قاتار تۇرۇپمۇ، ئارىغا بىرنەچچە سۆز چۈشۈپ يىراقلىشىپ تۇرۇپمۇ كېلىدۇ، پەقەت ئېنىقلانغۇچىدىن بۇرۇن كەلسىلا بولۇۋېرىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ دادۇينىڭ قويلىرى سېمىز.
بىزنىڭ دادۇينىڭ يايلاقتىكى ھەممە قويلىرى سېمىز.

ئىگىلىك كېلىشتىكى ئېنىقلىغۇچى بىلەن يانداش باغلىنىشتىكى ئېنىقلىغۇچى بىر جۈملىدە قاتار كېلىپ بىرلا بولەكنى ئېنىقلاپ

كەلگەندە، ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى يانداش باغلىنىشتىكى ئېنىقلىغۇچىدىن بۇرۇن كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتىۋىمىزنىڭ ئىگىز بىنالىرى يىراقتىن كورۈنۈپ تۇرىدۇ.

5) ھالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ھالەتمۇ تولدۇرغۇچىغا ئوخشاشلا، ئۆزى باغلانغان پېئىلدىن بولغان بولەكتىن بۇرۇن كېلىدۇ. ۋاقىت رەۋىشلىرى ۋە مەقسەت رەۋىشلىرىدىن، ئورۇن-جايىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملاردىن تۈزۈلگەن ھالەتلەر ئورۇن تاللىماي، ئۆزى باغلانغان پېئىلغا يېقىن تۇرۇپمۇ، يىراق تۇرۇپمۇ باغلىنىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

تۈنۈگۈن ئاكام كەلدى.
ئاكام تۈنۈگۈن كەلدى.
ئۇ ئاتايىن مېنىڭ قېشىمغا كەپتۇ.
ئۇ مېنىڭ قېشىمغا ئاتايىن كەپتۇ.
بىز قەشقەرگە ئوقۇغىلى كەلدۇق.
بىز ئوقۇغىلى قەشقەرگە كەلدۇق.

سۈپەتلەر، ھالەت رەۋىشلىرى ۋە رەۋىشداشلاردىن تۈزۈلگەن ھالەتلەرنىڭ ئورنى بىرقەدەر تۇراقلىق بولىدۇ، ئۇلار ئۆزى ئېنىقلاپ كەلگەن پېئىلنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىلەر خەنزۇچىنى ئوبدان ئۆگىنىپسىلەر.
ئوقۇتقۇچىمىز دەرسنى ئاستا سوزلەپ بەردى.
ئۇلار ئولتۇرۇپ سوزلەشتى.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، تىلىمىزدىكى جۈملە بولەكلىرى ئادەتتىكى جۈملىلەردە يۇقۇرىدا دېيىلگەن نورمال تەرتىپ بويىچە ئورۇن-

لىشىدۇ، ئەمما ئەدەبىي ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ شېئىرلاردا رىتىم، ۋەزىن ۋە قاپىيەلەرنىڭ تەلىۋى بويىچە، جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئورۇن-تەرتىۋى يۇقۇرىدا دېگىنىمىزدەك بولماي، باشقىچە بولۇشىمۇ مۇمكىن.

§5 جۈملە بىلەن گىراماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر

جۈملە تەركىۋىگە قاتناشقان ھەر بىر سوز ياكى سوز بىرىكمىسى مەنە ۋە گىراماتىكىلىق شەكىل جەھەتتە ئۆزئارا باغلىنىپ ھەمدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، شۇ جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بولىگى بولۇپ كېلىدۇ. بەزى جۈملىلەردە، شۇ جۈملىنىڭ بولەكلىرى بىلەن گىراماتىكىلىق باغلىنىشتا بولماي، بىر پۈتۈن جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكىرگە قارىتا سوزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسى، ھىس-تۇيغۇسى ۋە ئوي-پىكىرىنىڭ كىمگە ياكى نىمىگە قارىتىلغانلىغىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان سوزلەرمۇ بولىدۇ. بۇنداق سوزلەر جۈملە بولىگى ھىساپلانمايدۇ. مەسىلەن:

سويۇملۇك يولداشلار، بىز سىلەرگە چىن قەلبىمىزدىن مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز.
ھەقىقەتەن، سىلەر بىزگە كوپ ياردەم بەردىڭلار.
ۋاي-ۋۇي، نىمە دېگەن كوپ ئادەم بۇ!

دىمەك، جۈملىدىكى سوزلەر بىلەن سىنتاكسىسلىق باغلىنىشتا بولالمايدىغان، ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق جۈملىدىكى بولەكلەردىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان سوز ياكى سوز بىرىكمىلىرى جۈملە بىلەن گىراماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇنداق سوزلەرنىڭ جۇملە بولەكلىرى بىلەن گىراماتىكىلىق باغلىنىشى بولمىغنى بىلەن، پۈتۈن جۇملىنىڭ مەزمۇنى بىلەن يېقىن مۇناسىۋىتى بولىدۇ. بۇنداق سوزلەر جۇملە بىلەن بولغان مەنە جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىگە ۋە قانداق سوزلەردىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ، قاراتما سوز، قىستۇرما سوز ۋە ئۇندەش سوز دىگەن 3 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. قاراتما سوز

جۇملىدىكى ئوي-پىكىرنىڭ كىمگە ياكى نىمىگە قارىتىلغانلىقىنى ئېنىق كورسىتىش ۋە ئۇنىڭغا باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلىپ قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سوزلەر قاراتما سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

قاراتما سوزلەر ئاساسەن جۇملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكىرنىڭ كىمگە ياكى نىمىگە قارىتىپ ئېيتىلغانلىقىنى كورسىتىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ۋەكىللەر، يولداشلار! مەن هازىر يىغىننى ئوچۇق دەپ ئېلان قىلىمەن.

بەرگەن ۋەدىڭىزنى ئۇنتۇپ قالماڭ، ئايشەم!

ئاپا، مەندىن ئەنسىرىمە، مەن سىنىڭ گېپىڭنى قۇلىقىمدا تۇتۇپ، تىرىشىپ ئوقۇۋاتىمەن.

جۇملىدە ئاساسەن كىشى ئىسىملىرى ۋە ئادەمنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر قاراتما سوز بولۇپ كېلىدۇ. ئەدىبى ئەسەرلەردە ئادەمدىن باشقا جانسىز نەرسىلەرنىڭ ئىسىملىرىنىمۇ يازغۇچىلار قاراتما سوز سۈپىتىدە قوللىنىدۇ.

قاراتما سوزلەرنىڭ جۇملە بولۇكلىرى بىلەن گىراماتىكىلىق

باغلىنىشى بولمىغاچقا، ئېيتىلغاندا جۇملىنىڭ باشقا بولەكلىرىدىن ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق بولۇنۇپ ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا پەش ياكى ئۇندەش بەلگىسى بىلەن ئايرىۋېتىلىدۇ.

قاراتما سوز بولۇش ئۈچۈن، شۇ سوز جۇملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكىرنىڭ كىمگە ياكى نىمىگە قارىتىلغانلىقىنى ئېنىق ئىپادىلەش ئۈچۈن ۋە شۇ ئوي-پىكىرگە باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلىپ قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلغان بولۇشى، شۇنداقلا ئۇ جۇملىنىڭ باشقا بولەكلىرىدىن ئوزىگە خاس ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق بولۇنۇپ ئېيتىلغان بولۇشى كېرەك. بۇ شەرتلەرنى هازىرلىمىغان سوزلەر قاراتما سوز دەپ قارالمايدۇ. مەسىلەن:

ساۋاقداشلار، تىرىشىپ ئۇگىنىڭلار. (قاراتما سوز)

ساۋاقداشلار تىرىشىپ ئۇگەنمەكتە. (ئىگە)

2. قىستۇرما سوز

جۇملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكىرگە قارىتا سوزلىگۈچىنىڭ تۈرلۈك كوزقاراش ۋە پوزىتسىيىلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان سوزلەر قىستۇرما سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى ”ئەلۋەتتە، ھەقىقەتەن، ئېھتىمال، دەرۋەقە، ئەكسىچە، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شۇنداق قىلىپ، نەزىرىدە، مېنىڭچە، سىنىڭچە، بەختكە يارىشا، بەختكە قارشى، خەيرىيەت، دىمەك، ھېچبولمىغاندا، ھەر ھالدا، خالاس، بىرىنچىدىن، ئىككىنچىدىن، ئوزايىدىن، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، بەرىبىر، بەلكىم“ دىگەنگە ئوخشاش سوزلەر، كوپىنچە، قىستۇرما سوز بولۇپ كېلىدۇ.

قىستۇرما سوزلەر كونكىرىت جۇملە شارائىتىغا قاراپ تۈرلۈك

مەنىدە قوللىنىلىدۇ:

(1) بەزى قىستۇرما سوزلەر كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ھىس-تۇيغۇسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بەختكە يارىشا، بەختكە قارشى دىگەنگە ئوخشاش.

(2) بەزى قىستۇرما سوزلەر سوزلىگۇچىنىڭ كوزقارىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مىنىڭچە، سىنىڭچە، ئۇنىڭ قارىشىچە، ئوزايىدىن، ھەر ھالدا دىگەنگە ئوخشاش.

(3) بەزى قىستۇرما سوزلەر جۇملىدە ئىپادىلەنگەن ئالدىنقى ئوي-پىكىرنىڭ كىيىنكى ئوي-پىكىر بىلەن بولغان ئالاقىسى ياكى باغلىنىشىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئومۇمەن قىلىپ ئىيتقاندا، شۇنداق قىلىپ، شۇنىڭ بىلەن، دىمەك دىگەنگە ئوخشاش.

(4) بەزى قىستۇرما سوزلەر جۇملىدىكى ئوي-پىكىرنىڭ تەرتىۋىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىدىن، ئىككىنچىدىن، بىر تەرەپتىن، يەنە بىر تەرەپتىن دىگەنگە ئوخشاش.

(5) بەزى قىستۇرما سوزلەر مولچەر ۋە گۇمان مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بەلكىم، ئىھتىمال، چىغى، ئاساسەن، مولچەرلىنىشىچە دىگەنگە ئوخشاش.

(6) بەزى قىستۇرما سوزلەر كۇچەيتىش مەنىسىنى بىلدۇرۇپ كىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەقىقەتەن، ئەلۋەتتە، بەرىبىر دىگەنگە ئوخشاش.

باشقا سوز تۇركۇملىرىگە خاس بەزى سوزلەرگە "كى" ياكى "قارىغاندا" دىگەنگە ئوخشاش قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەندە، ئۇلارمۇ قىستۇرما سوز بولۇپ كىلىدۇ. مەسىلەن:

سوزسىزكى، شۇبھىسىزكى، ئەھۋالدىن قارىغاندا دىگەنگە ئوخشاش.

قىستۇرما سوزلەر ھەرقايسى سوز تۇركۇملىرىدىن كەلگەن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئوزىنىڭ جۇملىدە تۇتقان ئورنىغا قاراپ ياكى جۇملىنىڭ بىرەر بولىكى بىلەن باغلىنىپ كىلىپ، جۇملىنىڭ بىرەر بولىگىنى ئىنقلاپ كىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

سىنىڭ سوزۇڭ ھەقىقەتەن توغرا.

مەن بۇ يىغىنغا ئەلۋەتتە قاتنىشىمەن.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇگىنىشى ئومۇمەن ياخشى.

يولداشلارنىڭ پىكرىگە ئاساسەن قوشۇلىمەن.

قىستۇرما سوزلەر جۇملىنىڭ باشقا بولەكلىرىدىن ئىغىزدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، يىزىقتا پەش (،) ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. جۇملىنىڭ بىرەر بولىگىنى ئىنقلاپ كەلگەن قىستۇرما سوزلەرنى بولسا ئىغىزدىمۇ، ئىنتوناتسىيە جەھەتتىمۇ جۇملە بولەكلىرىدىن ئايرىۋىتىشكە بولمايدۇ.

3. ئۇندەش سوز

جۇملىدە بايان قىلىنغان ئوي-پىكىرگە قارىتا سوزلىگۇچىنىڭ تۇرلۇك ھىس-تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەر ئۇندەش سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇندەش سوزلەر جۇملىنىڭ باشقا بولەكلىرى بىلەن گىراماتىكىلىق باغلىنىشتا بولمايدۇ. ئۇلار جۇملىنىڭ باشقا بولەكلىرىدىن

تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئاجرىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئېخ! تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يېزام، نەقەدەر گۈزەل سەن-ھە!؟
پاھ-پاھ، بۇ بۇغدايلار تازا ئوخشاپتۇ-دە!
ۋاي-ۋۇي، نىمە دىگەن كەڭ ئېتىزلار بۇ!
ھە، سىز نىمە دىمەكچى!
ئۇھ، بۈگۈن ئەجەپمۇ ھېرىپ كەتتىم.

كونۇكمە:

تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، ئۇنىڭدىكى جۈملە بىلەن گىراممatik باغلىنىشى يوق سۆزلەرنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار.

ئېخ، بۇ نىمە دىگەن گۈزەل جاي!
بەلكىم، ئۇ ئىسسىق-سوغۇقنى بېشىدىن كەچۈرمىگەن بولسا كېرەك.
يولداشلار! يوليورۇق ئەمەس، بىرئاز پىكىر بەرمەكچىمەن.
سۇ ئىچكەندە قۇدۇق قازغۇچىنى ئۇنتۇماسلىق كېرەك، ئەلۋەتتە.
ئوھو! تازىمۇ بەستلىك يىگىت بولۇپ كېتىپسەنغۇ!؟
ئېخ جېنىم ئانا! جېنىم ئانا! سالام ئانا! مەن بۇ خەتنى ساڭا سىيا بىلەن ئەمەس، بەلكى كۆز يېشىم بىلەن يېزىۋاتىمەن.

توتىنچى باپ ئاددى جۈملىنىڭ تۈرلىرى

ئاددى جۈملىلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن ھەر خىل بولىدۇ. بەزى ئاددى جۈملىلەر پەقەت باش بولەكلەردىنلا تۈزۈلىدۇ، بەزى ئاددى جۈملىلەر باش بولەكلەر ھەم ئەگەشمە بولەكلەردىن تۈزۈلىدۇ؛ بەزى ئاددى جۈملىلەرنىڭ بولەكلىرى تولۇق بولىدۇ، بەزىلىرىنىڭ بولسا تولۇق بولمايدۇ؛ يەنە بەزى ئاددى جۈملىلەرنىڭ ئېنىق ياكى يوشۇرۇنغان ئىگىسى بولىدۇ، بەزىلىرىنىڭ بولسا ئىگىسى بولمايدۇ. مانا مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن، ئاددى جۈملىلەرنى تۈزۈلۈش جەھەتتىن يىغىق جۈملە ۋە يېيىق جۈملە، ئىگىلىك جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملە، تولۇق جۈملە ۋە تولۇقسىز جۈملە دىگەن 3 تۈرگە بولۇش مۇمكىن.

§1 يىغىق جۈملە ۋە يېيىق جۈملە

بەزى ئاددى جۈملىلەر باش بولەكلەردىنلا تۈزۈلىدۇ، بەزى ئاددى جۈملىلەر باش بولەكلەر ھەم ئەگەشمە بولەكلەردىن تۈزۈلىدۇ.

باش بولەكلەردىنلا تۈزۈلگەن ئاددى جۈملىلەر يىغىق ئاددى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇنداق جۈملىلەر ئىگە بىلەن خەۋەردىن ياكى يالغۇز خەۋەردىنلا تۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

تاڭ ئاتتى.

كۈن چىقتى.

ــ سىز نىمە قىلىۋاتىسىز؟

ــ ئىشلەۋاتىمەن.

باش بولەكلەردىن تاشقىرى، ئەگەشمە بولەكلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا تۈزۈلگەن ئاددى جۈملىلەر يېيىق ئاددى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

يېيىق ئاددى جۈملە تەركىۋىگە قاتناشقان ئەگەشمە بولەكلەرنىڭ بەزىلىرى ئىگىنى، بەزىلىرى خەۋەرنى ئېنىقلاپ، تولدۇرۇپ كېلىدۇ، بەزىدە بىرى يەنە بىرىگە باغلىنىپ، ئۇ ئارقىلىق باش بولەكلەرنىڭ بىرىگە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

چوڭ كوچىلاردا يوپ-يورۇق ئېلېكتىر چىراقلار يېنىپ تۇرىدۇ.

مېنىڭ كىچىك ئۇكام يېڭى كىتاپلارنى خېلى كوپ سېتىۋالدى.

بۇ يىل گۈڭشېمىزدا 7 سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ سېلىندى.

§2 ئىگىلىك جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملە

گىراماتىكىلىق ئىگىسى بولغان، لېكىن ئىگىسى بەزىدە ئېيتىلىپ، بەزىدە ئېيتىلمايدىغان ۋە مۇشۇ ئېيتىلمىغان ئىگىنىڭ كىم ياكى نىمە ئىكەنلىكى جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدىغان ئاددى جۈملىلەر ئىگىلىك ئاددى جۈملىلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىگىلىك ئاددى جۈملە ئىككى خىل شەكىلدە كېلىدۇ:

بىرىنچى خىل شەكىلدە ئىگە جۈملىدە ئوچۇق ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز داۋاملىق ئالغا باسىمىز.

مەن تىرىشىپ ئۆگىنىمەن.

ئىككىنچى خىل شەكىلدە ئىگە جۈملىدە ئوچۇق ئېيتىلماي، چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

بېيجىڭدىن قايتىپ كەلدىم.

بۈگۈن كىنو كورىمىز.

ئىگە تۆۋەندىكىدەك شارائىتلاردا ئوچۇق ئېيتىلماي چۈشۈپ قالىدۇ.

(1) ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بىرنەچچە جۈملىلەر قاتار كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان بىرلا ئىگە بولىدۇ. بۇنداق ئىگە باشتىكى بىرىنچى جۈملىدە ئېيتىلىپ، كېيىنكىلىرىدە ئېيتىلمىسىمۇ، ھەممىسىگە ئورتاق بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ. مەسىلەن:

يولداشلىرىمىز قىيىنچىلىق ۋاقىتلىرىدا ئۇتۇقلارنى كورۇشى كېرەك، غەيرىتىنى ئاشۇرۇشى كېرەك.

(2) ئىگىنىڭ كىم ياكى نىمە ئىكەنلىگى خەۋەرنىڭ شەكلىدىن بىلىنىپ تۇرغاندا (خەۋەردىكى شەخس قوشۇمچىسىدىن بىلىنىپ تۇرغاندا)، ئىگە ئېنىق ئېيتىلماي چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

تۈنۈگۈن كىتاپخانىغا باردىم.

ئەتە باغچىغا بارىمىز.

دىمەك، يۇقۇرىقىدەك ئەھۋال ئاستىدا، ئىگىسى ئېنىق ئېيتىلماي، يوشۇرۇن ھالدا كېلىدىغان جۈملىلەرمۇ يەنىلا ئىگىلىك جۈملە ھىساپلىنىدۇ.

گىراماتىكىلىق ئىگىسى بولمىغان ۋە ئىگىنىڭ كىم ياكى نىمە ئىكەنلىگىنى ئېنىقلاشقىمۇ بولمايدىغان ئاددى جۈملىلەر ئىگىسىز ئاددى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بەزى جۈملىلەرنىڭ ئىگىسىز بولۇشى، ئاساسەن، شۇ جۈملىدىكى خەۋەرنىڭ قانداق سوز ۋە قانداق گىراماتىكىلىق شەكىللەردىن تۈزۈلۈشىگە باغلىق بولىدۇ. شۇڭلاشقا، خەۋىرى توۋەندىكىدەك سوزلەردىن تۈزۈلگەن جۈملە ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ.

(1) ھەرىكەتنامى بىلەن "كېرەك، لازىم" سوزلىرى قوشۇلۇپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىنتىپاقلىقتا زىيان يەتكۈزىدىغان بارلىق ھادىسىلەرنى تۈگىتىش كېرەك.

قىيىنچىلىق ئالدىدا ئارقىغا چېكىنمەسلىك لازىم.

ئۇلارغا كوپرەك تەربىيە بېرىش كېرەك.

(2) بېرىش كېلىشتىكى ھەرىكەتنامى بىلەن "بول" دېگەن ياردەمچى پېئىل قوشۇلۇپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

دۈشمەننى دوست دەپ تونۇشقا بولمايدۇ.

ساڭا بېرىشقا بولىدۇ.

ماڭا بېرىشقا بولمايدۇ.

(3) بېرىش كېلىشتىكى ھەرىكەتنامى بىلەن "توغرا" دېگەن سوز ھەم "كەل" دېگەن ياردەمچى پېئىل قوشۇلۇپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ مەسىلىنى قايتا مۇزاكىرە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ماڭا كېتىشكە توغرا كەلدى.

(4) III شەخستىكى مەجھۇل دەرىجە پېئىلى خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

مۇزاكىرە ۋاقتىدىن تولۇق پايدىلىنىلدى.

خىزمەت ئۇسۇلىغا دىققەت قىلىنسۇن.

(5) خالاش مەنىسىدىكى پېئىللار III شەخستىكى "كەل" دېگەن ياردەمچى پېئىل ياكى "بار، يوق" دېگەن مودال سوزلەر بىلەن قوشۇلۇپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ بېيجىڭغا بارغۇم بار.

ئۇنىڭ يۇرتىنى كورگۈسى كەپتۇ.

مېنىڭ بۇ ئىشنى زادى قىلغۇم يوق.

(6) "غىلى، قىلى، گىلى، كىلى" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشداشلار بىلەن "بول" دېگەن ياردەمچى پېئىل بىرلىشىپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ دەريادىن ئوتكىلى بولمايدۇ.

خەنزۇچىنى تىرىشسىلا ئۈگىنىۋالغىلى بولىدۇ.

ئاينى ئېتەك بىلەن ياپقىلى بولمايدۇ.

§3 تولۇق جۈملە ۋە تولۇقسىز جۈملە

جۈملىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بولەكلىرى تولۇق ئېيتىلغان ئاددى جۈملىلەر تولۇق ئاددى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

چاڭجياڭنىڭ سۈيى شاقىراپ ئاقىدۇ.

بىزنىڭ مەكتىۋىمىز 1962-يىل 9-ئايدا قۇرۇلغان.

بىزنىڭ ئالدىمىزدا نۇرغۇن قىيىنچىلىق تۇرماقتا.

جۈملىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بولەكلىرى تولۇق ئېيتىلماي، مەلۇم بولەكلىرى چۈشۈپ قالغان ئاددى جۈملىلەر تولۇقسىز ئاددى جۈملە

دەپ ئاتىلىدۇ.

جۇملىنىڭ بەزى بولەكلىرى شۇ بولەك ئالدىنقى جۇملىدە ئېيتىلـغانلىغى ئۈچۈن چۈشۈپ قالىدۇ.

ئېيتىلمىغان مۇنداق بولەكنى شۇ جۇملىنىڭ ۋە ئالدىنقى جۇملىنىڭ مەزمۇنىدىن بىلىشكە بولىدۇ. تولۇقسىز ئاددى جۇمىلىلەر، دىالوگلاردا ۋە ئەدىبى ئەسەرلەردە كوپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

— يۇسۇپ، نەگە باردىڭ؟

— بازارغا.

— نىمە قىلغىلى باردىڭ؟

— قەلەم ئالغىلى.

— ئالدىڭمۇ؟

— ئالدىم.

بەشىنچى باپ قوشما جۇملە

§1 قوشما جۇملە ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

بىز ئوي-پىكرىمىزنى ئايرىم ئاددى جۇمىلىلەر ئارقىلىقمۇ ئىپادىلەيمىز، شۇنداقلا مەزمۇنى جەھەتتىن ئوزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرقانچە ئاددى جۇملىنى ئوز ئىچىگە ئالغان، تۈزۈلۈشى جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان قوشما جۇمىلىلەر ئارقىلىقمۇ بايان قىلىمىز. خۇددى ئاددى جۇمىلىلەر يەككە-يەككە جۇملە بولەكلىرىدىن تۈزۈلگىنىدەك، قوشما جۇمىلىلەرمۇ ئاددى جۇمىلىلەرنىڭ بىر بىرىگە باغلىنىپ كېلىشى ياكى بىر بىرىگە بېقىنىپ كېلىشى ئارقىلىق تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن: ”ئوقۇتقۇچىمىز سىنىپقا كىردى“، ”دەرس باشلاندى“ دىگەن ئىككى ئاددى جۇملىنى بىر بىرى بىلەن باغلاپ، ”ئوقۇتقۇچىمىز سىنىپقا كىردى ۋە دەرس باشلاندى“ دىسەك، بۇ قوشما جۇملە بولىدۇ، ياكى ”ئوقۇتقۇچىمىز سىنىپقا كىرىشى بىلەنلا، دەرس باشلاندى“دىسەكمۇ، قوشما جۇملە بولىدۇ.

دىمەك، مەزمۇنى جەھەتتىن بىر بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددى جۇمىلىلەرنىڭ گىراماتىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئوزئارا بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، قوشما ئوي-پىكرىنى ئىپادىلەيدىغان جۇمىلىلەر قوشما جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشما جۇملە بولۇش ئۈچۈن مۇنداق توت شەرت ھازىرلانغان

بولۇشى لازىم:

(1) قوشما جۈملە تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىلەرنىڭ مەلۇم گىراماتىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇشى، مەزمۇن جەھەتتىن يەككە ئوي-پىكىرنى ئەمەس، قوشما ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان بولۇشى لازىم.

(2) قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ھەر بىر ئاددىي جۈملىدە ئوي-پىكىر مۇستەقىللىقى بولۇشى كېرەك، شۇنداقلا ئۇلار مەنە جەھەتتىن ئۆزئارا مەنتىقى باغلىنىشقا ئىگە بولغان بولۇشى لازىم.

ئەگەر بىز "مەن ئەتىگەن كەلسەم، باھار كەلدى" دىسەك، ياكى "قاسىم يوق ئىكەن، گۈللەر ئېچىلدى" دىسەك، بۇلار قوشما جۈملە بولالمايدۇ.

"مەن ئەتىگەن كەلسەم، قاسىم يوق ئىكەن" دىسەك، بۇ قوشما جۈملە بولالايدۇ.

(3) قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ھەر بىر ئاددىي جۈملىنىڭ گىراماتىكىلىق ئىگىسى ۋە مۇستەقىل خەۋىرى بولۇشى كېرەك. مەسىلەن:

باھار كەلدى ۋە گۈللەر ئېچىلدى.

ئاكام چاقىرمىسا، مەن بارمايمەن.

بىز دەرسنى تۈگىتىپ، مۇسابىقىگە قاتنىشىمىز.

(4) قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ھەر بىر ئاددىي جۈملە جانلىق تىلدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، يېزىقتا ئۆزىگە خاس تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق پەرقلەنگەن بولۇشى لازىم.

دىمەك، ئاددىي جۈملىلەر مۇشۇ تۆت ئۆلچەم ئاساسىدا بىرىك-

كەندە، ئاندىن قوشما جۈملە بولالايدۇ.

قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ھەر بىر ئاددىي جۈملىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم-ئايرىم ئىگىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن، ياكى بىرقانچە ئاددىي جۈملىنىڭ ئورتاق ئىگىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا، ئىگە بىر جۈملىدە ئېيتىلىپ، قالغانلىرىغا ئورتاق بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ھەم قۇشلار ئۇچۇپ كەلمەكتە، ھەم ئۇسۇملۇكلەر كۆكەرمەكتە، ھەم ئېرىق-ئېتىز ئىشلىرى قىزىماقتا. (ئايرىم ئىگىلىك)

باغلاردا رەڭمۇ-رەڭ گۈللەر ئېچىلدى ھەم ئەتراپقا خۇشپۇراقلىرىنى چاچتى. (ئورتاق ئىگىلىك)

بىز دەرسنى تۈگىتىپ، ئەمگەككە چىقىمىز. (ئورتاق ئىگىلىك)

بىز ئىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئۇلار كەلدى. (ئايرىم ئىگىلىك)

قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددىي جۈملىلەر مەنە جەھەتتىن ئۆزئارا باغلانغان بولىدۇ، ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى مۇناسىۋىتى ۋە باغلىنىش ئۇسۇللىرى ھەر دائىم بىر خىل بولۇۋەرمەيدۇ. قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى بىر بىرى بىلەن تەڭ دەرىجىدە باغلىنىدۇ، بەزىلىرى بىرى يەنە بىرىگە بېقىنىپ، ئۇنى ئېنىقلاپ ياكى تولۇقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز كوممۇنىستلار گويا ئۇرۇق، خەلق گويا يەر.

بىز بىرەر يەرگە بارساق، شۇ يەردىكى خەلق بىلەن بىرلىشىپ، خەلق ئارىسىدا يىلتىز تارتىشىمىز، چېچەكلىشىمىز لازىم.

بىرىنچى قوشما جۈملىدىكى ئاددىي جۈملىلەر ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلانغان، ئىككىنچى قوشما جۈملىدە ئالدىنقى ئىككى

ئاددى جۈملە ئاخىرقى جۈملىگە بېقىنىپ، شۇ جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ھەر خىل ھالىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

دېمەك، قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن باغلىنىشىغا، گىراماتىكىلىق باغلىنىش ئۇسۇللىرىغا قاراپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۈملىلەرنى تەڭداش باغلانغان قوشما جۈملە ۋە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

§2 تەڭداش باغلانغان قوشما جۈملە

مەنە ۋە تۈزۈلۈش جەھەتتىن تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان قوشما ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى جۈملىلەرنىڭ بىرىكمىسى تەڭداش باغلانغان قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

تەڭداش باغلانغان قوشما جۈملىلەر تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) تەڭداش باغلانغان قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر گىراماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتە ۋە ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەش جەھەتتە ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالىدۇ. شۇڭلاشقا مۇنداق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنى ئادەتتە ئايرىم-ئايرىم قوللىنىشقا بولىدۇ.

(2) تەڭداش باغلانغان قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر ئىنتوناتسىيە ياكى باغلىغۇچى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ، بىر پۈتۈن قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلىدۇ. مۇنداق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر ئېغىزدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، يېزىقتا

تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

كەمتەرلىك كىشىنى ئالغا باستۇرىدۇ، مەغرۇرلۇق كىشىنى ئارقىدا قالدۇرىدۇ، بىز بۇ ھەقىقەتنى مەڭگۈ ئەستە تۇتۇشىمىز لازىم.

كىشى ئاخىر ئۆلىدۇ، لېكىن ئۆلۈمنىڭ ئەھمىيىتى ئوخشاش بولمايدۇ.

تاڭ ئاتتى ۋە ئەتراپ نۇرغا چۆمۈلدى.

ئادەم مەڭگۈ ياشىمايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ياخشى نامى مەڭگۈ ساقلىنىپ قالىدۇ.

مانا بۇ قوشما جۈملىلەر تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر بىرىنچىسىدە ئىنتوناتسىيىنىڭ ياردىمى بىلەن، قالغانلىرىدا باغلىغۇچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن باغلانغان.

تەڭداش باغلانغان قوشما جۈملىلەر ئۆز تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنىڭ قانداق يول بىلەن باغلىنىپ كەلگەنلىكىگە قاراپ، باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە ۋە باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

مەلۇم باغلىغۇچى ئارقىلىق ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ كەلگەن ئاددى جۈملىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۈملىلەر باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىلەر ئۆزىنى بىرىكتۈرۈپ كەلگەن باغلىغۇچىلارنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ، تۆۋەندى-

كىدەك بىرنەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە؛

(2) قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە؛

(3) سەۋەپ-نەتىجە باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە؛

(4) تاللىما باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە؛

(5) كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە.

1) بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە.

بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەر بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىنىڭ ئاددى جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىشى، ياكى يەككە ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى جۈملىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى "ۋە، ھەم، ھەمدە، شۇنداقلا، شۇنىڭدەك، شۇنىڭ بىلەن بىللە" دىگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەرقانداق ئىشنىڭ يولى بولىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئىشنىڭ ئۆزىگە لايىق ئۇسۇلىمۇ بولىدۇ.

ئۇ، تىرىشىپ ئۆگىنىدۇ ھەمدە ئۆگەنگەننى ئىشلىتەلەيدۇ.

ئىنقىلاۋىي غەيرەت ۋە ئىنقىلاۋىي قىزغىنلىق بولۇشى لازىم، شۇنىڭ بىلەن بىللە جىددى ئىلمىي پوزىتسىيىمۇ بولۇشى لازىم.

خەلق ئىچىدە ئەركىنلىك بولمىسا بولمايدۇ، شۇنىڭدەك مەركەزلەشتۈرۈش بولمىسىمۇ بولمايدۇ.

2) قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەر قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچىنىڭ ئاددى جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىشى، ياكى بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى يەككە ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى جۈملىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى "لېكىن، ئەمما، بىراق، ۋاھالەنكى، ئەپسۇسكى، شۇنداقتىمۇ" دىگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز قىيىنچىلىقنى بوي سۇندۇرالايمىز، لېكىن قىيىنچىلىق بىزنى بوي سۇندۇرالمايدۇ.

مەن ئۇنىڭ ياخشى ئادەم بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتىم، ئەپسۇسكى، ئىش مېنىڭ ئويلىغىنىمدەك بولۇپ چىقمىدى.

مەھسۇلات زور دەرىجىدە ئاشتى، شۇنداقتىمۇ يېزا ئىگىلىگىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ھەركىتىنى قىلچە بوشاشتۇرۇپ قويماسلىغىمىز لازىم.

ئادەم تۇغۇلىدۇ، ئۆلىدۇ، بىراق ئۇنىڭ سۆزى قالىدۇ.

3) سەۋەپ-نەتىجە باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەر سەۋەپ-نەتىجە باغلىغۇچى-

سىنىڭ ئاددى جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىشى، ياكى بىرەر ۋەقەنىڭ سەۋەبىنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى جۈملە بىلەن شۇ ۋەقەنىڭ نەتىجىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى جۈملىنى بىرىكتۈرۈپ بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى "شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭا، شۇڭلاشقا، چۈنكى، شۇ سەۋەپتىن" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار سەۋەپ-نەتىجە باغلىغۇچىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

كوممۇنىستلار ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇشتا دائىم تەييار تۇرۇشى لازىم، چۈنكى ھەرقانداق ھەقىقەت خەلق مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن.

پارتىيىنىڭ ھەممە خىزمەتلىرىنىڭ تۈپ مەقسىدى خەلقنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىدە قاندۇرۇش، شۇڭا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ئاساسىدا خەلقنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى پەيدىن-پەي ۋە داۋاملىق ياخشىلاش زۆرۈر.

بارلىق ئەكسىيەتچىلەر ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە ھەرگىز تەن بەرمەيدۇ، شۇڭلاشقا بىز ئىنقىلاۋىي ھوشيارلىغىمىزنى قىلچە بوشاشتۇرۇپ قويماسلىغىمىز لازىم.

4) تاللىما باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەر تاللىما باغلىغۇچىنىڭ ئاددى جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىشى، ياكى بىرنەچچە يەككە ئوي-پىكىرنىڭ ئەمەلگە ئېشىش-ئاشماسلىق ئېھتىمالىنى كۆرسىتىدىغان ئاددى جۈملىلەرنى بىرىكتۈرۈپ بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. تىلىمىزدىكى "يا، ياكى" دېگەنگە ئوخشاش

باغلىغۇچىلار تاللىما باغلىغۇچىلاردۇر. مەسىلەن:

يا ئۇلار قايتىپ كېتىدۇ، بىز قالىمىز؛ يا بىز قايتىپ كېتىمىز، ئۇلار قالىدۇ.

يا مەن باراي، يا سەن بار.

5) كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەر كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچىنىڭ بىر بىرىنىڭ مەزمۇنىنى كۈچەيتىدىغان ئاددى جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلاپ بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى "بەلكى، ھەتتا، ھەتتاكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەنە كېلىپ" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

زالنىڭ ئىچىگە ئادەم لىق تولدى، ھەتتا ئولتۇرغىدەك يەرمۇ قالمىدى.

ئوقۇغۇچىلار دەرسخانىدا ئاڭلىغانلىرى بىلەن چەكلىنىپ قالمىدى، بەلكى ئۆزىمۇ ئىزدىنىپ ئۆگەندى.

باسما زاۋۇتىدىكى ئىشچىلار دەرسلىكلەرنى ۋاقتىدا چىقىرىش ئۈچۈن قاتتىق ئىشلىدى، ھەتتاكى دەم ئېلىش كۈنلىرىدىمۇ خالىسانە ئىشلىدى.

2. باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

ھېچقانداق باغلىغۇچىنىڭ ياردىمىسىزلا ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغ-

لىنىپ كەلگەن ئاددى جۈملىلەرنىڭ بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۈملىلەر باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن باغلىنىشى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇنداق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر يېزىقتا تۈرلۈك تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق، جانلىق تىلدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ. ئۇلار ئارىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن:

ماركسىزم-لېنىنىزمچىلار ھامان سەممىمى پوزىتسىيە تۇتىدۇ، ھامان پاكىتقا ھۆرمەت قىلىدۇ.

پاكىت مۇنازىرىدىن ئۈستۈن، پاكىت ئەڭ ياخشى گۇۋاھچى، قېنى پاكىتقا قاراپ باقايلى.

بىزگە ئىتتىپاقلىق كېرەك، بۆلۈنۈش كېرەك ئەمەس.

بىلىملىك كېرەكلىك سۆزنى قىلىدۇ، كېرەكسىز سۆزلەرنى كۆمۈپ تاشلايدۇ.

باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۈملىلەرنىڭ قەدىمقى شەكىللىرىنىڭ بىرىدۇر، چۈنكى ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىنىڭ كۆپچىلىكى باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە شەكلىدە كېلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىمۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

ماڭغان دەريا، تۇرغان بورىيا.

ئادەمنىڭ تېشىغا باقما، ئىچىگە باق.

تەڭ يېگەن تەنگە سىڭەر، يالغۇز يېگەن يەرگە سىڭەر.

ياخشىدىن ئۈلگە قالىدۇ، ياماندىن كۆلكە قالىدۇ.

باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ھەر خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىككى ياكى ئۈچ ئاددى جۈملىدىن تۈزۈلگەن بولسا، بەزىلىرى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئاددى جۈملىلەردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

يارىڭنى گۈل ئارىسىدىن ئىزلە، ئەركىڭنى ئەل ئارىسىدىن ئىزلە.

ئوقۇتقۇچىلار دەرس تەييارلاۋاتىدۇ، ئوقۇغۇچىلار مۇزاكىرە قىلىۋاتىدۇ، ئىشچى-خىزمەتچىلەر ئىشلەۋاتىدۇ.

لىبېرالىزم ئىتتىپاقلىقنى بوشاشتۇرىدۇ، مۇناسىۋەتنى شالاڭلاشتۇرىدۇ، خىزمەتنى سۇسلاشتۇرىدۇ، پىكىر ئىختىلاپلىرى تۇغدۇرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە:

(1) باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئاددى جۈملىلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ بىردىن ئىگىسى بولىدۇ (2-مىسالدىكىدەك)؛ بەزىلىرىدە ئاددى جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بىردىلا ئېيتىلىپ، قالغانلىرىدا ئېيتىلمايدۇ، شۇ بىر ئىگە ھەممىسىگە ئورتاق ئىگە بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ (3-مىسالدىكىدەك)؛ بەزىلىرىدە ئاددى جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى ھېچقايسى ئاددى جۈملىدە ئېيتىلماسلىقى مۇمكىن (1-مىسالدىكىدەك).

(2) باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى

ئاددى جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرى ھەر خىل فورمىدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ياخشى سۆز جان ئوزۇقى، يامان سۆز جان قوزغى.

ياخشى سۆز تاشنى يارىدۇ، يامان سۆز باشنى يارىدۇ.

ئەل ئامانلىقنى تىلەر، دۈشمەن يامانلىقنى تىلەر.

باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىلەر تۈرلۈك مەنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ:

(1) ئىش-ھەرىكەت ياكى ۋەقە-ھادىسىلەرنىڭ بىرلا ۋاقىتتا بولۇۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زورەم توپا يۇمشىتىۋاتىدۇ، گۈلسۈم ئۇسسۇۋاتىدۇ، قالغانلار توشۇۋاتىدۇ.

(2) ئىش-ھەرىكەت ياكى ۋەقە-ھادىسىنىڭ كەينى-كەينىدىن بولۇۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تاڭ ئاتتى، داڭ چېلىندى، ھەممىمىز ئورنىمىزدىن تۇردۇق.

(3) قارىمۇ-قارشى ئىش-ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز كەلدۇق، ئۇلار كەلمىدى.

كۈن ئىسسىدى، قار ئېرىمىدى.

(4) ھەرىكەتنى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن نەسىھەت قىلغان ئىدىم، ئۇ تۈزۈلۈپ كەتتى.

(5) ئادەم ياكى شەيئى توغرىسىدىكى تەسۋىرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نۈزۈك بىلەك باغلاندى،
ئولتۇرمەككە چاغلاندى.
قەشقەردىكى ئاتامنىڭ

يۈرەك-باغرى داغلاندى.

(6) 1-جۈملە ۋەقە-ھادىسە ھەققىدە سوراقنى، 2-جۈملە ئۇنىڭغا بېرىلگەن جاۋاپنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىسراپچىلىق نەدە؟ پىشانىسى تەرلىمىگەن يەردە.

ۋاپاغا جاپا بارمۇ؟ ئىزدىسە تېپىلار.

§3 بېقىندىلىق قوشما جۈملە

تىلىمىزدىكى قوشما جۈملىلەرنىڭ يەنە بىر تۈرى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بولۇپ، ئۇ تىلىمىزدا دائىم قوللىنىلىدىغان، تۈزۈلۈش شەكلى كۆپ بولغان جۈملە تۈرىدۇر. قوشما جۈملىلەر ئىچىدە بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىرنەچچە ئاددى جۈملىنىڭ ئۆزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، مەلۇم مۇرەككەپ ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۆزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن باغلانغان بىرنەچچە ئاددى جۈملىدىن تۈزۈلگەن ۋە قوشما ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان قوشما جۈملە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددى جۈملىلەر بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بىرى باش جۈملە، يەنە بىرى بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئىككىنچى بىر ئاددى جۈملىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كەلگەن جۈملە باش جۈملە دەپ

ئاتىلىدۇ.

بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى باش جۈملىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ بىرەر بولىكىنى ياكى پۈتۈن جۈملىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلاپ، ئېنىقلاپ كەلگەن ئاددى جۈملە بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى باش جۈملە بەزىدە بېقىندى جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ، بەزىدە بېقىندى جۈملىدىن كېيىن كېلىدۇ. ئەگەر باش جۈملە بېقىندى جۈملىدىن بۇرۇن كەلسە، باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. ئەگەر باش جۈملە بېقىندى جۈملىدىن كېيىن كەلسە، بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى شەرت رايىدىكى پېئىللاردىن، رەۋىشداشلاردىن، سۈپەتداشلاردىن تۈزۈلىدۇ ياكى ئۇنىڭغا تۈرلۈك ئېلېمېنتلار قوشۇلۇپ كېلىدۇ. دېمەك، قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى باش جۈملە بىلەن ئاددى جۈملە ئاشۇنداق تۈرلۈك يوللار بىلەن ئۆزئارا باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، (باش جۈملە) جاھانگىرلىكنىڭ تەبىتى ھەرگىز ئۆزگەرمەيدۇ. (بېقىندى جۈملە)

دۈشمەن تەسلىم بولمىسا، (بېقىندى جۈملە) ئۇنى يوقىتىش كېرەك. (باش جۈملە)

كەچلىك تاماقنى يەپ بولۇپ، (بېقىندى جۈملە) توپ مۇسابىقىسىگە قاتنىشىمىز. (باش جۈملە)

دەرسىمىز باشلانغىچە، (بېقىندى جۈملە) بىز تەييارلىغىمىزنى پۈتتۈردۇق. (باش جۈملە)

ئورۇك چېچەكلىگەندە، (بېقىندى جۈملە) بىز ساياھەتكە چىقىمىز. (باش جۈملە)

لىپ قىلىپ ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، (بېقىندى جۈملە) ئۇنىڭ ئۇلۇغۋار ئىش ئىزلىرى مەڭگۈ ئۆلمەيدۇ. (باش جۈملە)

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، (باش جۈملە) دۇنيانى ئەمگەك ياراتقان. (بېقىندى جۈملە)

بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ۋە مەنە جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى كورسىتىدىغان ئاساسىي ئامىل ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىدۇر. بۇنىڭ سەۋەۋى شۇكى، بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدە كەلگەن بېقىندى جۈملىلەر تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە، تۈرلۈك شەكىل ۋە تۈرلۈك مەنىلەردە كېلىپ، باش جۈملە بىلەن باغلىنىدۇ. شۇڭا بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر ئۆز تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ ئۆتەيدىغان ۋەزىپىسى ۋە ئۇقتۇرىدىغان مەنىسىگە ئاساسەن بىرنەچچە تۈرگە بولۇنىدۇ.

بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىلەر ئۇقتۇرىدىغان مەنىسى ۋە ئۆتەيدىغان ۋەزىپىسى جەھەتلەردىن ئاددى جۈملىنىڭ ئەگەشمە بولەكلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. خۇددى ئاددى جۈملە تەركىۋىدىكى ئەگەشمە بولەكلەر جۈملىدىكى ئوي-پىكىرنى كېڭەيتىش، ئېنىقلاش ۋە تولدۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلغىنىغا ئوخشاش، بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىلەرمۇ باش جۈملىدىكى ئوي-پىكىرنى تولۇقلاش، ئېنىقلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

كۈن چىققاندا، بىز ئىشقا بارىمىز. (قوشما جۈملە)

بىز ھازىر ئىشقا بارىمىز. (ئاددى جۈملە)

1-مىسالدىكى "كۈن چىققاندا" دىگەن بېقىندى جۈملە "قاچان؟" دىگەن بىرلا سوئالغا جاۋاپ بولۇپ، باش جۈملىنىڭ "بارىمىز" دىگەن

خەۋىرىدىن ئۇقۇلغان ھەركەتنىڭ ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. 2 ـ مىسالدا "ھازىر" دىگەن ئەگەشمە بولەك "قاچان؟" دىگەن سوئالغا جاۋاپ بولۇپ، "بارىمىز" دىگەن خەۋەردىن ئاڭلانغان ھەركەتنىڭ ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. بۇ، "كۈن چىقىقاندا" دىگەن بېقىندى جۈملە "ھازىر" دىگەن ئەگەشمە بولەكنىڭ قىممىتىگە تەڭ بولىدى، دىگەن سوز.

دىمەك، بېقىندا جۈملىلەر ئاددى جۈملىدىكى ئەگەشمە بولەكلەرنىڭ ۋەزىپىسىنى بىجىرىدۇ. شۇڭلاشقا بېقىندى جۈملىلەر ئادەتتە ئەگەشمە بولەكلەرگە بېرىلىدىغان سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ.

ئەمما بۇنىڭدىن ئەگەشمە بولەكلەرنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى بىلەن بېقىندى جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى ئوخشاش، دىگەن مەنە كېلىپ چىقمايدۇ. ئەگەشمە بولەكلەرنىڭ شەكلى بىلەن بېقىندى جۈملىلەرنىڭ شەكلى بىر بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئاددى جۈملىنىڭ ئەگەشمە بولەكلىرى جۈملە ھىساپلانمايدۇ، قوشما جۈملىلەردىكى بېقىندى جۈملە بولسا بىر پۈتۈن جۈملە بولۇپ، ئۇنىڭ ئوز ئالدىغا ئىگە، خەۋەر ۋە باشقا بولەكلىرى بولىدۇ.

بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بولىگىگە باغلىنىپ كېلىدۇ، يەنى ئۇلار ئاساسەن باش جۈملىنىڭ ئىگىسىگە، خەۋىرىگە، ئېنىقلىغۇچىسىغا، تولدۇرغۇچىسىغا ياكى ھالەتلىرىگە بېقىنىپ، شۇلارنى ئېنىقلاپ، تولدۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىم تىرىسا، شۇ ئالىدۇ.

بىزنىڭ ئۈمىدىمىز شۇكى، ۋەتەنگە سادىق بولۇڭلار.

سىز قايسى كىتاپنى ئوقۇسىڭىز، مەنمۇ شۇ كىتاپنى ئوقۇيمەن.

كىم نەمۇنىچى بولسا، شۇنىڭدىن ئۈگىنىمەن.

قەيەردە ئىنتىزام ياخشى بولسا، شۇ يەردە ئىش ئۇنۇملۇك بولىدۇ.

يۇقۇرقى مىساللاردىكى بېقىندى جۈملىلەر ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا "شۇ" دىگەن ئىگىسىنى، "شۇكى" دىگەن خەۋەرنى، "شۇ" دىگەن ئېنىقلىغۇچىنى، "شۇنىڭدىن" دىگەن تولدۇرغۇچىنى، "شۇ يەردە" دىگەن ھالەتنى ئېنىقلاپ كەلگەن.

بۇلاردىن شۇنى كورۇشكە بولىدۇكى، بېقىندى جۈملىلەر ئەگەشمە بولەكلەرگە ئوخشاش ۋەزىپە ئوتەيدۇ ۋە ئۇلارغا بېرىلىدىغان سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىلەرنى ئۇلارنىڭ شۇ قوشما جۈملىدە ئوتەيدىغان ۋەزىپىسىگە ۋە ئۇقتۇرىدىغان مەنىسىگە قاراپ، تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە، ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە ۋە ھالەت بېقىندى جۈملە دەپ 3 تۈرگە بولۇشكە بولىدۇ.

1. تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى كورسىتىش ئالماشتىن كەلگەن تولدۇرغۇچىنى تولدۇرۇپ ۋە ئېنىقلاپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى تولدۇرغۇچىنى ئېنىقلاپ ۋە ئۇنىڭغا بېرىلىدىغان سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىشىمىز لازىمكى، سوتسىيالىزىم كاپىتالىزىم ئۈستىدىن چوقۇم غەلىبە قىلىدۇ.

كىم ئۈلگە بولسا، بىز شۇنى ھورمەتلەيمىز.

كىم تىرىشىپ ئۈگەنسە، بىز شۇنىڭدىن ئۈگىنىمىز.

بۇ مىساللاردىكى بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىدىكى كورسىتىش ئالماشتىن كەلگەن "شۇنىڭغا، شۇنى، شۇنىڭدىن" دېگەن تولدۇرغۇچىلارنى ئىنقىلاپ كەلگەن.

تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملىلەر بەزىدە باش جۈملىنىڭ ئالدىدا، بەزىدە باش جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. ئەگەر تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىن كېيىن كەلسە، ئۇ چاغدا باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز شۇنى ئېسىمىزدىن چىقارمايمىزكى، "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ بىزگە قىلغان زىيانكەشلىكى ئاز ئەمەس.

مەن ھازىر شۇنى چوڭقۇر تونۇپ يەتتىمكى، ھەقىقى مۇھەببەت ۋاپاسىزلىقتىن يىراق بولىدۇ.

ئەگەر تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىن بۇرۇن كەلسە، ئۇ چاغدا بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى شەرت رايىدىكى پېئىلدىن كېلىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

كىم نەتىجە ياراتسا، شۇنى مۇكاپاتلايمىز.
كىم تىرىشىپ ئىشلىسە، شۇنىڭغا مۇكاپات بېرىلىدۇ.
كىم تىرىشىپ ئۆگەنسە، شۇنىڭدا بىلىم كۆپىيىدۇ.
كىم ئەلاچى بولۇپ ئوقۇسا، شۇنىڭدىن ئۆگىنىش لازىم.
نېمىنى بەرگەن بولساڭ، شۇنىلا قايتۇرۇپ ئالىسەن.

بۇنداق شەرت رايىدىكى پېئىل ئارقىلىق باغلانغان بېقىندى جۈملىنىڭ تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولۇشى ئۈچۈن، باش جۈملىدە كورسىتىش ئالماشتىن كەلگەن تولدۇرغۇچى بولۇشى، بېقىندى جۈملىدە "كىم، نېمە" دېگەن سوراق ئالماشلار بولۇشى شەرت. ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، ئۇ تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولالمايدۇ.

مەسىلەن:

كىم نەتىجە ياراتسا، شۇ مۇكاپات ئالىدۇ.
كىم تىرىشىپ ئوقۇسا، شۇنىڭ بىلىمى كۆپىيىدۇ.

بۇ مىساللاردىكى باش جۈملىدە كورسىتىش ئالماشتىن كەلگەن تولدۇرغۇچى يوق، شۇڭلاشقا بېقىندى جۈملىلەرمۇ تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولالمايدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، باش جۈملىدىكى كورسىتىش ئالماش چوقۇم چۈشۈم كېلىش، چىقىش كېلىش، بېرىش كېلىش، ئورۇن كېلىشلەردە كېلىشى لازىم. ئەگەر ئۇ باش كېلىش ياكى ئىگىلىك كېلىشلەردە كەلسە، ئۇنىڭ بېقىندى جۈملىسىمۇ تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولالمايدۇ. بەزىدە باش جۈملىدىكى كورسىتىش ئالماش ئاشۇ 4 خىل شەكىلدە كەلمەي، "بىلەن، ھەققىدە، توغرىسىدا" ياردەمچىلىرى بىلەن بىللە كېلىشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدىمۇ، بېقىندى جۈملە يەنىلا تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

كىم نەتىجە ياراتسا، شۇ توغرىلىق ماقالا يازىمىز.
كىم تىرىشىپ ئوقۇسا، شۇنىڭ بىلەن دوست بولىمىز.

بەزىدە باش جۈملىنىڭ كورسىتىش ئالماشتىن كېلىدىغان تولدۇرغۇچىسى ئېيتىلماي، يوشۇرۇن ھالدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ھەممە بىلىدۇكى، كومپاسنى مەملىكىتىمىز جۇڭگو ئىجات قىلغان.

بۇ مىسالدا باش جۈملىدىكى كورسىتىش ئالماشتىن كېلىدىغان "شۇنى" دېگەن تولدۇرغۇچى يوشۇرۇنغان. شۇنداق بولسىمۇ، بېقىندى جۈملە ئاشۇ يوشۇرۇنغان تولدۇرغۇچىغا باغلىنىپ كەلگەچكە، يەنىلا تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولىدۇ.

2. ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

بېقىندى جۈملىلەرنىڭ بىر تۈرى بولغان ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملىلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن ۋە باش جۈملىدىكى بۆلەكلەرنى ئېنىقلاش ھەم ئۇنىڭغا بېقىنىش جەھەتتىن بىر خىللا ئەمەس، ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ شۇنچىلىك قىزىق كىتابكى، بىز ئۇنى بىرقانچە قېتىم ئوقۇدۇق.

بۇ كىتابنىڭ قىزىقلىقى شۇنچىلىككى، بىز ئۇنى بىرقانچە قېتىم ئوقۇدۇق.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئەدەبىيات تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسىدۇر.

بۇ مىساللارنىڭ 1-سىدە بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى "شۇنچىلىك" دېگەن ئالماشتىن كەلگەن ئېنىقلىغۇچىنى ئۆزىنىڭ ئېنىقلاش ئوبيېكتى قىلغان؛ 2-سىدە بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى "شۇنچىلىككى" دېگەن ئالماشتىن كەلگەن خەۋەرنى ئۆزىنىڭ ئېنىقلاش ئوبيېكتى قىلغان؛ 3-سىدە بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى ھازىرچە ئېيتىلماي ئويدا ساقلانغان "بۇ" دېگەن كۆرسىتىش ئالماشتىن كەلگەن ئىگىنى ئۆزىنىڭ ئېنىقلاش ئوبيېكتى قىلغان ھەمدە باش جۈملىدىكى يوشۇرۇن كەلگەن ئىگىگە بېرىلىدىغان "نېمە" دېگەن سوئالغا جاۋاب بولۇپ كەلگەن.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى باش جۈملىدىكى ئېنىقلىغۇچىنى، بەزىلىرى باش جۈملىدىكى خەۋەرنى، بەزىلىرى بولسا باش جۈملىنىڭ ئىگىسىنى ئېنىقلاپ، شۇلارغا بېقىنىپ كېلىدۇ.

شۇنىڭغا ئاساسەن، ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملىلەرنى ساپ ئېنىق-

لىغۇچى بېقىندى جۈملە، ئىگە بېقىندى جۈملە (ياكى ئىگىنى ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە)، خەۋەر بېقىندى جۈملە (ياكى خەۋەرنى ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە) دېگەن 3 تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

1) ساپ ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە

ساپ ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە (قىسقىچە "ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە" دەپ ئاتالدى) ئاساسەن باش جۈملىدىكى كۆرسىتىش ئالماشتىن كەلگەن ئېنىقلىغۇچىنى ئېنىقلاپ، شۇنىڭغا بېقىنىپ كېلىدۇ.

دېمەك، باش جۈملىدىكى كۆرسىتىش ئالماشتىن كەلگەن ئېنىقلىغۇچىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

تۆۋەندىكى مىساللارغا قاراپ چىقايلى:

باللارنى شۇنداق نەرسىگە ئادەتلەندۈرۈش كېرەككى، ئۇلار كىچىكىدىن تارتىپ ئەمگەكنى سۆيىدىغان بولسۇن.

ئائىلىدە ئاتا قانداق ئورۇننى ئىگىلىسە، ئانىمۇ شۇنداق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

كىمنىڭ كۆڭلى توغرا بولسا، ئۇنىڭ يولىمۇ توغرا بولىدۇ.

سىز قايسى مەكتەپتە ئوقۇسىڭىز، مەن شۇ مەكتەپتە ئوقۇيمەن.

بۇ مىساللارنىڭ 1-سىدە ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى "شۇنداق" دېگەن كۆرسىتىش ئالماشتىن كەلگەن ئېنىقلىغۇچىنى، 2-سىدىمۇ "شۇنداق" دېگەن ئېنىقلىغۇچىنى، 3-سىدىمۇ "ئۇنىڭ" دېگەن ئېنىقلىغۇچىنى، 4-سىدىمۇ "شۇ" دېگەن ئېنىقلىغۇچىنى ئېنىقلاپ كەلگەن.

ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملىلەر بەزىدە باش جۈملىدىن بۇرۇن،

بەزىدە باش جۈملىدىن كېيىن كېلىدۇ. ئەگەر بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىن كېيىن كەلسە، باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ؛ ئەگەر باش جۈملىدىن بۇرۇن كەلسە، بېقىندى جۈملە ئۆزىنىڭ شەرت رايىدىكى پېئىلدىن كەلگەن خەۋىرى ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەكتىۋىمىزنىڭ بېغى شۇنداق يوغانكى، ئۇ چېتىگە ئادەمنىڭ كۆزى يەتمەيدۇ.

كىمنىڭ ئۈگىنىشى ياخشى بولسا، شۇنىڭ نەتىجىسى ياخشى بولىدۇ.

سەن قايسى سىنىپتا ئوقۇساڭ، مەن شۇ سىنىپتا ئوقۇيمەن.

يەرگە نىمە تېرىساڭ، شۇ نەرسە ئۈنىدۇ.

2) ئىگە بېقىندى جۈملە

ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملىنىڭ بىر تۈرى بولغان ئىگە بېقىندى جۈملە ئاساسەن باش جۈملىدىكى كۆرسىتىش ئالماشتىن كەلگەن ئىگىنى ئېنىقلاپ، شۇنىڭغا بېقىنىپ كېلىدۇ.

دىمەك، باش جۈملىدىكى كۆرسىتىش ئالماشتىن كەلگەن ئىگىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر ئىگە بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

تۆۋەندىكى مىساللارغا قاراپ چىقايلى:

كىم بىراۋغا ئورا كولىسا، ئۆزى چۈشىدۇ.

قازانغا نىمە سالسا، چۆمۈچكە شۇ چىقىدۇ.

بۇ ھەممىگە روشەنكى، بىزنىڭ ئەڭ ئالى غايىمىز — كوممۇنىزىم.

بۇ مىساللاردىكى بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىلەردىكى "ئۆزى"، "شۇ"، "بۇ" دىگەن كۆرسىتىش ئالماشتىن كەلگەن ئىگىلەرنى ئېنىقلاپ، شۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن.

ئىگە بېقىندى جۈملىمۇ بەزىدە باش جۈملىدىن بۇرۇن، بەزىدە باش جۈملىدىن كېيىن كېلىدۇ. ئەگەر ئىگە بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىن بۇرۇن كەلسە، بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى III شەخستىكى شەرت پېئىلدىن كېلىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. بۇ خىلدىكى ئىگە بېقىندى جۈملىلەر شەكىل جەھەتتىن شۇ خىلدىكى تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملىلەرگە ئوخشاپ قالىدۇ. بۇلارنى پەرق ئېتىش ئۈچۈن، باش جۈملىدىكى ئالماشقا قارايمىز. ئەگەر باش جۈملىدىكى ئالماش تولدۇرغۇچى بولسا، بېقىندى جۈملە تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولىدۇ؛ ئەگەر باش جۈملىدىكى ئالماش ئىگە بولسا، بېقىندى جۈملە ئىگە بېقىندى جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

كىم تىرىشىپ ئىشلىسە، (تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە) خەلق شۇنىڭدىن رازى بولىدۇ. (باش جۈملە).

كىم تىرىشىپ ئىشلىسە، (ئىگە بېقىندى جۈملە) شۇ خەلقنى رازى قىلالايدۇ. (باش جۈملە)

ئەگەر ئىگە بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىن كېيىن كەلسە، باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدىمۇ باش جۈملە تەركىۋىدە كۆرسىتىش ئالماشتىن كەلگەن ئىگە بولۇشى، شۇنداقلا بۇ ئىگە "كىم؟"، "نىمە؟" دىگەن سوئاللارنى قوبۇل قىلالايدىغان بولۇشى كېرەك. مەسىلەن:

بۇ ھەممىمىزگە ئايانكى، مىلتىق دورىسى جۇڭگودا كەشىپ قىلىنغان.

بۇ ھەممىگە مەلۇمكى، دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ مەنبەسى — جاھانگىرلىك.

3) خەۋەر بېقىندى جۇملە

باش جۇملىدىكى كورسىتىش ئالماشتى كەلگەن خەۋەرنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بېقىندى جۇملىلەر خەۋەر بېقىندى جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

خەۋەر بېقىندى جۇملىنىڭ بىردىن-بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇنى بېقىندۇرۇپ كەلگەن باش جۇملىنىڭ خەۋىرىگە جەزمەن "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ ۋە شۇ باش جۇملىنىڭ خەۋىرى پەقەت كورسىتىش ئالماشتىنىلا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ ئۇمىدىمىز شۇكى، ۋەتەنگە سادىق بولۇڭلار.

گەپ شۇنىڭدىكى، بۇ يول بىلەن ئۇ ئۆز مەقسىدىگە يەتمەكچى.

ئۇنىڭ مىجەزى شۇنداقكى، ھېچكىم بىلەن كېلىشەلمەيدۇ.

بەزى يولداشلارنىڭ ئاسانلا مەغرۇرلىنىپ كېتىشىدىكى ئاساسىي سەۋەپ شۇكى، ئۇلار ئۆزىگە بىرنىڭ ئىككىگە بولۇنۇشى بويىچە قارىمايدۇ.

خەۋەر بېقىندى جۇملە شەكىل جەھەتتىن شۇ خىل فورمىدىكى ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۇملىگە ئوخشاپ قالىدۇ. بۇلارنى پەرق ئېتىش ئۇچۇن، باش جۇملىنىڭ خەۋىرىگە قارايمىز. ئەگەر باش جۇملىنىڭ خەۋىرى كورسىتىش ئالماشتى كەلگەن بولسا، ئۇنىڭ بېقىندى جۇملىسى خەۋەر بېقىندى جۇملە بولىدۇ؛ ئەگەر باش جۇملىنىڭ خەۋىرى كورسىتىش ئالماشتى كەلمەي، ئىسىم، سۇپەت، رەۋىشتىن كەلگەن بولسا، بۇنداق باش جۇملىنىڭ بېقىندى جۇملىسى ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۇملە بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ تاغنىڭ ئېگىزلىگى شۇنداقكى، (باش جۇملە) ئۇستىدىكى

قارلار يازدىمۇ ئېرىمەيدۇ. (خەۋەر بېقىندى جۇملە)

بۇ تاغ شۇنداق ئېگىزكى، (باش جۇملە) ئۇستىدىكى قارلار يازدىمۇ ئېرىمەيدۇ. (ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۇملە)

خەۋەر بېقىندى جۇملە دائىم باش جۇملىدىن كېيىن كېلىدۇ. بەزى ھاللاردا باش جۇملىنىڭ كورسىتىش ئالماشتى كەلگەن خەۋىرىگە "ئىبارەت" دىگەن ياردەمچى ئۇلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭغا يەنىلا "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەسىلىنىڭ ماھىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ خەلقتىن يۈز ئورىگەن.

3. ھالەت بېقىندى جۇملە ۋە ئۇنىڭ تۇرلىرى

باش جۇملىنىڭ خەۋىرىدىن ئاڭلانغان ئىش-ھەركەتنىڭ تۇرلۇك ھالىتى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بېقىندى جۇملىلەر ھالەت بېقىندى جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ھالەت بېقىندى جۇملىلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى بېقىندى جۇملىلەر ئىچىدە ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ ۋە تىلىمىزدا ناھايىتى كوپ قوللىنىلىدۇ. ھالەت بېقىندى جۇملىلەر گەرچە بىر پۇتۇن جۇملە ھېساپلانسىمۇ، قوشما جۇملىدە ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى ۋە ئوينايدىغان رولى جەھەتلەردىن ئاددى جۇملىدىكى ھالەتكە ئوخشاپ كېتىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئاساسەن تەڭ تۇرىدۇ.

ھالەت بېقىندى جۇملىلەرمۇ ئاساسەن ھالەتكە بېرىلىدىغان سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ.

ھالەت بېقىندى جۇملىلەر تۇزۇلۇش جەھەتتىنمۇ ھەرخىل بولىدۇ، مەنە جەھەتتىنمۇ ھەرخىل مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ. شۇڭلاشقا ھالەت

بېقىندى جۈملىلەرنى تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ۋە مەنە جەھەتتىكى خىلمۇ-خىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، تۆۋەندىكى 12 تۈرگە بۆلىمىز: (1) ھال بېقىندى جۈملە؛ (2) ئورۇن بېقىندى جۈملە؛ (3) ۋاقىت بېقىندى جۈملە؛ (4) مەقسەت بېقىندى جۈملە؛ (5) سەۋەب بېقىندى جۈملە؛ (6) شەرت بېقىندى جۈملە؛ (7) قارشىلىق بېقىندى جۈملە؛ (8) كۈچەيتكۈچى بېقىندى جۈملە؛ (9) سېلىشتۇرما بېقىندى جۈملە؛ (10) نەتىجە بېقىندى جۈملە؛ (11) ئوخشىتىش بېقىندى جۈملە؛ (12) ئومۇملاشتۇرغۇچى بېقىندى جۈملە.

1) ھال بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى ئىش-ھەركەتنىڭ ھالىتىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر ھال بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ھال بېقىندى جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى باش جۈملىدىكى ئىش-ھەركەتنىڭ ھالىتىنى توغرىدىن-توغرا ئېنىقلاپ كېلىدۇ، بەزىلىرى ئاۋۋال باش جۈملىدىكى ھالەتكە باغلىنىپ، ئاندىن باش جۈملىدىكى ئىش-ھەركەتنىڭ ھالىتىنى تولۇقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ماڭا ھېچنىمە دېمەي، ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

سەن قانداق يازساڭ، مەن شۇنداق يازىمەن.

1-مىسالدا بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى "چىقىپ كەتتى" دېگەن خەۋەرگە بىۋاستە باغلىنىپ كەلگەن؛ 2-مىسالدا بېقىندى جۈملە ئاۋۋال باش جۈملىدىكى "شۇنداق" دېگەن سۈپەت-ھەركەت ھالىتىگە باغلىنىپ، ئاندىن باش جۈملىدىكى ئىش-ھەركەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

ھال بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىن بۇرۇن كېلىدۇ. بۇنداق

ئەھۋالدا، بېقىندى جۈملە باش جۈملە بىلەن ئىككى خىل يول بىلەن باغلىنىدۇ:

بىرىنچى، ھال بېقىندى جۈملە ئۆزىنىڭ شەرت پېئىلدىن كەلگەن خەۋىرى ئارقىلىق باش جۈملە بىلەن باغلىنىدۇ. بۇنىڭدا باش جۈملىنىڭ تەركىۋىدە "شۇنداق، شۇنچىلىك، شۇ قەدەر، شۇنچە قېتىم" دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر كېلىپ، سۈپەت-ھەركەت ھالىتى بولۇشى؛ بېقىندى جۈملە تەركىۋىدە بولسا شۇ سۆزلەرگە ماس ھالدا "قانداق، قانچە، قانچىلىك، قانچە قېتىم" دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر كېلىشى لازىم. مەسىلەن:

سەن قانداق سۆزلىسەڭ، مەن شۇنداق سۆزلىدىم.

سەن يېڭى كىتاپتىن قانچىلىك ئالساڭ، مەنمۇ شۇنچىلىك ئالىمەن.

قادىر مېنىڭ ئۆيۈمگە قانچە قېتىم بارغان بولسا، مەنمۇ ئۇنىڭ ئۆيىگە شۇنچە قېتىم باردىم.

ئىككىنچى، ھال بېقىندى جۈملە باش جۈملە بىلەن ئۆزىنىڭ رەۋىشداشتىن كەلگەن خەۋىرى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز تاپشۇرۇقلارنى ياخشى ئىشلەپ، ئوقۇتقۇچىمىزنى رازى قىلدۇق.

ئۇ قىزىق ھېكايىلەرنى ئېيتىپ بېرىپ، يولداشلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى.

ياشلىق ئەلبۇمىنى ۋاراقلاپ ئولتۇرۇپ، دوستۇم ئامىنەنىڭ رەسىمىگە كۆزۈم چۈشتى.

2) ئورۇن بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر ئورۇن بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئورۇن بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە توغرىدىن-توغرا بېقىنىپ بىلدۈرمەي، ئاۋۋال باش جۈملىدىكى ئورۇن ھالىتىگە بېقىنىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قەيەر ئېھتىياجلىق بولسا، شۇ يەرگە بارىمەن.

بۇ مىسالدا ئورۇن بېقىندى جۈملە ئاۋۋال "شۇ يەرگە" دىگەن ئورۇن ھالىتىگە باغلىنىپ، ئاندىن شۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن "بارىمەن" دىگەن خەۋەرگە باغلانغان.

ئورۇن بېقىندى جۈملىلەر "قەيەردە؟ قەيەرگە؟ قەيەردىن؟ قاياقتا؟ قاياققا؟ قاياقتىن؟ نەگە؟" دىگەنگە ئوخشاش ئورۇن ھالىتىگە بېرىلىدىغان سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ.

ئورۇن بېقىندى جۈملىلەر دائىم باش جۈملىدىن بۇرۇن كېلىپ، باش جۈملىگە ئۆزىنىڭ شەرت پېئىلدىن كەلگەن خەۋىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. ئۆزىنىڭ شەرت پېئىلى ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدىغان بېقىندى جۈملىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. شۇڭلاشقا، ئۆزىنىڭ شەرت پېئىلى ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدىغان بېقىندى جۈملىنىڭ ئورۇن بېقىندى جۈملە بولۇشى ئۈچۈن، باش جۈملە تەركىۋىدە "شۇ يەردە، شۇ ياقتا، شۇ يەرگە، شۇ ياققا، شۇ يەردىن، شۇ ياقتىن، شۇ ياققا قاراپ" دىگەنگە ئوخشاش ئورۇن ھالىتى بولۇشى؛ بېقىندى جۈملە تەركىۋىدە بولسا بۇلارغا ماس ھالدا "قەيەر، قەيەردە، نەدە، قاياقتا، قەيەرگە، قاياققا، قەيەردىن، نەدىن، قاياقتىن" دىگەنگە ئوخشاش سوئال سۆزلىرى كېلىشى لازىم. مەسىلەن:

قەيەردە ئىنتىزام ياخشى بولسا، شۇ يەردە ئىش ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ.

شامال قاياققا ھەيدىسە، بۇلۇت شۇ ياققا ماڭىدۇ.

سۇ قاياققا ئاقسا، شۇ ياقتا رەنا گۈللەر ئېچىلىدۇ.

3) ۋاقىت بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر ۋاقىت بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋاقىت بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بەزىدە بىۋاستە، بەزىدە ۋاستىلىك بىلدۈرىدۇ. ئەگەر بىۋاستە بىلدۈرسە، ئۇ چاغدا باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە توغرىدىن-توغرا بېقىنىپ، شۇ خەۋەرنىڭ ۋاقتىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن بېرىلىدىغان سوئالغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

تاڭ يورۇغاندا، بىز يولغا چىققان ئىدۇق.

كۈن چىققان چاغدا، ئاي بىلەن يۇلتۇزلار ئۆزىنى كۆرسەتمەيدۇ.

ئەگەر ۋاقىت بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى ۋاستىلىك بىلدۈرسە، بۇ چاغدا بېقىندى جۈملە ئاۋۋال باش جۈملىدىكى ۋاقىت ھالىتىگە بېقىنىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

قاچان ئوقۇش باشلانسا، شۇ چاغدا بىزنىڭ ئارزۇيىمىز ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ۋاقىت بېقىندى جۈملە دائىم باش جۈملىدىن بۇرۇن كېلىدۇ ۋە باش جۈملىگە تۆۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىدۇ:

(1) ۋاقىت بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشلاردىن كېلىپ، ئۇنىڭغا ئۇرۇن كېلىش قوشۇمچىسى ياكى "چاغدا، ۋاقىتتا، هامان" دېگەن سوزلەر قوشۇلۇپ كېلىپ باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خەلق ۋەكىلى بولغاندا، هەممە كىشى ئالقىش ياڭرىتىپ تەبرىكلىدى.

ئۇ، ئۆيگە قايتىپ كەلگەن چاغدا، بىز ئۇخلاشقا تەييارلىنىۋاتاتتۇق.

قادىر يېتىپ كەلگەن هامان، بىزنىڭ ئۆيگە بارسۇن.

(2) ۋاقىت بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشلاردىن كېلىپ، ئۇنىڭغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ۋە "كېيىن" دېگەن ۋاقىت رەۋىشى قوشۇلۇپ كېلىپ باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

سۇ ئامبىرى پۈتكەندىن كېيىن، بىز قايتىدىغان بولدۇق.

كۆزلۈك هوسۇلنى يىغىپ بولغاندىن كېيىن، گۆڭشې ئەزالىرى سۇ قۇرۇلۇشىغا كىرىشىپ كەتتى.

(3) ۋاقىت بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى رەۋىشداشلاردىن كېلىپ باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

تاپشۇرۇقلارنى ئىشلەپ بولۇپ، ئاندىن ئۆيگە قايتىمەن.

دەرس باشلانغىچە، ئوزلۇگىمىزدىن ئۆگىنىپ تۇرايلى.

باهار ۋاقتىدا گۈللەر ئېچىلىپ، هەممە ياقنى قىزىللىق قاپلايدۇ.

بىز بۇ يەردىن كەتكىچە، ئۇلار بىزگە ياردەم قىلىپ تۇرىدىغان بولدى.

(4) ۋاقىت بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى هەركەتنامىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ۋە "بۇرۇن" دېگەن ۋاقىت رەۋىشى ياكى "بىلەن، بىلەنلا، بىلەن تەڭ" دېگەن ياردەمچىلەر قوشۇلۇپ كېلىپ باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۈن چىقىشتىن بۇرۇن، بىز ئەمگەك مەيدانىغا يېتىپ باردۇق.

باهار كېلىش بىلەن تەڭ، گۈللەر ئېچىلىپ كەتتى.

مۇئەللىم سىنىپقا كىرىشى بىلەنلا، دەرس باشلاندى.

بىز زالغا كىرىشىمىز بىلەن، دوكلات باشلاندى.

(5) ۋاقىت بېقىندى جۈملە ئۆزىنىڭ شەرت پېيلدىن كەلگەن خەۋىرى ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئالىمجان يولدا كېتىۋاتسا، ئاباس ئۇچراپ قاپتۇ.

ئۇ بۇ يەرگە كەلسە، هېچكىم يوق ئىكەن.

ئۇ قاچان ماڭىمەن دىسە، شۇ چاغدا ماڭسۇن.

قاچان تەتىل بولسا، بىز شۇ چاغدا ئېكىسكۇرسىيىگە بارىمىز.

4) مەقسەت بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى ئىش-هەركەتنىڭ مەقسىدىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر مەقسەت بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مەقسەت بېقىندى جۈملىلەر مەقسەت هالىتىنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ ۋە هەرقاچان باش جۈملىدىن بۇرۇن كېلىدۇ. مەقسەت بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىگە تۆۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىدۇ:

(1) مەقسەت بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە "دەپ" دېگەن ياردەمچى پېيل قوشۇلۇپ كېلىپ باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئابلاخۇن ئاكام 8 جاننى باقىمەن دەپ، پومېشچىكلارغا 30 يىل ئىشلىگەن ئىدى.

مەخمۇت كېلىدۇ دەپ، بىز ياتاق تەييارلاپ قويدۇق.

ئوقۇپ بىلىم ئالاي دەپ، ئالىي مەكتەپكە كەلدىم.

ئۇ دەرسنى تەييارلىۋالسۇن دەپ، بىز رادىيونى قويمىدۇق.

(2) مەقسەت بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى ھەرىكەتنامىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "ئۈچۈن" دېگەن ياردەمچى قوشۇلۇپ كېلىپ باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

پەننىڭ يۇكسەك پەللىسىگە چىقىش ئۈچۈن، ئۇزۇن ۋاقىت جاپا-مۇشەققەتكە چىداپ ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش لازىم.

بۇ بالا ياخشى ئوقۇش ئۈچۈن، ئوقۇتقۇچىنىڭ دەرسىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىدى.

(3) مەقسەت بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى مەقسەت پېئىلى بىلەن رەۋىشداشنىڭ بىرىكمىسىدىن كېلىپ باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

دېخانچىلىق مەيدانىغا بارماقچى بولۇپ، تۈنۈگۈندىن بېرى تەييارلىق قىلىۋاتىمىز.

بىز ئېكىسكورسىيىگە بارماقچى بولۇپ، پويىز بېلىتىنى ئېلىپ قويدۇق.

5) سەۋەب بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان جۈملىلەر سەۋەب بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

سەۋەب بېقىندى جۈملىلەر سەۋەب ھالىتىنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بولىدۇ ۋە باش جۈملىگە تۆۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىدۇ:

(1) سەۋەب بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى رەۋىشداشتىن كېلىپ باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

سادىق كېسەل بولۇپ قېلىپ، بۈگۈنكى كەسپىي ئۆگىنىشكە قاتنىشالمىدى.

جەڭ توختىماي داۋام قىلغاچقا، پۈتۈن شەھەر ئىس-تۈتەك بىلەن قاپلانغان ئىدى.

ئۆيۈن قىزىق بولغاچ، ھەممەيلەن كورۇپ كەپتۇ.

(2) سەۋەب بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشلاردىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "لىق"، "لىك" قوشۇمچىلىرى (بەزىدە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ھەم چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرى) ئۇلىنىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز تىلنى تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىگىمىزدىن، تىل ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىدە ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلدۇق.

سەن ئۇزاق ۋاقىت ئورە تۇرغانلىغىڭدىن، چارچىغان بولساڭ كېرەك.

يامغۇر قاتتىق ياققانلىقتىن، بىز ئېكىسكورسىيىگە بارمىدۇق.

ئۇ، دەرسنى ياخشى ئۆگىنىپ كەلگەنلىكتىن، ئوقۇتقۇچىنىڭ سوئالىغا تولۇق جاۋاب بەردى.

(3) سەۋەب بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشلاردىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "لىق"، "لىك" قوشۇمچىلىرى ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى، ئاخىرىغا "ئۈچۈن" دېگەن باغلىغۇچى ئۇلىنىپ كېلىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ؛ بەزىدە سۈپەتداشلاردىن كەلگەن خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئاۋال چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرى، ئاندىن "كېيىن" دېگەن ۋاقىت رەۋىشى قوشۇلۇپ كېلىش ئارقىلىقمۇ باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىگى بولغانلىغى ئۈچۈن، ئەمگەكچى خەلق دۆلەتنىڭ ئىگىسى بولالىدى.

بىز خەلقنىڭ چاكىرى بولغاندىن كېيىن، خەلق ئۈچۈن كۆپرەك

ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشىمىز لازىم.

مەكتەپنى ئەلا نەتىجە بىلەن تۈگەتكەنلىكىڭ ئۈچۈن، سەن شەرەپ بىلەن مۇكاپاتقا ئېرىشتىڭ.

(4) سەۋەپ بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشلاردىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "لىق"، "لىك" قوشۇمچىلىرى ياكى تەۋەلىك قوشۇمىسى ئۇلىنىپ كېلىپ، ئاندىن "سەۋەبىدىن، سەۋەبى بىلەن، تۈپەيلىدىن" دېگەن ياردەمچىلەرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ سالامەتلىكى ياخشى بولغانلىق سەۋەبىدىن، ئون مىڭ مېترلىق يۈگۈرۈشتە ئۇزۇپ چىقتى.

بۇ شەھەر ئۇرۇش كۆپ بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، تولىمۇ ۋەيران بولۇپ كەتكەن.

ئۇ ئىنتىزامنى بۇزغانلىق سەۋەبى بىلەن، سىنىپ بويىچە تەنقىت قىلىندى.

(5) سەۋەپ بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە "دەپ" دېگەن ياردەمچى پېئىلنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

سىزنى كەلمەسمىكىن دەپ، مەن كىتابخانىغا كېتىپ قاپتىمەن.

(6) باش جۈملىنىڭ تەركىبىدە "شۇنىڭ ئۈچۈن" دېگەن باغلىغۇچى بولغان ھەم ئۇنىڭ خەۋىرىگە "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كەلگەن ئەھۋالدىمۇ، سەۋەپ بېقىندى جۈملە باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ بالا شۇنىڭ ئۈچۈن ساغلام ئۈستىكى، ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا چېنىقىپ كەلگەن.

بىز ماركسىزم نەزەرىيىسىنى شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىرلەيمىزكى، ئۇ

بىزنىڭ ئەمەلىي پائالىيەتلىرىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

6) شەرت بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتكە شەرت بولۇپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر شەرت بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

شەرت بېقىندى جۈملىلەر "نېمە قىلسا، نېمە قىلمىسا، نېمە قىلماي، نېمە قىلمىغاندا؟" دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ ۋە تۆۋەندىكى يوللار بىلەن باش جۈملىگە باغلىنىپ كېلىدۇ:

(1) شەرت بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى شەرت پېئىلدىن كېلىپ، بەزىدە ئۇنىڭغا "ئىدى، ئىدۇق" ياردەمچى پېئىللىرى قوشۇلۇپ كېلىپ باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەگەر خەلق ئاممىسىغا تايىنىشقا ماھىر بولمىساق، خىزمىتىمىزنى ياخشى ئىشلىيەلمەيمىز.

ئۇلار كەلمىگەن بولسا، بۇ ۋەزىپە ئورۇنلانمىغان بولاتتى.

ئۇ، ئۆزى بىر ناخشا ئېيتىپ بەرگەن بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا تېخىمۇ قىزغىن كەيپىيات شەكىللەنگەن بولاتتى.

ھاۋا ئوبدان ئېچىلسا كەتسە، يەر-جاھان كۆكىرىدۇ.

(2) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇشسىز رەۋىشداشلاردىن كېلىپ باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

زىددىيەت ئېچىلمىغىچە، بۇ مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

سىز بارمىغىچە، ئۇ كەلمەيدۇ.

جاھانگىرلىك يوقالماي تۇرۇپ، ئۇرۇش يوقالمايدۇ.

جاپا تارتمىغىچە، ھالاۋەت يوق.

(3) شەرت بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشلاردىن كېلىپ،

ئۇنىڭغا ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى (بەزىدە ئۇنىڭ ئاخىرىغا "لا" ئۇلانمىسى) ئۇلىنىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشنى تاشلاپ قويغاندا، باشقا ئىشلارغا تەسىر يېتىدۇ.

مۇشۇ دەريانى كېسىپ ئۆتكەندىلا، ئاندىن گۇڭشىغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ.

(4) شەرت بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى كېلىدىغان زامان پېئىلىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "ئىكەن" ياردەمچى پېئىلى (ياكى ئۇنىڭ قىسقارغان شەكلى "كەن") قوشۇلۇش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ ("ئىكەن" ياردەمچى پېئىلغا شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇپ كېلىشى مۇمكىن). مەسىلەن:

خاتالىق بولىدىكەن، تۈزىتىش لازىم.

ئەگەر ئىتتىپاقىمىز چىڭىمايدىكەن، ئىشىمىز ئالغا باسمايدۇ.

ئۆتمۈشنى ئۇنتۇپ قالىدىكەنمىز، ھازىرنىڭ قەدرىگە يېتەلمەيمىز.

بەزىدە شەرت بېقىندى جۈملىنىڭ تەركىۋىدە شەرت مەنىسىنى كۈچەيتىپ بېرىدىغان "ئەگەر، ئەگەردە، ناۋادا، مۇبادا" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلارمۇ كېلىدۇ.

شەرت پېئىلى ئارقىلىق باغلىنىدىغان بېقىندى جۈملىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى شەرت بېقىندى جۈملە بولۇۋەرمەيدۇ. قانداق بېقىندى جۈملىنىڭ شەرت بېقىندى جۈملە بولىدىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، شەرت مەنىسىنى كۈچەيتكۈچى "ئەگەر، ئەگەردە، مۇبادا، ناۋادا" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلارنى بېقىندى جۈملىنىڭ ئالدىغا قويۇپ كۆرىمىز. ئەگەر ئۇ بۇ باغلىغۇچىنى قوبۇل قىلالىسا، شەرت بېقىندى جۈملە بولىدۇ، قوبۇل قىلالمىسا، شەرت بېقىندى جۈملە بولمايدۇ. مەسىلەن:

قاچان دەرس تۈگىسە، بىز شۇ چاغدا ئىمتىھان بېرىمىز.

ئۇلار ئۆيدىن چىقسا، مېھمانلار كېتىپ قالغان ئىكەن.

پارتىيە نەگە بۇيرىسا، بىز شۇ يەرگە بارىمىز.

سەن قانداق ئوقۇساڭ، مەنمۇ شۇنداق ئوقۇدۇم.

مانا بۇ مىساللاردىكى بېقىندى جۈملىلەر "ئەگەر، مۇبادا" باغلىغۇچىلىرىنى قوبۇل قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار گەرچە شەرت پېئىلى ئارقىلىق باغلانغان بولسىمۇ، شەرت بېقىندى جۈملە بولالمايدۇ.

ئىككىنچىدىن، شەرت پېئىلى ئارقىلىق باغلانغان بېقىندى جۈملىلەرنى باغلىنىش ئۇسۇلىغا ۋە ئىچكى مەزمۇنىغا قاراپ پەرقلەندۈرىمىز. مەسىلەن:

كىم ئەلاچى بولسا، شۇ مۇكاپات ئالىدۇ (ئىگە بېقىندى جۈملە).

كىم ئەلاچى بولسا، شۇنى مۇكاپاتلايمىز (تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە).

سىز قايسى مەكتەپتە ئوقۇسىڭىز، مەن شۇ مەكتەپتە ئوقۇيمەن (ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە).

ئەگەر سەن ئەلاچى بولساڭ، سېنى مۇكاپاتلايدۇ (شەرت بېقىندى جۈملە).

7) قارشىلىق بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتكە قارشى قويۇلغان ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر قارشىلىق بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

قارشىلىق بېقىندى جۈملە باش جۈملىگە تۆۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ:

(1) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى شەرت پېئىلىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "مۇ" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

شۇرىغان ئۇرۇپ تۇرسىمۇ، ئارمىيىمىز ئالغا ئىلگىرىلەۋەردى.

ۋەزىپە ھەرقانچە ئېغىر بولسىمۇ، بىز ئۇنى ئۇستىمىزگە ئالالايمىز.

بىلىملىكلەر ئۆلسىمۇ، نامى تىرىك بولىدۇ؛ بىلىمسىزلەر تىرىك بولسىمۇ، نامى ئۆلۈك بولىدۇ.

(2) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇشسىز فورمىدىكى رەۋىشداشتىن كېلىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ئۇسكۈنىلەرنىڭ ئاددى بولغانلىقىغا قارىماي، نۇرغۇن كېسەللەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئوپېراتسىيە قىلدى.

بىز يامغۇر يېغىۋاتقانلىقىغا قارىماي، يولىمىزغا مېڭىۋەردۇق.

ئۇنىڭ توسقىنىغا ئۇنىماي، بىز ئىشىمىزنى داۋاملاشتۇرۇۋەردۇق.

(3) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى "ماس، مەس" فورمىسى ئارقىلىق ياسالغان بولۇشسىز ھەركەتنامىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلۇش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بوراننىڭ چىقىپ تۇرۇشىغا قارىماستىن، بىز كېتىۋەردۇق.

ئۇنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەستىن، بىز دەرسىمىزنى باشلاۋەردۇق.

(4) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "بىلەن، بىلەنمۇ" باغلىغۇچىسى ئۇلىنىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بەزى ئىشلار توغىيىدەك تۇرغان بىلەن، ئەمىلىيەتتە ئۇنچىلىك

ئوڭاي ئەمەس.

ئۇلار ھەرقانچە ئۇرۇنغان بىلەنمۇ، بىرەر نەپىكە ئېرىشەلمەيدۇ.

ئىلاننىڭ تېشى يۇمشاق بولغان بىلەن، ئىچى زەھەر بولىدۇ.

دۈشمەن ھەرقانچە ھىيلىگەر بولغىنى بىلەن، بىزنى ئالدىيالمايدۇ.

8) كۈچەيتكۈچى بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكىرنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ كۆرسىتىدىغان بېقىندى جۈملىلەر كۈچەيتكۈچى بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

كۈچەيتكۈچى بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىگە تۆۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىدۇ:

(1) كۈچەيتكۈچى بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى رەۋىشداشلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىدىن كېلىش ئارقىلىق (بەزىدە باش جۈملە تەركىۋىدە "بەلكى" دىگەن كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچى كېلىش ئارقىلىق) باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز كىتاۋىي بىلىمنى ئىگەللەش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى تىرىشىپ ئەمىلىيەتتىن ئۆتكۈزۈشىمىز لازىم.

ئۇلار ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش بىلەنلا توختاپ قالماي، باشقىلارغىمۇ ئاكتىپ ياردەم بەردى.

(2) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى ھەركەتنامىنىڭ بولۇشسىز شەكلىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلۇش ئارقىلىق ھەم باش جۈملە تەركىۋىدە "بەلكى" باغلىغۇچىسى كېلىش ئارقىلىق، باش جۈملە بىلەن بېقىندى جۈملە ئۆزئارا باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

سەن ئۇنىڭ ھازىرقى ئىپادىسىگىلا قارىماستىن، بەلكى ئۇنىڭ پۈتۈن تارىخىغا قارىشىڭ كېرەك.

ئۇ تىرىشىپ ئۆگىنىپلا قالماستىن، بەلكى باشقىلارغىمۇ ئاكتىپ ياردەم بېرىدۇ.

(3) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى ھەركەتنامىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "ئۇياقتا تۇرسۇن، بۇياقتا تۇرسۇن، تۇگۇل، تۇرماق" سۆزلىرى قوشۇلۇپ (بەزىدە باش جۈملە تەركىۋىدە "بەلكى" باغلىغۇچىسى كېلىش ئارقىلىق) باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ سۆزۈمگە پۇشايمەن قىلىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، بەلكى ھازىرمۇ مۇشۇ سۆزۈمدە چىڭ تۇرىمەن.

ئۇ ئۆزى كەلمەك تۇگۇل، بىر پارچە خەتمۇ يېزىپ قويمىدى.

ئۇنىڭغا بىز تۇرماق، ئۆزلىرىمۇ قوشۇلدى.

(4) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "سېرى" قوشۇمچىسى قوشۇلۇش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئەسەرنى ئوقۇغانسېرى، تونۇشۇم ئايدىڭلىشىۋاتىدۇ.

ئۇ، ئىلگىرىدە ئالغا باسقانسېرى، كەمتەر، ئېھتىياتچان بولۇپ كەتتى.

(5) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە "لا" ئۇلانمىسى ھەم "ئەمەس" دېگەن سۆز قوشۇلۇپ، باش جۈملىدە "بەلكى" باغلىغۇچىسى كېلىش ئارقىلىق، باش جۈملە بىلەن بېقىندا جۈملە ئۆزئارا باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئانارخان قۇرباندىن ئايرىلىپ قالدىلا ئەمەس، بەلكى دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ قالدى.

پولاتتەك ئىنتىزام پارتىيە ئىچىدىكى تەنقىت ۋە مۇنازىرىنى چەتكە قاقمايدۇلا ئەمەس، بەلكى بۇنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.

(6) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ھەم "باشقا، تاشقىرى" سۆزلىرى قوشۇلۇش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۆزى تىرىشىپ ئوقۇغاندىن تاشقىرى، ساۋاقداشلىرىغىمۇ ياردەم بەردى.

ئۇ ماڭا ئۆگىنىشتە ياردەم قىلغاندىن باشقا، تۇرمۇشتىمۇ ياردەم قىلىپ تۇردى.

(7) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ھەم "ئۈستىگە، سىرتىدا" سۆزلىرى قوشۇلۇش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ تىرىشىپ ئوقۇغاننىڭ ئۈستىگە، باشقىلارغا ياردەم بېرىدۇ.

ئۇلار توپ مەيدانى ياسىغاننىڭ سىرتىدا، يەنە مۇز تېيىلىش مەيدانى ياساپ چىقتى.

9) سېلىشتۇرما بېقىندى جۈملە

بەزى قوشما جۈملىلەردە بېقىندى جۈملىدىكى ئوي-پىكىر بىلەن باش جۈملىدىكى ئوي-پىكىر ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ، باش جۈملىدىكى ئوي-پىكىرگە سېلىشتۇرۇلغان بېقىندى جۈملىدىكى ئوي-پىكىر يوقىتا چىقىرىلىدۇ.

باش جۈملىدىكى ئوي-پىكىرگە سېلىشتۇرۇلغان ئوي-پىكىرنىڭ يوققا چىقىرىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان بېقىندى جۈملىلەر سېلىشتۇرما بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇنداق بېقىندى جۈملە "نىمە قىلغىچە، نىمە قىلغاندىن كورە، نىمە قىلغاندىن" دىگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ.

سېلىشتۇرما بېقىندى جۈملىگە باش جۈملىگە تۆۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىدۇ:

(1) سېلىشتۇرما بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى "غىچە، گىچە، قىچە، كىچە" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشداشلاردىن كېلىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئات تاپقىچە، ئىگەر تاپ.

كوۋرۇك ئىزدەپ يۈرگىچە، كېچىپ ئوتەيلى.

ۋاقىتنى بىكار ئوتكۈزگىچە، گېزىت ئوقۇپ تۇرايلى.

(2) سېلىشتۇرما بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشلاردىن كېلىپ، ئۇنىڭغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى (بەزىدە "كورە" دىگەن سوز) قوشۇلۇش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىكار تۇرغاندىن، ئىشلىگەن ياخشى.

بىكار ئولتۇرغاندىن كورە، ئىشلىگەن ياخشى.

بۇ يەرگە مېۋىسىز دەرەخ تىككەندىن كورە، مېۋىلىك دەرەخ تىككەن ياخشى.

10) نەتىجە بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى ئىش-ھەكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر نەتىجە بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

نەتىجە بېقىندى جۈملىمۇ ھالەت بېقىندى جۈملىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، دائىم باش جۈملىدىن كېيىن كېلىدۇ ۋە باش جۈملە بىلەن "كى" ئۇلانمىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. "كى" ئۇلانمىسى باش جۈملە-

نىڭ پېيلىدىن بولغان خەۋىرىگە ئۇلىنىدۇ ھەم باش جۈملە تەركىۋىدە "شۇنداق" دىگەن ئالماش كېلىدۇ. مەسىلەن:

گۈلدۈرماما شۇنداق قاتتىق گۈلدۈرلىدىكى، دەرىزىلەر جاراڭلاپ كەتتى.

"كى" ئۇلانمىسى ئارقىلىق باغلىنىدىغان جۈملىلەر كوپ ئۇچرايدۇ. قانداق جۈملىنىڭ نەتىجە بېقىندى جۈملە بولىدىغانلىغىنى بىلىش ئۇچۇن، شۇ جۈملىگە "نەتىجىدە نىمە بولدى؟" دىگەن سوئالنى قويىمىز. مۇشۇ سوئالغا جاۋاپ بولسا، نەتىجە بېقىندى جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر شۇنداق قاتتىق ياغدىكى، (نەتىجىدە نىمە بولدى؟) ئېرىقلاردىكى سۇ تېشىپ كەتتى.

سەن شۇنداق ئوقۇغىنىكى، سېنىڭ ئوقۇشۇڭغا ھەممە قايىل بولسۇن.

ئۇ شۇنچىلىك يۇگۈردىكى، ئۇنىڭغا ھېچكىم يېتىشەلمىدى.

ئۇ شۇ قەدەر خوشال بولدىكى، كوزلىرىدىن خوشاللىق ياشلىرى توكۈلۈپ كەتتى.

11) ئوخشىتىش بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى ئىش-ھەركەتنىڭ باشقا شەيئىنىڭ ئىش-ھەركىتىگە ئوخشىتىلىپ ئىپىتىلغانلىغىنى بىلدۈرىدىغان بېقىندى جۈملىلەر ئوخشىتىش بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوخشىتىش بېقىندى جۈملىلەر "قانداق؟ نىمىگە ئوخشاش؟" دىگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ ۋە باش جۈملىگە تۆۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىدۇ.

ئوخشىتىش بېقىندى جۇملىسىنىڭ خەۋىرى سۇپەتداشتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "دەك" قوشۇمچىسى ئۇلىنىش ھەم بېقىندى جۇملە تەركىۋىدە "گويا، گوياكى، خۇددى، بىجايىكى" دىگەنگە ئوخشاش ئوخشىتىش باغلىغۇچىلىرى كېلىش ئارقىلىق باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

گويا بېشىمدىن بىر قاپاق سۇنى قويىۋەتكەندەك، تەنلىرىم جۇغغىدە قىلىپ كەتتى.

خۇددى مولدۇر ياققاندەك، مىلتىق ئوقلىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئوتۇپ تۇراتتى.

12) ئومۇملاشتۇرغۇچى بېقىندى جۇملە

باش جۇملىگە نىسبەتەن ئومۇملاشتۇرۇش ئوبيېكتى بولۇپ كېلىدىغان بېقىندى جۇملىلەر ئومۇملاشتۇرغۇچى بېقىندى جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئومۇملاشتۇرغۇچى بېقىندى جۇملىلەر باش جۇملە بىلەن "ياكى، مەيلى، سۇن" قاتارلىق سىنتاكسىسلىق ئامىللارنىڭ ياردىمى بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەيلى كونا كادىرلار بولسۇن، مەيلى يېڭى كادىرلار بولسۇن، ھەممىسى دولەتنىڭ قىممەتلىك بايلىغى.

مەيلى ئۇ خىزمەت بولسۇن، مەيلى بۇ خىزمەت بولسۇن، ھەممىسى خەلقنىڭ خىزمىتى.

كونۇكمە:

تۈۋەندىكى بېقىندىلىق قوشما جۇملىلەرنىڭ تەركىۋىدە كەلگەن باش جۇملىنىڭ ئاستىغا بىر سىزىق، بېقىندى جۇملىنىڭ ئاستىغا ئىككى سىزىق سىزىڭلار

ۋە بېقىندى جۇملىنىڭ قانداق بېقىندى جۇملە ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بىلىملىك بولاي دىسەڭ، رىياللىقنى ئوزگەرتىش يولىدىكى ئەمەلىيەتكە قاتنىشىشىڭ كېرەك.

بىزنىڭ يولداشلىرىمىز جەزمەن چۈشىنىشى لازىمكى، ئىدىيە ئوزگەرتىش خىزمىتى ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلىدىغان، سەۋىرلىك ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان خىزمەت.

كەڭ زىياللار گەرچە ئالغا باسقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىلەن قانائەتلىنىپ قالماسلىغى لازىم.

ئەگەردە "مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى" ئېلىپ بېرىلمىغان بولسا، بىزنىڭ ئىشلىرىمىز تېخىمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن بولاتتى.

پەقەت جاھانگىرلىك يوقىتىلغاندىلا، ئاندىن تېچلىق بارلىققا كېلىدۇ.

ئەگەر نەزىرىيە ئىنقىلاۋىي ئەمەلىيەت بىلەن باغلانمىسا، ئوبيېكتىسىز نەزىرىيە بولۇپ قالىدۇ.

بۇ ناھايىتى روشەنكى، ئۇنىڭ رەھبەرلىگىدە پارتىيە ئىچىدىكى سولچىللىق خاتالىغىنى تۈزىتىش مۇمكىن ئەمەس.

ئۇنىڭ كەمچىلىگى شۇكى، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە سەل قارىدى.

ئاتا قايسى يولغا باشلىسا، بالا شۇ يولغا ماڭىدۇ.

بىز يەنىلا ئوز كۈچىمىزگە تايىنىپ، خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قامداۋاتىمىز.

قەيەردە بېسىم قاتتىق بولسا، شۇ يەردە پارتلاش يۈز بېرىدۇ.

سوتسىيالىزىم بارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنى يوقىتىش بىلەنلا قالماي، بارلىق سىنىپىي پەرقلەرنى ۋە ئىجتىمائى تەڭسىزلىكنى پەيدىن-پەي يوقىتىدۇ.

ئالتنچی باپ مۇرەككەپ قوشما جۇمله

بىز يۇقۇردا، ئاساسەن، ئىككى ئاددی جۇملىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۇمللەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتتۇق. بۇنداق قوشما جۇمللەر، مەيلى ئۇ تەڭداش باغلانغان قوشما جۇمله بولسۇن، مەيلى بېقىندىلىق قوشما جۇمله بولسۇن، تىلىمىزدا كوپ قوللىنىلىدىغان جۇمله شەكلىدۇر. تىلىمىزدا شۇنداقمۇ قوشما جۇمللەر باركى، ئۇلار ئىككى ئاددی جۇملىنىڭ بىرىكىشىدىن ئەمەس، ئىككىدىن ئارتۇق ئاددی جۇمللەرنىڭ ئۆزئارا تۈرلۈك يول بىلەن بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. بۇنداق قوشما جۇمللەر مۇرەككەپ قوشما جۇمله دەپ ئاتىلىدۇ. مۇرەككەپ قوشما جۇمله تەركىۋىدە بىرلا بېقىندى جۇمله، بىرنەچچە باش جۇمله كېلىشىمۇ مۇمكىن، بىرنەچچە بېقىندی جۇمله، بىرلا باش جۇمله كېلىشىمۇ مۇمكىن، ھەتتا باش جۇمله بىلەن بېقىندى جۇمله ئارىلاش كېلىشىمۇ مۇمكىن. قىسقىسى، بىرقانچە ئاددی جۇمللەر ئۆزئارا تەڭداش باغلىنىشتا، ياكى بېقىندى باغلىنىشتا باغلىنىپ كېلىپ، مۇرەككەپ قوشما جۇملىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشىمىزنى تۈگىتىپ، يەرگە گۈگۈم چۈشكەندە، بىز يولغا چىققان ئىدۇق.

بۇ مىسالدا بىر باش جۇمله، ئىككى بېقىندى جۇمله كەلگەن ۋە بۇ ئىككى بېقىندى جۇمله باش جۇملىگە تەڭ ھوقۇقلۇق باغلانغان.

دېموكراتىيە تولۇق جاری قىلدۇرۇلسا، پىكىر يوللىرى ئېچىلىدۇ، ئىنقىلاۋىي قىزغىنلىق ئۇسىدۇ، غەيرەت تازا ئاشىدۇ.

بۇ مىسالدا بىر بېقىندى جۇمله، 3 باش جۇمله كەلگەن ۋە بۇ باش جۇمللەر ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئاشۇ بېقىندى جۇملىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كەلگەن.

يامغۇر توختىغان بىلەن،[1] قاتتىق شامال چىقىپ تۇراتتى[2] ۋە خېلى سوغۇق بولۇپ تۇراتتى[3]، شۇنداقتىمۇ ئىش مەيدانىدا ئەمگەك سۈسلىشىپ قالمىغان ئىدى[4].

بۇ مىسالدا 1-بېقىندى جۇمله 2-ۋە 3-جۇملىگە بېقىنىپ باغلانغان، 2-ۋە 3-جۇمله ئۆزئارا تەڭ ھوقۇقلۇق باغلىنىپ، 1-بېقىندى جۇملىگە نىسبەتەن باش جۇمله بولغان بولسا، 4-جۇملىگە نىسبەتەن بېقىندى جۇمله بولۇپ كەلگەن.

يۇقۇرقى ئەھۋاللارغا ئاساسەن، مۇرەككەپ قوشما جۇمللەرنى كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۇمله، كوپ باش جۇمللىك مۇرەككەپ قوشما جۇمله ۋە ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۇمله دىگەن 3 تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

§1 كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۇمله

تەركىۋىدە بىرلا بېقىندى جۇمله كەلمەي، بىردىن ئارتۇق بېقىندى جۇمله كەلگەن قوشما جۇمللەر كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۇمله دەپ ئاتىلىدۇ.

كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۇمله تەركىۋىدىكى بېقىندى جۇمللەر ئوخشاش فورمىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن، ئوخشاش بولمىغان

فورمىدا كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

دەرسىمىزنى تۈگىتىپ، ۋاقىت توشقاندا، بىز دەم ئېلىشقا چىقىمىز.

مەن ئوقۇتقۇچۇم بىلەن سۆزلەشمەكچى بولۇپ، مەكتەپكە كېتىپ بارغىنىمدا، قادىر ئېتىزدا ئىشلەۋاتاتتى.

1 ـ مىسالدىكى ھەر ئىككى بېقىندى جۈملە ۋاقىت بېقىندى جۈملىدۇر؛ 2 ـ مىسالدىكى 1 ـ بېقىندى جۈملە مەقسەت بېقىندى جۈملە، 2 ـ بېقىندى جۈملە ۋاقىت بېقىندى جۈملىدۇر.

دېمەك، كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر ئۆز تەركىۋىدىكى باش جۈملە بىلەن بېقىندى جۈملىنىڭ قايسى يول بىلەن مۇناسىۋەتكە كىرىشى جەھەتتە بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مۇشۇ جەھەتتىكى پەرقلەرگە قاراپ، كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرنى تەڭداش بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە ۋە دەرىجىلىك بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە دېگەن ئىككى گورۇپپىغا بولۇش مۇمكىن.

1. تەڭداش بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە

باش جۈملىگە توغرىدىن ـ توغرا باغلىنىپ كەلگەن بىرنەچچە بېقىندى جۈملىدىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر تەڭداش بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇنداق مۇرەككەپ قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىلەر ئۆزئارا تەڭداش باغلىنىپ كېلىپ، باش جۈملىگە بىۋاستە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر توختىغاندا، ھاۋا ئېچىلغاندا، يەرلەر قۇرۇغاندا، بىز يەنە

ئىشقا چۈشىمىز.

ئىدىيىدە ياخشى بولساڭ، ئۈگىنىشتە ياخشى بولساڭ، ئەخلاق ـ ئىنتىزامدا ياخشى بولساڭ، 3 تە ياخشى ئوقۇغۇچى بولىسەن.

دۈشمەنلەر كەينىمىزدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان، ئۈستىمىزدىن ئايروپىلان بىلەن بومباردىمان قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، بىز يەنىلا ئالغا ئىلگىرىلەۋەردۇق.

سىنىپنى پاكىز تازىلاپ، تاپشۇرۇقلارنى ئوبدان ئىشلەپ، ئوقۇتقۇچىمىزنى رازى قىلىمىز.

مانا بۇ مىساللاردىن شۇنى بىلىش مۇمكىنكى، تەڭداش بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەردە، بېقىندى جۈملىلەرنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولىدۇ، يەنى ئۇلار بىر خىل فورمىدا كېلىدۇ، بىر خىل سوئالغا جاۋاپ بولىدۇ ۋە ئۆزئارا تەڭداش باغلىنىپ كېلىپ باش جۈملىگە بېقىنىدۇ. 1 ـ مىسالدىكى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ ھەممىسى ۋاقىت بېقىندى جۈملە بولۇپ، ئۇلار ”قاچان؟“ دېگەن بىرلا سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەن؛ 2 ـ مىسالدىكى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ ھەممىسى شەرت بېقىندى جۈملە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ”قانداق قىلساڭ؟“ دېگەن بىرلا سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەن؛ 3 ـ مىسالدىكى بېقىندى جۈملىلەر قارشىلىق بېقىندى جۈملە بولۇپ، ئۇلار ”قانداق بولسىمۇ؟“ دېگەن سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەن؛ 4 ـ مىسالدىكى بېقىندى جۈملىلەر ھال بېقىندى جۈملە بولۇپ، ئۇلار ”قانداق قىلىپ؟“ دېگەن سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەن.

2. دەرىجىلىك بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە

باش جۈملىگە توغرىدىن ـ توغرا باغلانماي، ئۆزئارا بېقىنىپ

كېلىپ باغلىنىدىغان بېقىندى جۈملىلەردىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر دەرىجىلىك بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

دەرىجىلىك بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىلەر ئاۋال بىر بىرىگە دەرىجىمۇ-دەرىجە باغلىنىپ كېلىپ، ئاندىن باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. دەرىجىلىك بېقىندى جۈملىلەر ھەر خىل فورمىدا كېلىدۇ ۋە كوپ ھاللاردا ھەر خىل سوئالغا جاۋاپ بولىدۇ. ئۇلار ئاۋال بىر بىرىنى ئىنىقلاپ، ئۇزئارا دەرىجىمۇ-دەرىجە بېقىنىپ كېلىپ، ئاندىن باش جۈملىگە بېقىنىدۇ. مەسىلەن:

يېرىم يولغا كەلگەندە بېنزىن تۈگەپ قېلىپ، ماشىنا بىلەن كېلىش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، ئۇلار پىيادە كەپتۇ.

مەن مەكتەپكە بېرىپ كىنو كورمەكچى بولۇپ، چوڭ يول بىلەن ئالدىراش كېتىۋاتسام، كورۇشمىگىلى ئۇزاق بولغان ساۋاقدىشىم قاسىم ئۇچراپ قالدى.

شۇىرغانىنىڭ ئۇرۇپ تۇرغىنىغا قارىماي، غەيرەت ئۇستىگە غەيرەت قىلىپ ماڭغانلىغىمىز ئۇچۇن، بۇگۇن ئەتىگەن ئوتكۇزۇلگەن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا ئۇلگۇرۇپ كېلەلىدۇق.

كەچلىك تاماقنى يەپ بولۇپ، دەرس تەييارلاي دەپ تۇرغىنىمدا، ئويۇمگە مېھمان كېلىپ قالدى.

مانا بۇ مىساللاردىكى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ ھەممىسى ئاۋال بىر بىرىگە بېقىنىپ، بىر بىرىنى ئىنىقلاپ كېلىپ، ئاندىن باش جۈملىگە باغلانغان. 1-مىسالدىكى سەۋەپ بېقىندى جۈملىلەر ئاۋال بىر بىرىنى ئىنىقلاپ كېلىپ، ئاندىن باش جۈملىدىكى ئىش-ھەركەتنىڭ سەۋۋىنى

بىلدۈرگەن؛ 2-مىسالدىكى 1-بېقىندى جۈملە مەقسەت بېقىندى جۈملە بولۇپ، ئۇ ئاۋال 2-بېقىندى جۈملىنى (ھال بېقىندى جۈملە ياكى ۋاقىت بېقىندى جۈملە دەپ ئاتاش مۇمكىن) ئىنىقلاپ كېلىپ، ئاندىن باش جۈملىگە باغلانغان؛ 3-مىسالدىكى 1-بېقىندى جۈملە قارشىلىق بېقىندى جۈملە بولۇپ، ئۇ ئاۋال 2-بېقىندى جۈملىگە (سەۋەپ بېقىندى جۈملە دېيىش مۇمكىن) بېقىنىپ كېلىپ، ئاندىن باش جۈملىگە باغلانغان؛ 4-مىسالدىكى بېقىندى جۈملىلەرمۇ ئاۋال بىر بىرىگە بېقىنىپ، ئاندىن باش جۈملىگە باغلانغان.

§2 كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە

بەزى مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر تەركىۋىدە بىرنەچچە بېقىندى جۈملە بولغىنىغا ئوخشاش، بەزى مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر تەركىۋىدە بىرنەچچە باش جۈملە بولىدۇ.

تەركىۋىدە بىردىن ئارتۇق باش جۈملە كەلگەن مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇنداق كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرمۇ، كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرگە ئوخشاشلا، مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرنىڭ ئالاھىدە بىر تۇرىدۇر. بۇنداق قوشما جۈملىلەردە، باش جۈملىلەر بىلەن بېقىندى جۈملە ئۇزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ، باش جۈملىلەر بولسا ئۇزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى كىتاپلارنى ئوقۇساڭ، پىكرىڭ ئېچىلىدۇ، بىلىمىڭ كوپە-

يىدۇ، سەۋىيەك ئۇسىدۇ.

كاپىتالىزم تەرەققى قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يەتكەندە، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتال زور دەرىجىدە مەركەزلىشىدۇ، مونوپولىيە ھوكۇمران ئورۇنغا ئۆتىدۇ.

1-مىسالدىكى بىر شەرت بىقىندى جۇملە 3 باش جۇملىگە ئورتاق بىقىنىپ كېلىپ، مۇشۇ باش جۇملىلەردىكى ئىش-ھەركەتنىڭ شەرتى بولۇپ كەلگەن، بۇ باش جۇملىلەر بولسا ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە كەلگەن؛ 2-مىسالدىكى بىر ۋاقىت بىقىندى جۇملە 2 باش جۇملىگە ئورتاق بىقىنىپ، مۇشۇ باش جۇملىلەردىكى ئىش-ھەركەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، بۇ باش جۇملىلەر بولسا ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە كەلگەن.

بۇنداق كوپ باش جۇملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۇملىلەردە، ھەر بىر باش جۇملىنىڭ ئالدىدا ئوي-پىكىرنىڭ تەرتىۋىنى بىلدۈرىدىغان "بىرىنچىدىن، ئىككىنچىدىن ياكى بىر تەرەپتىن، يەنە بىر تەرەپتىن" دىگەنگە ئوخشاش سوزلەر كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

يېزا ئىگىلىگىنى راۋاجلاندۇرغاندا، بىرىنچىدىن، خەلقنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولىدۇ، ئىككىنچىدىن، سانائەتنىڭ خام ئەشياسى مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ، ئۈچىنچىدىن، سانائەت ئۈچۈن بازار كېڭەيتكىلى بولىدۇ ۋە مەبلەغ جۇغلانمىسىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، كوپ باش جۇملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۇملىلەر بىقىندى جۇملىلەرنى ئىخچاملاپ ئېيتىش زورۇرىيىتىدىن تۇغۇلىدۇ، يەنى بىقىندى جۇملىلەر شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشاش بولسا، ئۇلاردىن پەقەت بىرىنىلا ئېيتىپ، قالغانلىرىنى

قىسقارتىۋېتىش مۇمكىن. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، يۇقۇرىقىدەك كوپ باش جۇملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۇملىلەر ھاسىل بولىدۇ.

خۇددى كوپ بىقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۇملىلەردە بىقىندى جۇملىلەر بەزىدە تەڭ ھوقۇقلۇق (تەڭداش مۇناسىۋەتتە)، بەزىدە دەرىجىمۇ-دەرىجە (بىر بىرىگە بىقىنىپ) باغلىنىپ كېلىدىغانلىقىغا ئوخشاش، كوپ باش جۇملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۇملىلەردىمۇ باش جۇملىلەر بەزىدە تەڭ ھوقۇقلۇق، بەزىدە دەرىجىمۇ-دەرىجە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

پرولېتارىيات پەقەت ماركسىزم نەزىرىيىسى بىلەن قوراللانغاندىلا، ئاندىن بۇرژۇئا ئىدىيىسى سىستېمىسىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنىڭ سىنىپىي مەنپەئەتىنى ۋە تارىخىي ۋەزىپىسىنى چۈشىنىپ، ئۆز تەقدىرىنى ھەققىي تۈردە ئۆز قولىدا تۇتىدىغان ئىنقىلاۋىي سىنىپقا ئايلىنالايدۇ.

مانا بۇ مىسالدا بىرلا بىقىندى جۇملە، 3 باش جۇملە بار بولۇپ، بۇ بىقىندى جۇملە ھەممە باش جۇملە ئۈچۈن ئورتاق شەرت بولۇپ كەلگەن بولسا، باش جۇملىلەر بىر بىرىگە بىقىنىپ، بىر بىرىنى ئېنىقلاپ كەلگەن.

§3 ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۇملە

بەزىبىر مۇرەككەپ قوشما جۇملىلەر تەركىۋىدە، ھەم تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان بىقىندى جۇملىلەرمۇ، ھەم بىقىندى مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۇملىلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق مۇرەككەپ قوشما جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر، پۈتۈن جۇملە ئېتىۋارى بىلەن، ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ھەم بىقىندى جۇملە بولۇپ كېلى-

شىمۇ، ھەم باش جۈملە بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن.

دېمەك، تۈرلۈك گىراماتىكىلىق يول بىلەن قاتلاممۇ-قاتلام باغلىنىپ كەلگەن ئاددىي جۈملىلەردىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇنداق جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىشتا، ئاۋال پۈتۈن جۈملىنىڭ تەڭداش باغلانغان مۇرەككەپ قوشما جۈملە ئىكەنلىكى ياكى بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملە ئىكەنلىكىنى ئايرىۋېلىپ، ئاندىن ھەر بىر ئاددىي جۈملىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى يەنى ئۇلارنىڭ قايسى يول بىلەن باغلانغانلىقىنى تەھلىل قىلىش لازىم، شۇنداق قىلغاندا، پۈتۈن جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مۇرەككەپ ئوي-پىكىر چۈشىنىشلىك بولۇپ چىقىدۇ. تۆۋەندە ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملىنى مىساللار ئارقىلىق تەكشۈرۈپ ئۆتەيلى.

1-مىسال:

ئۇلار بۇ ئىشتا ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتمايدىكەن،① شۇنى مولچەرلەش مۇمكىنكى، ② ئۇلار جەزمەن زىددىيەتلەرنى پەرق ئېتەلمەيدۇ،③ ھەق-ناھەقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ،④ خىزمەتتە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرايدۇ.⑤

پۈتۈن جۈملىنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا، بۇ، بېقىندىلىق قوشما جۈملىدۇر. بۇ جۈملىدە، ③، ④، ⑤ جۈملىلەر ① بېقىندى جۈملىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا باش جۈملە بولۇپ كەلگەن،② باش جۈملىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا بولسا بېقىندى جۈملە بولۇپ كەلگەن، يەنى ئۇلار① باش جۈملىدىكى كورسىتىش ئالماشتىن كەلگەن تولدۇرغۇچنى ئېنىقلاپ كەلگەن.

2-مىسال:

ماركسىزمچە پەلسەپە شۇنداق دەپ ھېساپلايدۇكى، ① زىددىيەت ئومۇمى يۈزلۈك مەۋجۇت②، لېكىن شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن،③ زىددىيەتلەرنىڭ خاراكتېرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ،④ شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى ھەر خىل بولىدۇ.⑤

بۇ جۈملىمۇ بېقىندىلىق قوشما جۈملە خاراكتېرىنى ئالغان ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملە بولۇپ، بۇ جۈملىدە① جۈملە②، ③، ④، ⑤ جۈملىلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ باش جۈملە بولۇپ كەلگەن؛② جۈملە بىلەن ③ جۈملە "لېكىن" دېگەن قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچى ئارقىلىق تەڭداش باغلانغان؛③ جۈملە④ جۈملىگە بېقىنىپ باغلانغان؛ ④ جۈملە بىلەن⑤ جۈملە "شۇنىڭ ئۈچۈن" دېگەن سەۋەپ باغلىغۇچىسى ئارقىلىق تەڭداش باغلانغان.

3-مىسال:

بىزنىڭ زىيالىيلىرىمىز بەزىبىر ماركسىزىم كىتاپلىرىنى ئوقۇسا①، يەنە كېلىپ ئىشچى-دېھقانلار ئاممىسىغا يېقىنلىشىش داۋامىدا ۋە ئۆزلىرىنىڭ خىزمەت ئەمەلىيىتى داۋامىدا بىرقەدەر چۈشەنچە ھاسىل قىلسا،② ئۇ ھالدا، ھەممىمىز ئورتاق تىلغا ئىگە بولىمىز③، ۋەتەنپەرۋەرلىك جەھەتتە ۋە سوتسىيالىزىم تۈزۈمى جەھەتتىلا ئورتاق تىلغا ئىگە بولۇپ قالماي،④ بەلكى كوممۇنىستىك دۇنياقاراش جەھەتتىمۇ ئورتاق تىلغا ئىگە بولىمىز.⑤

بۇ جۈملىمۇ شەرت بېقىندى جۈملە خاراكتېرىنى ئالغان ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملە بولۇپ، بۇ جۈملىدە① ۋە ② جۈملە (② جۈملىنى ئىككى ئاددىي جۈملىگە بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئەلۋەتتە) كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىپ، پۈتۈن جۈملىنىڭ

شەرت بېقىندى جۈملىسى بولۇپ كەلگەن؛ ④ جۈملە بىلەن ⑤ جۈملىمۇ "بەلكى" دېگەن كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىپ، ③ جۈملىگە تەڭداش باغلىنىپ كېلىپ، ئۇنى ئىزاھلاش، تولۇقلاش رولىنى ئوينىغان. "ئۇ ھالدا" دېگەن باغلىغۇچى مۇشۇ پۈتۈن جۈملىنى شەرت بېقىندى جۈملە قىلىپ باغلاپ كەلگەن.

مانا بۇ مىساللاردىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىشتا، ئاۋال پۈتۈن جۈملىنىڭ قايسى تىپتىكى جۈملە ئىكەنلىكىنى ئايرىۋالساقلا، ئاددى جۈملىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە باغلىنىش ئۇسۇللىرى بىر بىرلەپ ئايدىڭلىشىدۇ، پۈتۈن جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مۇرەككەپ ئوي-پىكىرمۇ چۈشىنىشلىك بولىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، جۈملىنىڭ شەكلى ھامان جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا خىزمەت قىلىدىغان بولغاچقا، خۇددى تولۇق ئاددى جۈملە بولەكلىرىگە تۈرلۈك سۆزلەر ياندىشىپ كېلىدىغانغا ئوخشاش، مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر بولۇپمۇ ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرگىمۇ تۈرلۈك تەركىبلەر ياندىشىپ كېلىشى مۇمكىن، بەزىدە ھەتتا ئوي-پىكىرنى ئېنىق ئىپادىلەش يۈزىسىدىن، مۇرەككەپ قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنىڭ ئورۇن-تەرتىۋىمۇ تۈرلۈكچە كېلىشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە يەنىمۇ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

يەتتىنچى باپ كۆچۈرمە جۈملە ۋە ئۆزلەشتۈرمە جۈملە

§1 كۆچۈرمە جۈملە

ئاپتور ئۆزىنىڭ ئوي-پىكرىنى ئېنىق ئۇقتۇرۇش، ئۆزىنىڭ كۆزقارىشىنى دەلىللەش يۈزىسىدىن ياكى باشقا زۆرۈرىيەت بىلەن، باشقىلارنىڭ گېپىنى ھېچبىر ئۆزگەرتمەي، ئۆز شەكلى بويىچە كۆچۈرۈپ قوللىنىشى مۇمكىن.

ئاپتور باشقىلارنىڭ گېپىنى ھېچبىر ئۆزگەرتمەستىن، شۇ قېلىپتا ئۆز گېپى ئىچىگە كىرگۈزۈپ قوللانغان بولسا، بۇنداق گەپ كۆچۈرمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاپتور ئىككىنچى شەخسنىڭ گېپىنى ئۆز گېپى ئىچىگە كۆچۈرمە جۈملە شەكلىدە كىرگۈزگەندە، ئۇنىڭ لېكسىلىق، سىنتاكسىسلىق ۋە ئىنتوناتسىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ، يەنى ئۇ ئەسلى قانداق ئېيتىلغان بولسا، خۇددى شۇ خىلدا ئەينەن كۆچۈرىدۇ.

كۆچۈرمە جۈملە بەزىدە ئاپتور سۆزىدىن كېيىن، بەزىدە ئاپتور سۆزىدىن بۇرۇن، بەزىدە ئاپتور سۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

يولداش ماۋ زېدۇڭ: "تىل ئۆگىنىۋېلىشقا ئاسان بولمايدىغان نەرسە ئەمەس، بۇنىڭ ئۈچۈن مۇشەققەتلىك ئەمگەك سەرپ قىلماي

بولمايدۇ“ دىگەن ئىدى.

يولداش ستالىن تىلغا مۇنداق دەپ تەبىر بىرىدۇ: ”تىل شۇنداق ۋاستە ۋە قورالكى، كىشىلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئۆزئارا ئالاـ قىلىشىدۇ، پىكىر ئالماشتۇرىدۇ، بىر بىرىنى چۈشىنىدۇ.“

”ئىلغار نەزىرىيىنى قىبلىنامە قىلغان پارتىيىلا ئىلغار جەڭچىلىك رولىنى ئورۇنلىيالايدۇ“ دىگەن ئىدى ئۇلۇغ ئۇستازىمىز لېنىن.

كوچۇرمە جۈملە بەزىدە ئاپتور سوزىنىڭ هەر ئىككى تەرىپىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

”كىمكى هەقىقى كوممۇنىزىمچى بولۇشنى خالايدىكەن، — دىدى يولداش دىڭ شياۋپىڭ، — ئۇ، يولداش لىي فىڭنىڭ پەزىلىتى ۋە ئىستىلىدىن ئۇگىنىشى كېرەك.“

كوچۇرمە جۈملىلەر ئاپتور سوزىدىن مەلۇم تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ (يۇقۇرقى مىساللاردىكىدەك).

§2 ئۆزلەشتۇرمە جۈملە

ئاپتور باشقىلارنىڭ گېپىنى مەزمۇنىنى ساقلاپ قېلىپ، شەكلىنى ئۆزگەرتىپ قوللىنىپ، ئۇنى ئوز گېپىگە سىڭدۇرۇۋەتكەن بولسا، بۇنداق گەپ ئۆزلەشتۇرمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆزلەشتۇرمە جۈملىلەرمۇ ئاپتورنىڭ ئوي-پىكرىنى تېخىمۇ ئېنىق، تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

يولداش ماۋ زېدۇڭ: ”جۇڭگونى پەقەت سوتسىيالىزىملا قۇتقۇزا-لايدۇ“ دەپ كورسەتكەن ئىدى. (كوچۇرمە جۈملە)

جۇڭخۇا خەلق جۇمهۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى 30 يىللىق تارىخ جۇڭگونى پەقەت سوتسىيالىزىملا قۇتقۇزالايدىغانلىقىنى

تولۇق ئىسپاتلىدى. (ئۆزلەشتۇرمە جۈملە)

ئۆزلەشتۇرمە جۈملىلەر ئوزىنىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن كوچۇرمە جۈملىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

كوچۇرمە جۈملىلەردە، ئاپتور باشقىلارنىڭ گېپىنى هېچبىر ئوزـ گەرتمەستىن ئەينەن كوچۇرۇپ ئېلىپ، ئۇنى ئوز گېپى ئىچىگە كىرـ گۈزگەن بولىدۇ.

ئۆزلەشتۇرمە جۈملىلەردە، ئاپتور باشقىلارنىڭ گېپىنى ئەينەن ئەمەس، مەزمۇنىنى ساقلاپ قېلىپ، شەكلىنى ئۆزگەرتىپ ئېلىپ، ئۇنى ئوز گېپى ئىچىگە سىڭدۇرگەن بولىدۇ، يەنى ئۆزلەشتۇرمە جۈملىلەردە ئەسلىدىكى جۈملىنىڭ گىراماتىكىلىق تۈزۈلۈش شەكلى ئوزگىرىپ، ئاپتور سوزىنىڭ تەركىۋىگە ئوزلىشىپ كەتكەن، ئاپتور سوزىنىڭ بولەكلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن بولىدۇ. ئۆزلەشتۇرمە جۈملىلەر يېزىقتا ئاپتور سوزىدىن بىرەر تىنىش بەلگىسى ئارقىلىق ئاجرىتىلمايدۇ، ئېغىزدا ئوزىنىڭ ئىنتوناتسىيە مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ، ئاپتور سوزىنىڭ ئىنتوناتسىيىسى بويىچە ئېيتىلىدۇ.

§3 كوچۇرمە جۈملىنى ئۆزلەشتۇرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇش يوللىرى

كوچۇرمە جۈملىلەر تووەندىكى يوللار بىلەن ئۆزلەشتۇرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ:

(1) كوچۇرمە جۈملىنىڭ پېيلىدىن كەلگەن خەۋىرىنى سۇپەتداش پېيلغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇنىڭغا ”لىق، لىك“ قوشۇمچىلىرى هەم تەۋەلىك قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق، كوچۇرمە جۈملە ئۆزلەشتۇرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. بەزىدە كوچۇرمە جۈملىنىڭ خەۋىرى چۈشۈم كېلىش

بىلەن تۈرلىنىپ كېلىپمۇ ئاپتور گېپىنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈنكى گېزىتتە: "بۇ يىل يېزا ئىگىلىكىدىن مول ھوسۇل ئېلىندى" دەپ كۆرسىتىلگەن. (كۆچۈرمە جۈملە)

بۈگۈنكى گېزىتتە بۇ يىل يېزا ئىگىلىكىدىن مول ھوسۇل ئېلىنغانلىقى كۆرسىتىلگەن. (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

ماركس كاپىتالىزم جەمئىيىتى بىلەن كوممۇنىزم جەمئىيىتى ئوتتۇرىسىدا ئالدىنقىسى كېيىنكىسىگە ئايلىنىدىغان بىر ئىنقىلاۋىي بۆرۈلۈش دەۋرى بولىدىغانلىقىنى، بۇ دەۋرگە مۇناسىپ سىياسىي جەھەتتىكى بىر ئۆتكۈنچى دەۋرمۇ بولىدىغانلىقىنى، بۇ دەۋردىكى دۆلەت پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي دىكتاتۇرىسىلا بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدى.

(2) كۆچۈرمە جۈملىنىڭ خەۋىرى بۇيرۇق پېئىلدىن كەلگەندە، ئۇنى ھەركەتنامىغا ئايلاندۇرۇپ، ئاخىرىغا "كېرەك، لازىم" دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى قوشۇپ، خەۋەرنى قوشما خەۋەرگە ئايلاندۇرۇش ھەم ئۇنىڭ ئاخىرىغا "لىق، لىك" قوشۇمچىلىرى ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق، كۆچۈرمە جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

"تەنتەربىيە ھەركىتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ تەن ساغلاملىقىنى ئاشۇرۇڭلار" دېگەن ئىدى يولداش ماۋ زېدۇڭ.

يولداش ماۋ زېدۇڭ تەنتەربىيە ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ تەن ساغلاملىقىنى ئاشۇرۇش لازىملىقىنى ئېيتقان ئىدى.

ئۇ ئۆز سۆزىدە: "ئاكتىپ ئامىللار تولۇق ئىشقا سېلىنسۇن" دەپ كۆرسەتتى.

ئۇ ئۆز سۆزىدە ئاكتىپ ئامىللار تولۇق ئىشقا سېلىنىشى لازىملىقىنى كۆرسەتتى.

(3) ئاپتور سۆزىنىڭ تەركىۋىگە "قارىغاندا" سۆزىنى كىرگۈزۈش، ياكى "چە" قوشۇمچىسىنى ئۇلاش ھەمدە كۆچۈرمە جۈملىنىڭ خەۋىرىنى سۈپەتداشلارغا ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق، كۆچۈرمە جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈنكى گېزىتتە مۇنداق دەپ يېزىلغان: "بۇ يىل ئاشلىقتىن مەملىكىتىمىز بويىچە مول ھوسۇل ئېلىندى."

بۈگۈنكى گېزىتتە يېزىلغان خەۋەرگە قارىغاندا، بۇ يىل ئاشلىقتىن مەملىكىتىمىز بويىچە مول ھوسۇل ئېلىنغان.

بۈگۈنكى گېزىتتە يېزىلىشىچە، بۇ يىل ئاشلىقتىن مەملىكىتىمىز بويىچە مول ھوسۇل ئېلىنغان.

(4) كۆچۈرمە جۈملىنىڭ خەۋىرى پېئىلدىن باشقا سۆز تۈركۈمىدىن ياكى پېئىل بىلەن باشقا سۆزلەرنىڭ بىرىكمىسىدىن كەلگەندە، خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا "ئىكەن" دېگەن ياردەمچى پېئىلنى ۋە "لىق، لىك" قوشۇمچىسى ھەم تەۋەلىك قوشۇمچىسىنى قوشۇپ، ئاندىن ئۇنى چۈشۈم كېلىش بىلەن تۈرلەش ئارقىلىق، كۆچۈرمە جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

تاش پولات قەيەردە؟ — دەپ سورىدى مويدىن.

مويدىن تاش پولاتنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى سورىدى.

كۆچۈرمە جۈملىلەر بۇلاردىن باشقا يوللار بىلەنمۇ ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلۇشى مۇمكىن.

سەككىزىنچى باپ تىنىش بەلگىلىرى

§1 تىنىش بەلگىلىرى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

تىنىش بەلگىلىرى ئوي-پىكىرنى يېزىقتا توغرا، ئېنىق، تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سۆزلەرنىڭ، جۈملىلەرنىڭ، جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىمۇ ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. تىنىش بەلگىلىرى كىشىلەرنىڭ يېزىق تىل ئارقىلىق ئىپادىلىگەن ئوي-پىكىرلىرىنى قىسىم ۋە بۆلەكلەرگە ئاجرىتىش ھەم ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى، پەرقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، سۆز-جۈملىلەرنىڭ مەنىسى ۋە مەزمۇنىنى ئېنىق چۈشىنىش جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ھېچقانداق تىنىش بەلگىسى قويۇلماي يېزىلغان يېزىقنى ئوقۇشمۇ تەس بولىدۇ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىشمۇ قىيىن بولىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئوي-پىكىرنى چۈشىنىشلىك، تەسىرلىك ئىپادىلىيەلمەيدىغان بىر نەرسە بولۇپ قالىدۇ. مانا شۇ سەۋەپتىن، يېزىقى مەلۇم دەرىجىدە قېلىپقا چۈشكەن مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزىنىڭ يېزىق تىلىدا تىنىش بەلگىلىرىنى ئىشلىتىشنىڭ بەلگىلىك قائىدىلىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى ئۆز مەتبۇئاتلىرىدا قوللىنىدۇ. ھەر بىر شەخسمۇ ئۆزىنىڭ يازغان خەتلىرىدە، ماقالا-ئەسەرلىرىدە شۇ قائىدىگە ئەمەل قىلىپ، تىنىش بەلگىلىرىنى ئۆز لايىقىدا ئىشلىتىدۇ.

تىنىش بەلگىلىرىنى توغرا ئىشلىتىش، بىرەر شەخسكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ يېزىقچىلىق سەۋىيىسىدىن دېرەك بېرىدىغان ئاساسى بەلگىلەرنىڭ بىرى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تىلنىڭ ھەر بىر بۆلەك-تەركىپلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، ئىگەللەش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈش قانچىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولسا، تىنىش بەلگىلىرىنى تەتقىق قىلىش، ئىگەللەش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈشمۇ شۇنچىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىشلىتىلىدىغان تىنىش بەلگىلىرى تۆۋەندىكىلەر:

(1) چېكىت (.)
(2) سوئال بەلگىسى (؟)
(3) ئۈندەش بەلگىسى (!)
(4) پەش (،)
(5) چېكىتلىك پەش (؛)
(6) قوش چېكىت (:)
(7) قوش پەش (” “)
(8) يالاڭ پەش (’ ‘)
(9) تىرناق (( ))
(10) ئوتتۇرا تىرناق ([ ])
(11) قوش تىرناق (« »)
(12) يالاڭ تىرناق (‹ ›)
(13) سىزىقچە (-)
(14) سىزىق (—)
(15) كۆپ چېكىت (......)

§2 تىنىش بەلگىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى

1. چېكىت (·)

(1) چېكىت ئاساسەن ئاياقلاشقان ئوي-پىكىرنى بىلدۈرىدىغان بايان (خەۋەر) جۈمللەرنىڭ ئاخىرىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئوقۇش مەۋسۇمى ئاخىرلاشتى.

بىز ئىمتىھانغا تەييارلىنىۋاتىمىز.

بىز بۇ مەكتەپكە 1978-يىل 3-ئايدا كەلدۇق.

(2) نورمال ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلىدىغان بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىمۇ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بارلىق كۈچ-قۇۋۋىتىمىزنى 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا بېغىشلايلى.

ئىتتىپاق ئەزالىرى ئەتە زالغا يىغىلىڭلار.

(3) قىسقارتىپ يېزىلغان خاس ئىسىملارنىڭ ئارىسىغا چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ك. ماركس (كارل ماركس)

ۋ. ئى. لېنىن (ۋىلادىمىر ئىلئىچ لېنىن)

ل. مۇتەللىپ (لۇتپۇللا مۇتەللىپ)

(4) ئوي-پىكىرنىڭ رەت-تەرتىۋىنى بىلدۈرىدىغان قاتار سانلار-دىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تىنىش بەلگىلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. چېكىت؛ 2. سوئال بەلگىسى؛ 3. ئۈندەش بەلگىسى؛ 4. پەش......

2. سوئال بەلگىسى (؟)

سوراق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز-جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ھەقىقى پولات ئىستىھكام دېگەن نېمە؟

رادىيونى كىم كەشىپ قىلغان؟

تۈنۈگۈن سىز قەيەرگە باردىڭىز؟

تىل دېگەن نېمە؟

3. ئۈندەش بەلگىسى(!)

(1) كۆتىرەڭگۈ ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلغان ھەر خىل شەكىلدىكى ئۈندەش جۈملە ۋە بۇيرۇق جۈملىلەردىن كېيىن ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئېھ بېيجىڭ! سېنى كۆرۈش ئارزۇيۇم كۈندىن-كۈنگە كۈچەيمەكتە!

بىزدىمۇ مۇشۇنداق ئىقتىدارلىق ئادەملەر بار ئىكەندە!؟

ياشىسۇن ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىغى!

(2) جۈملە تەركىۋىدىكى كۆتىرەڭگۈ ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلغان قاراتما سۆز ۋە ئۈندەش سۆزلەردىن كېيىن ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

قەدىرلىك ساۋاقداشلار! بىزنىڭ تىرىشىپ ئۆگىنىدىغان چاغلىرىمىز يېتىپ كەلدى، پۇرسەتنى قولدىن بەرمەيلى.

بەزى جۈمللەر ھەم ئۈندەش ھەم سوراق مەنىسىدە كېلىشى

مۇمكىن. بۇلارنىڭ ئاخىرىغا ھەر ئىككى بەلگىنى قويىمىز. قايسىنى بۇرۇن قويۇشنى جۈملىنىڭ خاراكتېرى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئاشۇ ئىگىز تاغدىكى يېشىل قارىغايغا نېمە دېگەن ئوخشايدۇ-ھە!؟

4. پەش (،)

(1) قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى بىر بىرىدىن ئايرىتىش ئۈچۈن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىز داۋاملىق ئالغا بېسىۋاتىمىز، يولىمىز ئەگرى-توقاي، ئىستىقبالىمىز پارلاق.

بىز تىنىش بەلگىلىرىنى ئۆگىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئىمتىھانغا تەييارلىق قىلىمىز.

(2) جۈملىدىكى تەڭداش بۆلەكلەرنى بىر بىرىدىن ئايرىتىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

"4 كىشىلىك گۇرۇھ"قا قارشى تۇرۇش كۈرىشى — سوتسىيالىزم يولىدا چىڭ تۇرۇش، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدا چىڭ تۇرۇش، پارتىيە رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىدە چىڭ تۇرۇش كۈرىشى.

(3) جۈملە بىلەن گىراماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سۆزلەر (قاراتما سۆز، ئۈندەش سۆز، قىستۇرما سۆز)نى جۈملىدىن ئايرىتىش ئۈچۈن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

دوستۇم، سەن بېيجىڭدىن قاچان كەلدىڭ؟
دېمەك، ئۇلار كەلمەيدىغان بوپتۇ-دە؟
پاھ، نېمە دېگەن گۈزەل يېزا بۇ!؟

5. چېكىتلىك پەش (؛)

مەزمۇن جەھەتتىن بىر بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بىر بىرىگە باغلىنىپ كەلگەن تەڭداش قوشما جۈملىلەر ۋە بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەردىن ھاسىل بولغان ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەرنى بىر بىرىدىن ئايرىتىش ئۈچۈن چېكىتلىك پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ھاياتلىق بولمىسا، ئۆلۈم بولمايدۇ؛ ئۆلۈم بولمىسا، ھاياتلىقمۇ بولمايدۇ؛ يۇقىرى بولمىسا، تۆۋەن بولمايدۇ؛ تۆۋەن بولمىسا، يۇقىرىمۇ بولمايدۇ؛ بالايى-ئاپەت بولمىسا، بەخت-سائادەت بولمايدۇ؛ بەخت-سائادەت بولمىسا، بالايى-ئاپەتمۇ بولمايدۇ.

6. قوش چېكىت (:)

(1) كۆچۈرمە جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن ئاپتور سۆزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ماركسىزم بىزگە: "تىل ئىجتىمائىي ھادىسىلەر قاتارىغا كىرىدۇ" دەپ تەلىم بېرىدۇ.

(2) قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئومۇملاشتۇرغۇچى ئاددىي جۈملىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش دېگىنىمىز تۆۋەندىكىلەر: 1) يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش؛ 2) سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش؛ 3) دۆلەت مۇداپىئەسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش؛ 4) پەن-تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش.

7. قوش پەش (” “)

كوچۈرمە جۈملە ۋە كوچۈرمە سوزلەر قوش پەش ئىچىگە ئېلىنىدۇ. بەزىدە كىتاپخانىلارنىڭ دىققىتىنى جەلىپ قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلغان ياكى كىنايە مەنىسىدە قوللىنىلغان سوزلەرمۇ قوش پەش ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

يولداش ماۋزېدۇڭ: ”كومپارتىيە ئەزالىرى ئۆگىنىشتىمۇ نەمۇنە بولۇپ، ھەر ۋاقىت ئاممىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولۇشى، لېكىن يەنە ھەر ۋاقىت ئاممىنىڭ ئوقۇغۇچىسىمۇ بولۇشى لازىم“ دەپ كورسەتكەن ئىدى.

پارتىيىمىزنىڭ تارىخىدا كوپ قېتىم ”سول“چىل ۋە ئوڭچىل لۇشيەن خاتالىقى يۈز بەردى.

”4 كىشىلىك گۇرۇھ“نى پاش قىلىش ۋە پىپەن قىلىش كۈرىشىنى ئۈزۈل-كېسىل ئېلىپ بارايلى.

8. يالاڭ پەش (’ ‘)

كوچۈرمە جۈملىلەرنىڭ ئىچىدە كەلگەن كوچۈرمە سوز ۋە كوچۈرمە جۈملە يالاڭ پەش ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

يولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەيدۇ: ”تەكشۈرۈش ’10 ئاي قوساق كوتىرىش‘كە ئوخشاش، مەسىلىنى ھەل قىلىش ’ۋاقتى-سائىتى كەلگەندە كوز يورۇش‘قا ئوخشاش. تەكشۈرۈش مەسىلىنى ھەل قىلىش دېمەكتۇر.

لېنىن: ”ئوبيېكتنى ھەقىقى بىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى، ھەممە باغلىنىشلىرىنى ھەم ’ۋاسىتىچى‘لىرىنى ئىگەللەش ۋە

تەتقىق قىلىش كېرەك“ دېگەن ئىدى.

9. تىرناق (( ))

(1) جۈملە تەركىۋىدە كەلگەن ئىزاھ ئېنىقلىغۇچىلار تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ (باشقا تىنىش بەلگىلىرى قويۇلمىغان ئەھۋال ئاستىدا). مەسىلەن:

ھەرقانداق كىشى بىرەر شەيئىنى بىلمەكچى بولىدىكەن، شۇ شەيئى بىلەن ئۇچرىشىشى، يەنى شۇ شەيئىنىڭ شارائىتىدا ئۆز ھاياتىنى (ئەمەلىيىتىنى) ئوتكۈزۈشى كېرەك، ئۇنىڭدىن باشقا چارە يوق.

(2) مەيلى جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلسۇن، مەيلى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلسۇن، ئومۇمەن ئىزاھات خاراكتېرلىك سوز-جۈملىلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

20 نەچچە يىل ئىچىدە بىرنەچچە تەرەققىيات باسقۇچى بېسىپ ئوتتۇلدى. بۇ باسقۇچلار مۇنداق ئالاھىدە ئەھۋاللارنى ئوز ئىچىگە ئالدى: بەزى زىددىيەتلەر كەسكىنلەشتى (مەسىلەن، يەر ئىنقىلاۋى ئۇرۇشى بولدى ۋە ياپون باسقۇنچىلىرى شەرقىي شىمالدىكى 4 ئولكىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى). بەزى زىددىيەتلەر قىسمەن ياكى ۋاقىتىنچە ھەل بولدى (مەسىلەن، شىمال مىلىتارىستلىرى يوقىتىلدى، پومىشىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلدۇق).

10. ئوتتۇرا تىرناق ([ ])

تىرناق ئىچىدە يەنە تىرناق ئىشلىتىش زورۇر بولۇپ قالغاندا ئوتتۇرا تىرناق ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

پۈتۈن دۇنيا خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ، ئامېرىكا تاجاۋۇزچىلىرىنى ۋە

ئۇنىڭ بارلىق غالىچىلىرىنى مەغلۇپ قىلايلى!
(«كونگو [ل] خەلقىنىڭ ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشىنى قوللاش توغرىسىدىكى بايانات»تىن).

ئوتتۇرا تىرناق ئاساسەن ماتىماتىكىدا ئىشلىتىلىدىغان بەلگە بولۇپ، مەتبۇئاتتا ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ. شۇڭا ئۇنى تىنىش بەلگىلىرى قاتارىغا قويمىسىمۇ بولىدۇ.

11. قوش تىرناق (« »)

تېكست ئىچىدە كەلگەن كىتاب، گېزىت، ژورنال، ماقالا ۋە باشقا ئەسەرلەرنىڭناملىرى قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز ماركس، ئېنگېلسنىڭ «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» دىگەن ئەسىرىنى ئىخلاس بىلەن ئۆگىنىپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشتۇق.

بىز «ئالغا» گۇڭشېسىغا باردۇق.

12. يالاڭ تىرناق (‹ ›)

قوش تىرناق ئىچىدە كەلگەن كىتاب، گېزىت، ژورنال، ماقالا ۋە ئەسەر ناملىرى يالاڭ تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «‹يېزىلارنى تەكشۈرۈش›كە كىرىش سوز ۋە ئاخىرقى سوز» دىگەن ئەسىرىنى ئەستايىدىل ئۆگەندۇق.

مەن يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «‹جۇڭگو يېزىلىرىدىكى سوتسىيالىستىك دولقۇن›غا سوز بېشى» دىگەن ئەسىرىنى بىر قېتىم ئوقۇپ چىقتىم.

بۈگۈنكى گېزىتتە گۈلشەننىڭ «‹قىزىل ئاياللار قوشۇنى›نى كور-

گەندىن كېيىن» دىگەن ماقالىسى بېسىلىپتۇ.

13. سىزىقچە (-)

جۈپ سوزلەر ئوتتۇرىسىغا، دەرىجە سانلاردىن كېيىن، سوزلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان بەزى ئۇلانمىلاردىن بۇرۇن سىزىقچە قويۇلىدۇ، سوزنىڭ قۇر ئاخىرىغا كېلىپ قالغان بوغۇمىدىن كېيىنمۇ سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تىل-يېزىق، پەن-تېخنىكا، ئېگىز-پەس، بەش-ئالتە، پال-پۇل، غاژ-غۇژ، 1-سىنىپ، 2-ئاپرېل، 1979-يىل، 4-ئاي.

ئۇ ئويگە كىردى-دە، چىقىپ كەتتى.

بۇ ئىمارەت نىمىدىگەن چىرايلىق سېلىنغان-ھە!؟

بىزنىڭ ۋەتىنىمىز نىمە دىگەن گۈزەل-ھە!؟

14. سىزىق (—)

(1) جۈملە تەركىۋىدە كەلگەن ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى تىرناق ئىچىگە ئېلىنمىسا، ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

نەشپۈتنىڭ تەمىنى بىلەي دىسەڭ، نەشپۈتنى ئوزگەرتىشىڭ — ئاغزىڭغا سېلىپ يەپ بېقىشىڭ كېرەك.

(2) جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ ئىسىم خاراكتىرلىك سوزلەردىن، خەۋەرىمۇ ئىسىم خاراكتىرلىك سوزلەردىن كەلگەندە، بۇ خىل ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا كوپىنچە سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىلىم مەسىلىسى — پەن مەسىلىسى.

مېنىڭ مەقسىدىم — ئوقۇش.

ياخشى ــ ئىشى بىلەن ياخشى.
پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ــ ئاممىنىڭ دىكتاتۇرىسى.

(3) تەڭداش بولەكلەردىن كېيىن كەلگەن ئومۇملاشتۇرغۇچى سوزلەر ۋە دىئالوگلارنىڭ ئالدىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

يەر، سۇ ــ بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ.

ــ شياڭلىن ھەدە نىمە بوپتۇ؟ ــ دەرھال سورىدىم.

ــ ئولۇپتۇ.

ــ ئولۇپتۇ؟!

ــ قاچان ئولۇپتۇ؟

15. نۇرغۇن چېكىت (......)

جۇملىدە ئېيتماقچى بولغان ئوي ـ پىكىرنىڭ تولۇق ئېيتىلمىغانلىغىنى ھەمدە بەزى جايلارنىڭ چۈشۈرۈپ قويۇلغانلىغىنى ئىپادىلەشكە توغرا كەلگەندە نۇرغۇن چېكىت قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ زاۋۇت ماشىنا، تىراكتۇر، ئورۇش ماشىنىسى...... قاتارلىق ھەر خىل ماشىنىلارنى رېمونت قىلالايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، سوزلىگۇچىنىڭ ھىس ـ تۇيغۇسىدىكى جىددى ئوزگىرىشلەر تۇپەيلىدىن پەيدا بولغان ئەھۋاللارنى بىلدۇرۇشتىمۇ نۇرغۇن چېكىت قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، مەڭدىگەن ھالدا قولىدىكى قەلەمنى ئەپسىز تۇتۇپ تۇرۇپ: ــ مەن......مەن...... يېزىشنى بىلمەيمەن، ــ دىدى.

تىنىش بەلگىسى ۋە شېئىر (قوشۇمچە)

گېرمانىيىنىڭ 19 ـ ئەسىردە ئوتكەن داڭلىق يازغۇچىسى تېودور

فېندونوپ بېرلىندا تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن چېغىدا، بىر ياش ئاپتور ئۇنىڭغا بىرقانچە كۇپلېت شېئىر بىلەن بىر پارچە خەتنى قوشۇپ ئەۋەتكەن. ياش ئاپتور خېتىدە: "مەن ئەزەلدىن تىنىش بەلگىلىرىنى كوزگە ئىلمايمەن، سىزنىڭ ۋاقت چىقىرىپ تولدۇرۇپ قويۇشىڭىزنى سورايمەن" دەپ يازغان.

فېندونوپ ھىلىقى ياشنىڭ شېئىرىنى بىر پارچە خەت بىلەن قايتۇرۇۋەتكەن. ئۇ خېتىدە: "مەن شېئىرنى ئەزەلدىن كوزگە ئىلمايمەن. كېلەر قېتىم سىزنىڭ بىر تىنىش بەلگىسى ئەۋەتىشىڭىزنى سورايمەن، شېئىرنى ئوزەم تولدۇرۇپ قويىمەن" دەپ يازغان.

(«شىنجاڭ ئەدىبىياتى»دىن).

ياخشى ــ ئىشى بىلەن ياخشى.

پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ــ ئاممىنىڭ دىكتاتۇرىسى.

(3) تەڭداش بولەكلەردىن كېيىن كەلگەن ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆزلەر ۋە دىيالوگلارنىڭ ئالدىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

يەر، سۇ ــ بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ.

ــ شىياڭلىن ھەدە نېمە بوپتۇ؟ ــ دەرھال سورىدىم.

ــ ئۆلۈپتۇ.

ــ ئۆلۈپتۇ؟!

ــ قاچان ئۆلۈپتۇ؟

15. نۇرغۇن چېكىت (......)

جۈملىدە ئېيتماقچى بولغان ئوي - پىكىرنىڭ تولۇق ئېيتىلمىغانلىغىنى ھەمدە بەزى جايلارنىڭ چۈشۈرۈپ قويۇلغانلىغىنى ئىپادىلەشكە توغرا كەلگەندە نۇرغۇن چېكىت قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ زاۋۇت ماشىنا، تىراكتور، ئورۇش ماشىنىسى...... قاتارلىق ھەر خىل ماشىنىلارنى رېمونت قىلالايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، سۆزلىگۈچىنىڭ ھېس - تۇيغۇسىدىكى جىددى ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن پەيدا بولغان ئەھۋاللارنى بىلدۈرۈشتىمۇ نۇرغۇن چېكىت قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، مەڭدىگەن ھالدا قولىدىكى قەلەمنى ئەپسىز تۇتۇپ تۇرۇپ: ــ مەن......مەن...... يېزىشنى بىلمەيمەن، ــ دېدى.

تىنىش بەلگىسى ۋە شېئىر (قوشۇمچە)

گېرمانىيىنىڭ 19 ـ ئەسىردە ئۆتكەن داڭلىق يازغۇچىسى تېۋدور

فېندونوپ بېرلىندا تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن چېغىدا، بىر ياش ئاپتور ئۇنىڭغا بىرقانچە كۇپلېت شېئىر بىلەن بىر پارچە خەتنى قوشۇپ ئەۋەتكەن. ياش ئاپتور خېتىدە: "مەن ئەزەلدىن تىنىش بەلگىلىرىنى كوزگە ئىلمايمەن، سىزنىڭ ۋاقىت چىقىرىپ تولدۇرۇپ قويۇشىڭىزنى سورايمەن" دەپ يازغان.

فېندونوپ ھېلىقى ياشنىڭ شېئىرىنى بىر پارچە خەت بىلەن قايتۇرۇۋەتكەن. ئۇ خېتىدە: "مەن شېئىرنى ئەزەلدىن كوزگە ئىلمايمەن. كېلەر قېتىم سىزنىڭ بىر تىنىش بەلگىسى ئەۋەتىشىڭىزنى سورايمەن، شېئىرنى ئوزەم تولدۇرۇپ قويىمەن" دەپ يازغان.

(«شىنجاڭ ئەدەبىياتى»دىن).

阿布都克里木著
现代维吾尔语
（维吾尔文）
责任编辑：艾合买提热合曼
民族出版社出版 新华书店发行
民族印刷厂印刷
开本：850×1168毫米1/32 印张：10 7/8
1983年2月第1版
1983年2月北京第1次印刷
印数：0001—11,000册 定价：0.79元
书号：M9049 (4)4